

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

На правах рукопису
УДК 94:316.653](477) «19/20»

МЕДВЕДОВСЬКА АННА ФЕДОРІВНА

**ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ В СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

07.00.01 – Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук,
професор Литвинова Т.Ф.

Дніпро – 2016

З М І С Т

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
<i>ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	15
1.1. Аналіз історіографії	15
1.2. Характеристика джерел	31
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	40
РОЗДІЛ 2	
<i>РЕЦЕПЦІЯ ГОЛОКОСТУ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ</i>	52
2.1. Офіційна політика пам'яті про геноцид євреїв у СРСР: внутрішні та зовнішньополітичні чинники	53
2.2. Пам'ять про Голокост як прояв інакодумства та реакція держави на нього	70
2.3. Тема Голокосту в суспільній думці періоду перебудови	85
РОЗДІЛ 3	
<i>ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ</i>	96
3.1. Уявлення західного суспільства про Голокост в Україні	98
3.2. Голокост та «єврейське питання» в суспільній думці української діаспори	110
3.3. Входження теми Голокосту до публічного дискурсу в пострадянській Україні	123
РОЗДІЛ 4	
<i>ПРОЦЕС ОНАУКОВЛЕННЯ ТЕМИ ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ</i>	144
4.1. Інституціональні та проблемно-тематичні аспекти вивчення Голокосту в Україні	145
4.2. Академічні дискусії стосовно історії Голокосту в Україні	161
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	184

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

USC – University of South California (Університет Південної Каліфорнії)

USHMM – United States Holocaust Memorial Museum (Меморіальний музей Голокосту Сполучених Штатів Америки)

ZIH – Żydowski Instytut Historyczny (Єврейський історичний інститут)

АКСО – Антисонистский комитет еврейской общности (Антисіоністський комітет радянської громадськості)

ВЕСК – Вестник еврейской советской культуры (Вісник єврейської радянської культури)

ВШЭ – Высшая школа экономики (Вища школа економіки)

ДСВ – Друга світова війна

ЄАК – єврейський антифашистський комітет

КІУС – Канадський інститут українських студій

ОУН – Організація українських націоналістів

НДК – Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників

НРУ – Народний рух України

УІЖ – український історичний журнал

УП – Українська Правда

УПА – Українська повстанська армія

ФЄОР – Федерація єврейських общин Росії

ЦДВР – Центр досліджень визвольного руху

ВСТУП

Актуальність теми. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. окремі аспекти геноциду євреїв в Україні неодноразово ставали предметом як наукового вивчення, так і суспільних дискусій розрахованих на більш широкий загал. Проте, на відміну від західного суспільства, в якому Голокост є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, найвиразнішим символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ ст., яка спонукала до тотального переосмислення європейської історії як мінімум останніх трьох століть, ставлення українського суспільства до цього явища дещо складніше. В ньому відсутня майже піввікова традиція осмислення, проблематизації та інкорпорації Голокосту до власного історичного нарративу.

Останнім часом в українському публічному просторі намітилась тенденція до більш відкритого обговорення проблеми причетності та відповідальності українців за Голокост, що провокує гостру реакцію значної частини суспільства. Про це свідчить ряд заходів, присвячених дискусіям про ці сюжети¹, які відбулися за короткий проміжок часу в 2016 р. Артикуляція цього дражливого питання української історії на телебаченні та популярних наукових і публіцистичних ресурсах країни значною мірою обумовлює суспільну актуальність дослідження рецепції проблеми Голокосту в Україні в тих середовищах, які мали вплив на українську суспільну думку кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Чи не перша ініціатива осмислення цього явища в стосунку до українського минулого та майбутнього належала львівському історику Я. Грицаку, висловлена в низці його науково-публіцистичних есе [318, с. 233 – 240, 241 – 250], а також в

¹ Публічна дискусія «Український націоналізм та євреї. 1920 – 50-ті рр.», що відбулася 20 травня 2016 р. у Києві за участі директора Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича та українських науковців О. Зайцева, Ю. Радченка і А. Усача; Стаття В. Расевича «Як євреї виконували брудну роботу для німців. Про відвідини музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького» (http://zaxid.net/news/showNews.do?yak_yevreyi_vikonuvai_brudnu_robotu_dlya_nimtsiv&objectId=1395320) від 19 червня 2016 р.; ток-шоу «Ідейний вибір» на українському телеканалі 3S.TV, ефір від 22 червня 2016 р. присвячено обговоренню Акту відновлення української держави 30 червня 1941 р., на якому фігурувала тема участі українських націоналістів у Голокості (<http://liveam.tv/idejniy-vibir.html>); виступ польського історика Я. Т. Гросса, автора монографії про участь поляків у Голокості, яка започаткувала дискусію на цю тему в Польщі, в ток-шоу «Прямим текстом» на українському телеканалі ZIK (http://zik.ua/news/2016/08/05/vazhlyvo_vyznaty_suspilnu_vidpovidalnist_za_tragichnu_istoriyu_lvivskiyh_753842) від 4 серпня 2016 р. тощо.

численних публічних лекціях, в яких він, з-поміж іншого, активно популяризував тезу відомого американського історика Т. Джахда про «визнання провини за Голокост як вступний квиток до сучасної Європи» [508; с. 803]. Виходячи з цієї концепції, питання сприйняття Голокосту в Україні невідворотно пов'язане з цивілізаційною орієнтацією та ідентифікацією українського суспільства пострадянської доби.

На це сприйняття вплинула ціла низка факторів, кожен з яких вартий особливої дослідницької уваги.

По-перше, це радянська спадщина позиціонування і осмислення Голокосту в цілому та на теренах СРСР зокрема. Оскільки офіційна політика пам'яті Радянського Союзу з різних причин не наголошувала на особливій долі єврейського населення в період нацистської окупації та взагалі уникала цієї теми, жертви Голокосту в масовій свідомості були, так би мовити, розчинені в загальній масі «мирних радянських громадян», які постраждали від «німецько-фашистських загарбників». Тим не менш, Голокост як явище був, наскільки це можливо, відрефлексований в радянському суспільстві, зокрема його інтелектуальною елітою, провідними письменниками, поетами кінематографістами, композиторами. Вони реагували на цю трагедію особливо болісно, коли антисемітизм став поширюватися і проникати у всі сфери життя в СРСР, і стало зрозуміло, що це не тимчасово нав'язане державою явище пізньосталінського періоду, але перманентний елемент радянської реальності. Реакція на це відбивалася в громадській активності, літературі та мистецтві незалежно від цензурних норм. У результаті радянський період залишив творчу спадщину та рефлексії, в яких реалізувалась неофіційна пам'ять про Голокост.

Наприкінці 1980-х рр. у контексті певної лібералізації суспільного життя з'явилася низка єврейських громадських організацій, які сприяли реабілітації теми Голокосту і присвяченої їй творчої спадщини, яка, власне, і досягла широкої аудиторії саме в цей період.

По-друге, суттєвий вплив, особливо в останнє десятиріччя досліджуваного періоду, на українську суспільну думку справили тексти західних авторів про

Голокост в Україні. В той же час у вітчизняній історіографії з'явилися перші праці, орієнтовані на англо-американську інтелектуальну традицію, із залученням напрацювань іноземних колег. Варто зазначити, що класичні фундаментальні роботи з історії Голокосту були написані в період «холодної війни», для якого, через брак джерел або ж в силу світоглядних позицій авторів, властиві численні неточності, історіографічні штампи та спрощення стосовно територій СРСР. Наступні покоління західних дослідників, значно просунулись у розробці теми Голокосту в Україні порівняно не лише з попередниками, але й з українськими сучасниками. Проте, їхні інтерпретації часто сигналізують про відсутність відчуття специфіки української ситуації як по відношенню до інших підрадянських територій, так і Західної Європи, в особливості, коли йдеться про пам'ять та суспільну рецепцію Голокосту в Україні.

Діаспорна публіцистика та історичні студії значною мірою слугували світоглядним орієнтиром для пострадянського українського суспільства. Саме в діаспорі зародилися історіографічні штампи, терміни та ідейні концепти, які потім поширились на материкову Україну і були часто використовувані національно орієнтованою частиною соціуму. Тому їх вивчення також необхідне для створення і розуміння складної мозаїки суспільних уявлень про Голокост.

По-третє, це суто українські фактори, пов'язані з суверенізацією держави, що спричинило й суверенізацію історичного минулого. В основу «націоналізованої» історії було покладено інтелектуальну традицію межі XIX – XX ст., у рамках якої почала формуватися так звана нормативна історіографія [512, с. 11]. Невід'ємними рисами її канону стали конфронтація та драма. Постійно наголошувалося на «віковичній боротьбі за існування з внутрішніми та зовнішніми ворогами», артикулювалось «іншування» сусідів, підкреслювалася «багатостраждальність» народу та його численні втрати [512, с. 20].

Одним з лейтмотивів перегляду минулого було засудження злочинів сталінізму. Як зазначив Г. Касьянов, «голод 1932 – 1933 р., «відкритий» на початку 1990-х рр. став найбільш виразною рисою національної віктимології та міфології» [512, с. 9]. Подібно до того, як сіоністський рух використовував

пам'ять про Голокост для легітимізації держави Ізраїль, Голодомор мав слугувати застереженням і аргументом на виправдання незалежної України. У купі з репресіями проти національно свідомої інтелігенції та придушенням будь-яких проявів етнічності Голодомор сприяв поширенню та закріпленню образу українців як споконвічної жертви російського домінування, нації, яка завжди була об'єктом насилля чужинців і ніколи суб'єктом.

На цьому фоні проблема колаборації з нацистським режимом, скоєння військових злочинів проти цивільного населення, зокрема в тій чи іншій формах участь у Голокості, суттєво дисонує з історичною свідомістю, сформованою у парадигмі віктимності. Це обумовлено неможливістю поєднати тих, кому в національному історичному наративі належить роль борців за українську державність та жертв радянського режиму з антисемітизмом і терором. Глорифікація націоналістичного руху почалась відразу після закінчення Другої світової війни і проводилася самими його діячами та їх нащадками в українській діаспорі. Ця некритична модель сприйняття українського націоналізму як найбільш легкозасвоювана широко пропагувалася та закріпилася у пострадянській Україні, увійшла до підручників з історії та набула статусу близького до офіційного. Так, дискурс осмислення Голокосту в Україні, насамперед тих його аспектів, де українці фігурують у негативному світлі – єврейські погроми в західноукраїнських землях у перші дні нацистської окупації, участь «української поліції» в акціях знищення євреїв, українські охоронці в таборах смерті, антисемітська ідеологія і риторика діячів ОУН, доля євреїв – членів УПА – опинився поза фокусом «націоналізованої історії».

Пояснюючи таку ситуацію, американський історик Т. Снайдер, згідно з його концепцією «кривавих земель» [410], відносить Україну до постгеноцидних територій, на яких за короткий проміжок часу (1933 – 1945 рр.) різні народи почергово піддавались етнічним чисткам – українці, євреї, поляки, кримські татари, що зробило це травматичне явище майже буденним, а чутливість до нього заниженою. Такі обставини ставлять під сумнів релевантність загальноприйнятої

на Заході тези про унікальність трагедії Голокосту для східноєвропейських територій.

Усі ці фактори являють собою складний, строкатий і конфліктний фон для рецепції Голокосту в Україні на зламі XX – XIX ст., комплексне дослідження якої поки що відсутнє у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Наукове вивчення сприйняття наймасштабнішої в історії трагедії українського єврейства на зламі культурно-історичних епох, під час ціннісної трансформації суспільства потребує постановки цілої низки більш вузьких проблем, таких як: передумови та механізми формування офіційної політики пам'яті щодо Голокосту в Радянському Союзі, її вплив на пострадянську суспільну думку; причини та характер відображення проблеми Голокосту в загальнодемократичному, єврейському та українському дисидентському дискурсі; роль концепції Голокосту як геноциду в дискусіях про Голодомор 1932 – 1933 рр. в діаспорі та пострадянській Україні; еволюція ставлення до євреїв і трагедії Голокосту в націоналістичному середовищі; значення Голокосту в українській історії в уявленні європейсько орієнтованих інтелектуалів; внесок зарубіжних істориків у дослідження історії Голокосту в Україні та їх вплив на розвиток українських студій; вивчення Голокосту як важіль вестернізації та глобалізації українського суспільства та історичної науки тощо. Розробка цих питань вимагає колективних зусиль істориків, використання широкого дослідницького інструментарію, здатності виходити за межі власної дисципліни на територію інших гуманітарних наук. Усвідомлення специфіки і масштабності проблеми з одного боку, та особливості історіографічної ситуації з іншого, вплинули на вибір об'єкту, предмету, формулювання мети і завдань даного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах держбюджетної теми: «Інтелектуальна та соціальна історія України доби Середньовіччя, нового та новітнього часу (номер дисертаційної реєстрації 0113U002679) кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара).

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільна думка в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – сприйняття та осмислення Голокосту українською суспільною думкою.

Мета – дослідити процес засвоєння та функціонування Голокосту як ідейного конструкту та історичного явища в суспільній думці України кінця ХХ – початку ХХІ ст. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати методологічні орієнтири та обґрунтувати понятійний апарат дисертації;
- з'ясувати внутрішні та зовнішні умови формування пам'яті про Голокост у післявоєнному СРСР;
- дослідити вплив теми Голокосту на творчість та громадську активність радянських інтелектуалів та творчої інтелігенції;
- вивчити уявлення про Голокост в Україні в повоєнній західній та українській діаспорній суспільній думці;
- визначити спричинені суспільними трансформаціями періоду перебудови зміни у ставленні держави та широкої громадськості до проблеми геноциду євреїв;
- проаналізувати процес входження теми Голокосту до українського публічного дискурсу в умовах незалежної України;
- виявити шляхи та механізми онауковлення проблематики Голокосту в сучасній українській історіографії;
- виокремити та проаналізувати ключові академічні дискусії навколо проблеми Голокосту в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють другу половину 1987 – 2012 рр. Нижньою межею основного досліджуваного періоду є 1987 р., коли на жовтневому пленумі ЦК КПРС було прийнято рішення про «заповнення білих плям» в історії СРСР у рамках загального курсу на «перебудову». Це значною мірою сприяло вивільненню інформаційного простору з-під диктату цензури і, як

наслідок, масштабній детабуїзації багатьох суспільних проблем та історичних сюжетів. Після 1987 р. було створено низку загальносоюзних (у Москві) та регіональних (у Львові, Києві, Харкові та ін.) єврейських громадських організацій, які взяли на себе функцію задоволення культурних потреб радянських євреїв, у тому числі й збереження пам'яті та поширення інформації про Голокост. Від 1988 – 1989 рр. можна говорити про таке явище як легальна єврейська неідишемовна періодика, яка активно висвітлювала сюжети Голокосту. З 1988 по 1991 рр. було реабілітовано майже всю творчу спадщину, створену в СРСР про Голокост в Україні. Все це дає підстави стверджувати, що з цього часу почався новий етап освоєння і сприйняття Голокосту в радянському та пострадянському суспільстві.

Верхню межу дослідження визначено 2012 р. Досвід двох десятирічь державної незалежності є доволі репрезентативним для певних узагальнень щодо досліджуваної проблеми. За цей період окреслилися найбільш суперечливі її аспекти, навколо яких точилися науково-історичні та суспільні дискусії. Крім того, на початку 2000-х рр. почався процес так званої інституціоналізації вивчення та популяризації історії Голокосту в Україні в результаті заснування та діяльності декількох неурядових організацій, які своєю чергою сприяли поширенню та проблематизації сюжетів Голокосту в науковому та освітньому вимірах. На базі однієї з таких організацій 2012 р. було створено перший в Україні великий музей Голокосту в Дніпропетровську. Поява подібної установи ознаменувала собою перехід музеєфікації історії Голокосту в Україні на новий рівень, привернула увагу значної частини суспільства до долі українських євреїв у Другій світовій війні. Заклад став центром, який має можливості поєднувати просвітницькі, представницькі, наукові та освітні функції, так само як це відбувається в більшості подібних установ у Західному світі. Музей було занесено до переліку рекомендованих до відвідування для учнів середніх навчальних закладів, на його базі проводиться безліч конференцій, урочистих церемоній, публічних лекцій і тому подібних заходів.

Ураховуючи специфіку даної теми, виділено другий рівень хронологічних меж, відсуваючи нижню дату до початку нацистської окупації та перших акцій знищення євреїв на території СРСР. Це дозволило простежити динаміку рецесії Голокосту в політиці пам'яті та суспільній думці в цілому, з'ясувати основні дискурси щодо сприйняття даної проблематики, які функціонували в радянському та західному просторах і залишились актуальними або справили вплив на пострадянський період.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну територію України, яка майже повністю була окупована нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни та стала ареною наймасштабнішого знищення радянських євреїв. Саме в Україні знаходяться всесвітньо відомі місця масового знищення єврейського населення, які стали символами Голокосту на теренах СРСР та Східної Європи (Бабин Яр, Дробицький Яр, Янівський табір та ін.). Що стосується суспільної думки як об'єкту дослідження, то вона не має чітко окреслених географічних меж, адже знаходиться в площині ідейній, а не географічній. В цілому дослідження орієнтоване на суспільну думку в пізньорадянській та незалежній Україні, але, в разі необхідності, задля з'ясування генези того чи іншого ідейного конструкту або історіографічної дискусії, автор залишає за собою можливість апелювати до зарубіжних дискурсів або текстів, перед усім тих, що відносяться до пострадянського простору, Західної Європи, США, Канади.

Характеристиці **теоретико-методологічних засад** дисертації присвячено спеціальну увагу в основній частині роботи. Тут же варто лише окреслити основні принципи та підходи. Методологічна основа роботи була визначена принципами історизму, об'єктивності та науковості, загальнонауковими та загальноісторичними методами, специфікою об'єкта і предмета дисертації та обумовлена метою і завданнями даного дослідження.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що тут уперше в українській історіографії поставлена проблема сприйняття суспільною думкою Голокосту в Україні наприкінці ХХ – на початку ХІХ ст.; виявлено та проаналізовано сюжети Голокосту в творах мистецтва, публіцистиці та

історіографії пізньорадянського та пострадянського часу; вперше комплексно дослідженні всі основні контексти, в яких фігурувала дана тема; з'ясовано передумови її сприйняття як в СРСР, так і в незалежній Україні; розкрито механізми побудови політики пам'яті про Голокост радянською та українською бюрократією; співставлено бачення проблеми Голокосту радянською дисидентською інтелігенцією та українськими пострадянськими ліберально-демократичними інтелектуалами; простежено еволюцію української суспільної думки крізь призму сприйняття Голокосту; проаналізовано зарубіжну історіографію Голокосту в Україні, її основні тенденції та специфічні риси, опрацьовано найпопулярніші західні та українські діаспорні періодичні видання, що дозволило змалювати домінуючі уявлення про геноцид євреїв України в середовищах західної інтелігенції та української еміграції; вперше досліджено вплив західної та діаспорної суспільної думки на українське пострадянське суспільство в його ставленні до Голокосту; проаналізовано ключові академічні дискусії навколо проблеми Голокосту в Україні.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її результати можуть бути використані при дослідженні політики радянського та пострадянського українського уряду стосовно формування пам'яті, радянської дисидентської літератури та кінематографу, радянської та пострадянської історіографії Голокосту. Матеріали і висновки дослідження можуть бути корисними при підготовці курсів з актуальних проблем історії Голокосту в Україні, з національної політики і політики пам'яті в СРСР та Україні, при створенні узагальнюючих праць з історії України, історії суспільної думки.

Апробація результатів дослідження була здійснена у доповідях на міжнародних, всеукраїнських, щорічних кафедральних підсумкових наукових конференціях, серед яких: Міжнародна науково-практична конференція «Історична пам'ять про війну та Голокост» (Київ, 2012); Всеукраїнська наукова конференція «Наддніпряньська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 2013); Міжнародна наукова конференція «Колабораціонізм у Східній Європі протягом другої світової війни та Голокосту»

(Відень, 2013); Щорічна міжнародна наукова конференція з юдаїки «Сефер», (Москва, 2012, 2014); Міжнародна наукова конференція «Майбутнє свідчень з історії Голокосту» (Акко, Ізраїль, 2014); I Всеукраїнська конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, 2014); Міжнародна наукова конференція «Праведники народів Світу та інші рятівники в період Голокосту: Приклад України в порівняльному контексті» (Дніпропетровськ, 2014); Міжнародна наукова конференція «Поза таборами примусової праці» (Лондон, 2015); II Всеукраїнська конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, 2015), ASEES Конвенція «Образи іншого» (Львів, 2016).

Положення дисертації викладені у публікаціях:

1. Медведовська А. Ф. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту / А. Ф. Медведовська // Сторінки історії: Зб. наук. пр. – К.: НТТУ «КПІ», 2013. – Вип. 35. – С. 189 – 196.
2. Медведовська А. Ф. Образ митрополита А. Шептицького в сучасній суспільній думці України / А. Ф. Медведовська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Д.: ДНУ, 2013. – С. 221 – 228.
3. Медведовська А. Ф. Голокост у пам'яті та уявленнях неєвреїв / А. Ф. Медведовська // Вісник Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Серія «Історія та археологія». – Д.: ДНУ, 2014. – Вип. 22 – С. 170 – 174.
4. Медведовська А. Ф. Меморіалізація Голокосту в Україні протягом другої половини ХХ ст. / А. Ф. Медведовська // Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ. – Рівне, 2014. – Вип. 12. – С. 276 – 282.
5. Медведовська А. Ф. Історіографія Голокосту в Україні: загальні тенденції періоду незалежності / А. Ф. Медведовська // Вестник Омського університета. Серія «Исторические науки». – Омск: ОГУ, 2014. – Вип. 4. – С. 51 – 59.

6. Медведовська А. Ф. Рецепція Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950 – 80-ті рр.) / А. Медведовська // Проблеми історії Голокосту. – 2016. – №8. – С. 135 – 144.

Структура тексту дисертації відповідає меті та завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (561 позиція). Загальний обсяг дисертації – 239 с., з них основного тексту – 183 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інформаційна основа дисертації, яка умовно поділяється на літературу та джерела, була сформована за принципом розумної достатності з великого корпусу матеріалів, необхідних для усвідомлення загальних тенденцій та реконструкції контексту. Звісно, що з об'єктивних причин, її обсяг є обмеженим і не вміщує всього багатоманіття, наприклад, західної літератури про Голокост в Україні, кількість якої щороку зростає і відкриває нові аспекти цієї проблеми, так само, як і численні колекції спогадів очевидців нацистської окупації на українських землях та геноциду євреїв зокрема, залучені лише вибірково, зважаючи на їх значну кількість і технічну доступність.

Беручи до уваги специфіку теми дослідження, слід відзначити, що декілька блоків літератури, представлених в історіографічному підрозділі, можуть одночасно вважатися і джерелами, оскільки наукове вивчення проблеми є невід'ємною складовою її відображення в суспільній думці. Мова йде про дослідження безпосередньо з історії Голокосту в Україні, а також рецепції цієї теми в різних сферах суспільного життя в післявоєнний час.

1.1. Аналіз історіографії

Чимала кількість літератури, якою необхідно оперувати в даній роботі, ставить автора перед необхідністю виокремити наступні історіографічні групи за ступенем наближеності до предмету дослідження:

- 1) праці з історії євреїв СРСР та міжвоєнної Польщі;
- 2) дослідження з історії Голокосту в Україні;
- 3) література, присвячена рецепції Голокосту в післявоєнний час.

Перша група літератури носить фоновий характер. Хоча ці праці прямо не стосуються об'єкту дослідження, вони необхідні для того, щоб поглянути на проблему Голокосту крізь призму єврейської історії досліджуваного регіону

протягом ХХ ст. Цей масив текстів дозволяє зрозуміти умови, в яких формувалися українсько-єврейські відносини напередодні нацистської окупації. Надзвичайно важливим в цьому сенсі уявляється становище єврейського населення у міжвоєнній Польщі, в складі якої перебували західноукраїнські землі близько 20 років, перейшовши під контроль СРСР у 1939 р. Єврейська проблематика обох періодів, що передували нацистській окупації Західної України, – польського і радянського – непогано досліджені в зарубіжній історіографії. Так, наприклад, 1989 р. під редакцією І. Гутмана вийшла англomовна збірка наукових публікацій «Євреї в Польщі між двома війнами» [554], в якій особливу цінність для даного дослідження представили статті, присвячені політико-ідеологічним аспектам суспільного життя. Серед них – Е. Мендельсон «Єврейська політика в міжвоєнній Польщі», М. Мішкінські «Комуністична партія в Польщі та євреї», І. Гутман «Польський антисемітизм між війнами: огляд», Ж. Томашевські «Роль євреїв у польській комерції» та ін. У пригоді стала й більш пізня публікація Ш. Редліха, присвячена безпосередньо українсько-єврейським взаєминам в міжвоєнній Польщі [536].

Стосовно першого періоду радянського панування в цьому регіоні існує також значна кількість літератури, присвяченої єврейському питанню. Цей короткий відрізок часу суттєво вплинув на поведінку місцевого населення протягом Голокосту, тож він вартий особливої уваги. 1991 р. з'явилась наукова збірка «Євреї у Східній Польщі та СРСР, 1939 – 1946» [506]. Представлені тут публікації таких авторів, як Я. Т. Грос, А. Вайс, В. Розенбаум, М. Шекірській та ін. пролили світло на політичні, економічні та демографічні аспекти єврейського життя під час радянізації західноукраїнських земель. 2007 р. вийшла друком ще одна збірка праць з аналогічної теми [544], в якій уже розлогіше йшлося про історіографічні та комеморативні штампи, утвердженні стосовно єврейської проблематики цього періоду, як, наприклад, єврейська колаборація з радянським режимом, зрада інтересів Польщі, привілейоване становище євреїв в СРСР і т.і. (статті К. Струве, Й. Міхлік, Г. Грицюка, А. Бракеля).

Щодо післявоєнного періоду, коли вся територія сучасної України перебувала в складі Радянського союзу, важливо звернути увагу на низку факторів та епізодів суспільно-політичного життя, які, безумовно, впливали і на ставлення до єврейської меншості в цілому, і на сприйняття їх національної трагедії зокрема. Серед них – гучна кампанія «боротьби з космополітизмом» та «справа лікарів», пропаганда антисіонізму, міжнародна політика (справа Айхмана, Шестиденна війна), еміграція євреїв до Ізраїлю і т. д. Всі ці сюжети також достатньою мірою висвітлені в академічній літературі, яка була включена до історіографічної бази даної роботи. Це численні праці М. Альшулера [442; 441; 439], Ц. Гітельмана [305; 487], Н. Левін [519], Б. Пінкуса [530; 531], Г. Костирченко [357; 358; 516], С. Шварца [429; 430] та ін.

Друга група літератури представлена дослідженнями, які прямо чи опосередковано стосуються історії Голокосту в Україні. Опрацювання цього масиву наукових розвідок дозволило визначити рівень дослідженості проблеми та конкретних її аспектів, а також з'ясувати ступінь інтегрованості студій Голокосту до загальноісторичного наративу, проаналізувати академічні дискусії, що точаться навколо цієї проблеми.

Ця історіографічна група є найчисленнішою, тому всю сукупність включених до неї праць було структуровано за декількома критеріями. По-перше, за широтою географічного охоплення: узагальнюючі або синтетичні праці з Голокосту в Україні (Східній Європі/ СРСР) [285; 440; 534]; регіональні дослідження, як, наприклад, Голокост в Галичині [425; 352; 522], на Волині [549]; дослідження за адміністративно-територіальним принципом – на Рівненщині [462], на Житомирщині [523]; дослідження в масштабі міста або містечка – Голокост у Львові [344; 426], в Києві [330; 361] і т. ін.

По-друге, за проблемно-тематичним принципом виділено найбільш актуальні аспекти Голокосту в Україні, які привертають увагу науковців: механізми знищення на окупованих територіях України (гетто, трудові табори, депортації, масові розстріли) [401; 468; 521], реакція місцевого населення на геноцид євреїв (співучасть у знищенні [400; 469; 470], пособництво у викритті, порятунок та

переховування [312; 353] і т. д.); ставлення українського націоналістичного руху до екстермінаційної політики нацистів щодо єврейського населення [355]; участь підрозділів ОУН та УПА у переслідуванні євреїв [497; 498]; єврейські погроми в західноукраїнських землях на початку окупації [532].

По-третє, за критерієм контекстуалізації тексти даної групи поділено на безпосередньо сфокусовані на Голокості дослідження, і на такі, в яких дана проблематика фігурує побіжно і не є основною. Наприклад, в контексті Другої світової війни та нацистської окупації України [295], в історії українського націоналістичного руху [336], колабораціонізму, проблеми антисемітизму та ксенофобії [439] та інших тем, як правило, невідворотно пов'язаних з політикою «остаточного вирішення» єврейського питання.

Оскільки формування сучасної історіографії Голокосту в Україні відбувалось як результат рецепції даної проблеми, то більше уваги цьому буде приділено в 4-му розділі дисертації. Тут же детально буде проаналізовано літературу, безпосередньо присвячену темі дослідження, тобто рецепції Голокосту в Україні в суспільній думці в радянський та пострадянський періоди, яку включено до третьої групи історіографії.

Ця тема також частіше фігурувала не самостійно, а у відповідному контексті, наприклад, історії радянського єврейства, антисемітської політики державної влади і т. д. Окремі аспекти сприйняття Голокосту почали висвітлюватися західними та ізраїльськими істориками на сторінках численних праць, присвячених життю та становищу євреїв в післявоєнному СРСР [483]. Звичайно, автори не мали у своєму розпорядженні достатньо репрезентативної джерельної бази. Їх висновки і припущення часто ґрунтувалися на свідченнях єврейських емігрантів, тому позначилися певною тенденційністю. Адже євреї, які вижили під час Голокосту, були позбавлені права на вшанування власної трагедії, пройшли через труднощі та цькування в процесі здобуття дозволу на виїзд, часто ненавиділи все, що пов'язано з їхнім радянським минулим, та були схильні до відтворення лише свого найболючішого та найбільш травматичного досвіду.

Перші історичні огляди, спрямовані безпосередньо на політику радянської влади відносно пам'яті про Голокост, присутності цієї теми в різних сферах суспільного життя в СРСР з'явилися в працях ізраїльських, американських та емігрантських учених іще у 1980-х – на початку 1990-х рр. Серед них такі відомі дослідники, як І. Арад, Ц. Гітельман, Л. Гіршович, В. Корей та ін. Зокрема, у 1988 р. в ізраїльському науковому виданні вийшла стаття І. Арада, присвячена радянській історіографії Голокосту [446].

У 1993 р. у США була опублікована збірка наукових праць з історії Голокосту в Радянському Союзі, до якої увійшли найновітніші дослідження західних істориків, і які спиралися на більш доступні на той час джерела, в тому числі радянських архівів. Три тексти цієї збірки [489; 502; 514] було присвячено проблемам рецепції Голокосту в радянському суспільстві, історичній науці, літературі, пресі, меморіальних та комеморативних практиках тощо.

Особливу увагу тут варто звернути на публікацію американського спеціаліста зі східноєвропейських єврейських студій Ц. Гітельмана «Радянська реакція на Голокост» [489], в якій стисло, але змістовно окреслено знакові дати та події, основні концепти та мотивації радянського керівництва у справі формування пам'яті про Голокост. Констатуючи основну рису радянського сприйняття геноциду євреїв – замовчування або применшення його значення – автор намагався пояснити причини такої тенденції. На його думку, вони криються у побоюваннях радянської влади, що усвідомлення унікальності своєї трагічної долі у війні буде сприяти підйому єврейської національної самосвідомості, таким чином, фактор мучеництва стимулюватиме групову ідентифікацію, що, безумовно, пригальмувало б процес асиміляції єврейства. Такий сценарій був виразно не прийнятним, зважаючи на офіційну доктрину радянського інтернаціоналізму. Не зауважене наголошення на унікальності єврейської жертви розцінювалося як прояв сіонізму, який, своєю чергою, доівнювався гітлеризму. Врешті, обговорення Голокосту в перспективі, беззаперечно, підняло б питання колаборації неєврейського населення в справі винищення євреїв, що було незручним для СРСР і досі залишається таким для держав-спадкоємиць.

Натомість одним з найпоширеніших шаблонів радянського дискурсу, що його виокремив Ц. Гітельман, – є ідея про дружність радянського народу, готовність до самопожертви, про те, що представники інших національностей масово допомагали та переховували євреїв. Зокрема, характерною була відсутність елементарних деталей про знищення євреїв на теренах СРСР, у той час, як у загальних рисах подавалися відомості про політику антисемітизму в Німеччині та нацистську доктрину. Монографії, де зачіпалася ця тема, видавалися малим накладом та не доходили до широкого кола читачів. Ц. Гітельман також зауважив, що на Заході замовчування та затушовування значення Голокосту сприймалося як додаткове свідчення радянського антисемітизму.

Автор детально описав події та процеси, які супроводжували поступове входження теми Голокосту до ширшого публічного дискурсу у 1989 – 1990-х рр. як через публікації у пресі, так і через церемонії комеморацій. Оскільки стаття була видана 1993 р., тобто невдовзі після розпаду СРСР, то Ц. Гітельман справедливо залишив відкритим питання про рецепцію Голокосту в незалежних державах, що постали на його руїнах. Адже, переписуючи свою історію, вони невідворотно повинні стикнутися і з цією проблемою.

Кількома роками пізніше Ц. Гітельман продовжив свої роздуми в статті, присвяченій радянській політиці та історіографії Голокосту [486]. У 1994 р. під редакцією американського історика Р. Брагама вийшла збірка наукових розвідок стосовно ставлення до Голокосту в посткомуністичних країнах Східної Європи [446], в якій, серед іншого, розглядалася й специфіка країн колишнього СРСР.

Серед інших досліджень радянської рецепції Голокосту також слід згадати й більш пізні публікації таких авторів, як П. Полян [392], Н. Канторович [345], К. Беркгоф [293], у текстах яких аналізується політика радянського керівництва щодо формування уявлень про Голокост у суспільстві.

Ізраїльський дослідник Н. Канторович запропонував поглянути на цю проблему крізь призму міжнародної політики, зокрема реакції, яку викликав в СРСР процес А. Айхмана 1961 р., і того, як це висвітлювалося в офіційних джерелах інформації. Саме ця подія, як витікає з аргументів автора, стала для

радянської пропаганди обґрунтуванням тотожності сїонїзму та фашизму. Незважаючи на всїлякі прагнення СРСР піддати суду нацистських злочинців, на цей раз важливішою виявилася антиїзраїльська позиція. Адже Ізраїль опинився в антирадянському таборі, а термін сїонїзм відповідно набув гостро негативної конотації. Тому висвітлення цієї події перед радянською громадськістю супроводжувалося різноманітними грубими викривленнями, «які були покликані не допустити визнання того факту, що існує народ, який постраждав від фашизму більше, ніж радянський» [345; с. 231]. Таку тенденцію легко пояснити, оскільки Друга світова (Велика Вітчизняна) війна на багато десятиліть стала тим фундаментом радянської ідентичності, який своїм масштабом затьмарив Жовтневу революцію. Відповідно будь-які сумніви щодо першості СРСР як в героїзмі, так і в жертвовності несли неодмінну ідеологічну небезпеку.

Голландський історик К. Беркгоф [293] проаналізував радянську політику відображення знищення єврейського населення у засобах масової інформації в період війни. В ході ретельного дослідження джерел автору вдалося не лише відкинути спрощений підхід до питання висвітлення Голокосту в радянських ЗМІ, але й прослідкувати певну логіку в такій політиці, так би мовити, надати сенсу замовчуванню, яке на перший погляд може здатися цілком алогічним, пояснити більш багатогранно його мотиви.

Одним з важливих аспектів рецепції Голокосту в СРСР була меморіалізація жертв масових убивств. У цьому ключі найбільшої уваги заслуговує Бабин Яр, як місце наймасштабнішої на теренах Радянського Союзу акції знищення єврейського населення Києва, але навіть більше через те, що полеміка навколо його меморіалізації набула шаленого розмаху далеко за межами радянського суспільства. Проблемі увічнення пам'яті жертв Бабиного яру була присвячена стаття «Пам'ятник над Бабиним Яром?», що вийшла у 1993 р., американського дослідника В. Корея [514], який спеціалізувався на вивченні радянського антисемітизму.

Дещо пізніше в українському виданні «Голокост і сучасність» з'явилася публікація історика М. Міцеля [376] стосовно заборони меморіалізації у

Бабиному Ярі, в якій він указав на тенденцію, характерну саме для України – супротив місцевого керівництва. Відомі були випадки, коли єврейським активістам вдавалося самостійно встановити пам'ятники власним коштом (у Вінницькій та Хмельницькій обл.). Влада закривала на це очі, оскільки вони переважно були встановлені на єврейських кладовищах, а не на безпосередніх місцях страти, та написи були на ідиші.

Одним з методів нівелювання особливої долі єврейського населення було згадування цієї категорії в кінці списку, як правило після росіян, українців, білорусів. Власне підхід, який застосовувався в радянських ЗМІ, цілком закономірно перейшов і в політику меморіалізації. М. Міцель, концентруючи увагу саме на ситуації, що склалася навколо встановлення пам'ятника в Бабиному Ярі, окрім внутрішніх обставин, відзначив суттєву роль впливу міжнародної громадськості, зокрема західних туристів, серед яких було багато євреїв з США та Західної Європи, та які під час відвідин Києва постійно цікавилися долею Бабиного Яру та тим, як взагалі в СРСР вшановується пам'ять про єврейську трагедію. Незважаючи на те, що до іноземних делегацій та груп інтуристів мали доступ лише спеціально підготовані гіді, навіть їм було складно відповідати на шквал незручних запитань, зокрема, чому на місці наймасштабнішого вбивства євреїв протягом тридцяти років не було встановлено жодного пам'ятного знаку.

У пострадянський період суперечки навколо Бабиного Яру набули нових обертів. Це досить детально відображено в публікаціях В. Нахмановича [379], Т. Євстаф'євої [330] та ін. Суть полягає у тому, що в радянській версії жертвам, загиблим у Бабиному Ярі, надавалася дуже обмежена ідентичність – «радянські громадяни та військовополонені», пам'ять про яких належало зберігати. Така модель не враховувала багато інших категорій загиблих, таких, наприклад, як євреї, цигани, душевнохворі, українські націоналісти тощо. Переважно носії цих ідентичностей та інші зацікавлені особи в період «гласності» заявили свої претензії на долю в меморіальному та фізичному просторі Бабиного Яру. Як наслідок, за роки незалежності там з'явилося близько трьох десятків пам'ятних знаків, жодним чином не узгоджених між собою, які хаотично розкидані по

місцевості та в сукупності своїй не дають ані загального враження, ані коректного уявлення про те, що відбувалося в Бабиному Ярі за часів нацистської окупації.

У цілому слід відмітити, що 1990-ті рр. були не надто плідними на праці, які стосувалися власне переосмислення та аналізу пам'яті про Голокост в Україні. Більшість досліджень належали західним авторам та фокусувалися переважно на вивченні радянського досвіду, оскільки робити якісь узагальнення та висновки щодо стану цієї проблеми в незалежній українській державі тоді ще було зарано.

В Україні в той період історіографія Голокосту обмежувалася не чисельними фактологічними дослідженнями регіонального характеру, також були захищені перші дисертаційні роботи. Ця тема дуже повільно входила до українських інтелектуальних історичних дискусій, оскільки передбачала обговорення незручних котроверсійних моментів українсько-єврейських стосунків, таких як колаборація в імплементації Голокосту, участь українців у антиєврейських погромах, антисемітизм як ідеологічна складова націоналістичного руху, до яких ані суспільство в цілому, ані наукова спільнота були не готові.

Певні зрушення в освоєнні цієї теми почали відбуватись в українському суспільстві лише на початку XXI ст. У 2007 р. в англійській історіографії з'явилася праця, яка згодом справила суттєвий вплив і на український простір, адже зачіпала безпосередньо найпроблемніші питання меморіалізації Голокосту в незалежній Україні, зокрема на «націоналістичному» заході країни. Йдеться про книжку американського історика О. Бартова «Стерті» [452]. Ця монографія оформлена у вигляді нотаток та спостережень автора в ході його мандрівок містами та містечками Західної України. Основна її теза полягає в контрасті насиченого глорифікацією націоналістичного руху меморіального ландшафту Галичини з майже повною відсутності в ньому єврейського елементу.

2009 р. на сторінках одного з провідних українських фахово-історичних періодичних видань «Україна Модерна» розгорнулося всебічне обговорення праці О. Бартова, а в часописі «І» була опублікована досить критична рецензія Я. Грицака [316]. Виходячи зі слів останнього, ця книжка має принципово важливе значення, оскільки привертає увагу до однієї з наріжних проблем

українського суспільства – нездатність зважати на своє багатоетнічне минуле. Але для об'єктивного та якісного з професійної точки зору дослідження авторів монографії, на думку рецензента, дещо забракло знання та розуміння українського контексту, позаяк чисельні його твердження потребують певних уточнень, обмовок та застережень. Очевидно, вважає Я. Грицак, цей контекст набагато складніший, аніж протистояння українського націоналізму (антисемітизму) і стертої, понівеченої, відштовхнутої в небуття культурно-історичної спадщини галицьких євреїв. До нього слід віднести й десятиріччя радянського замовчування Голокосту та уникання єврейської теми взагалі, й відсутність прямих спадкоємців довоєнної єврейської громади, які б могли виступати як носії та ініціатори збереження власної спадщини, й ситуацію в українському суспільстві, яке ще не остаточно визначилося з вектором свого цивілізаційного розвитку.

Подив та нерозуміння О. Бартова пояснюється неможливістю та неприйнятністю такої ситуації для ліберально-демократичних країн, в яких концепція громадянської нації не лише втілена в сучасності, але й звернена в минуле. Так само як різні етнічні групи є рівноправними елементами єдиної політичної нації, так і їхнє минуле має бути інкорпороване в загальний історико-культурний простір певної території. Проте поза його фокусом виявилася радянська спадщина, яка в українському суспільстві на час його дослідження була сильнішою від його ліберально-демократичних амбіцій.

Достатньо гостру та відверту полеміку 2005 р. у часописі «Критика» розпочала українська дослідниця С. Грачова, яка була науковим асистентом О. Бартова під час його подорожей Галичиною. Очевидно, враженнями від них і були нав'язні роздуми, які було висловлено в публікації під назвою «Вони жили серед нас?» [78]. Авторка поставила питання про те, що собою являє стан українсько-єврейського діалогу в суспільному дискурсі, й через низку аргументів як з історіографії, так і з меморіальних практик, сформулювала невтішні висновки, що консенсус в українсько-єврейських взаєминах ґрунтується на

незнанні та замовчуванні, які не можуть бути порушені епізодичними публікаціями поодиноких істориків.

У наступних номерах «Критики» вміщувалися відповіді дослідників, зокрема Ж. Ковби та Я. Грицака, у текстах яких критикувалася С. Грачова. До дискусії також долучилися інші вітчизняні та зарубіжні автори – А. Портнов, І.-П. Химка, М. Царинник» [427].

Наприкінці першого – на початку другого десятиріччя ХХІ ст. вийшло декілька узагальнюючих публікацій, які мали на меті комплексно окреслити сприйняття Голокосту в українському суспільстві, в різних сферах його життя. Наприклад, у 2009 р. на сторінках спеціалізованого українського наукового журналу «Голокост і сучасність» А. Подольський [391], директор центру вивчення історії Голокосту, досліджуючи як поняття Голокост функціонує у науковому, освітньому та суспільно-політичному вимірах української суспільної думки, відзначив тенденцію до уникання єврейської теми в монографіях, зокрема в узагальнюючих дослідженнях з історії України в Другій світовій війні, нацистської окупації і т. і. Таку ситуацію автор пояснив відсутністю мультикультурного підходу у вивченні минулого та парадигмою етноцентризму. Стосовно Голокосту як об'єкту політики пам'яті, А. Подольський повторив тезу О. Бартова, про те, що єврейський геноцид знаходиться на узбіччі публічної простору на фоні гіпертрофованої уваги до ОУН і УПА в західноукраїнських регіонах, цілком оминається український контекст Голокосту, адже з історичного наративу не лише вирізаються темні сторінки історії, але й нехтуються чисельні приклади надання допомоги з боку українців.

Того ж року був підготовлений виступ М. Гона «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні», на основі якого згодом була опублікована стаття [310]. У цій публікації подано аналіз існуючої політики пам'яті про Голокост в Україні та основні засади щодо сприйняття цієї трагедії в українському та єврейському середовищах. Автор цього нариса охарактеризував державну політику збереження пам'яті про Голокост як непослідовну та неоднозначну, визначаючи її висловом «пасивне сприяння», адже комеморативна

політика реалізується переважно відповідно до пріоритетів титульної нації. Дослідник відзначив, що держава не перешкоджає науковим студіям про геноцид євреїв, схвалює практики зведення меморіальних комплексів на місцях страт євреїв, але організаційний та фінансовий тягар цих проектів покладається на єврейські національні товариства, іноземні фундації та приватних осіб.

М. Гон припустив, що така позиція держави обумовлена не лише фінансовими труднощами, але й особливостями українсько-єврейських відносин у роки Другої світової війни. Він виділив дві категорії носіїв пам'яті про Голокост – єврейська та неєврейська спільноти. Відповідно, якщо у другої ця пам'ять сформована внаслідок отримання загальної шкільної та вищої освіти, перегляду кінофільмів, а також із засобів масової інформації, то для першої ця подія сягнула рівня архетипу, який функціонує навіть у свідомості повністю асимільованих євреїв. На його думку, єврейська громада України залишається емоційно чутливою до відображення Голокосту в різних царинах суспільного життя, отже переконана у важливості ознайомлення неєвреїв з власною трагедією. М. Гон відзначив, що найпослідовніше формування пам'яті про Голокост відбувається в площині освітній, як через постанови та розпорядження владних структур, так і через співпрацю з недержавними просвітницькими організаціями, які спеціалізуються на цій темі.

Вивчення відображення Голокосту в різних царинах суспільного життя іноді потребує міждисциплінарного підходу, тому наступна група досліджень буде охоплювати також і соціологічний, психологічний, кінознавчий та філософський дискурси.

Харківська дослідниця О. Іванова [505] опублікувала серію статей, в яких провела аналіз великої кількості творчих робіт про Голокост студентів різних спеціальностей та регіонів і виділила ряд особливостей за регіональним принципом. Авторка, порівнюючи роботи львівських, полтавських та харківських студентів, стверджує, що кожен регіон конструює власну пам'ять про Голокост, але відмічає також і спільні тенденції, характерні для молоді усієї України, а, можливо, і для загальноукраїнського дискурсу в цілому.

Серед загальних характеристик сприйняття студентами Голокосту О. Іванова назвала відстороненість від трагедії (тобто як суто єврейської), не згадування українського контексту (погроми, колаборації, спасіння), наявність у кожній регіональній групі певного відсотку (від 10 до 20%) робіт антисемітського спрямування. Авторка підсумовала, що знання, які українська молодь отримала з офіційних та неофіційних джерел, трансформувалися в колективну пам'ять цієї соціальної групи, і, попри зусилля освітян, тут так і не були зроблені необхідні висновки з уроків Голокосту, оскільки ця подія в їхній уяві залишилася невключеною до української історії та національної пам'яті.

Якщо в попередній роботі йшлося про молодь передусім неєврейського походження, то інші автори [438] зосередилися на аналізі сприйняття єврейськими групами школярів пострадянського простору на матеріалах соціологічного опитування, яке було організоване відразу після їхньої участі в молодіжній освітній програмі від Яв Вашем з історії Голокосту. Тим не менш, інтерв'юери зафіксували ту саму тенденцію у єврейській молоді, що відзначалася й у неєврейській – це відчуття особистої непричетності. Дослідники пояснюють це тим, що з самого початку до масової свідомості у пострадянських країнах тема Голокосту не увійшла, а вже в більш пізній період, два-три покоління потому, була, так би мовити, накинута ззовні, а не передана через внутрішньосімейне спілкування.

Одним з найпотужніших засобів впливу на масову свідомість та історичні уявлення є кінематограф, тому справедливо буде навести декілька кінознавчих робіт, які стосуються відображення теми знищення євреїв як в радянському, так і в пострадянському кіномистецтві. 2013 р. в англomовній історіографії з'явилась монографія О. Гершензон «Примарний Голокост: радянський кінематограф та єврейська катастрофа» [477], в якій не лише проаналізовано фільми, що були зняті та вийшли на радянські екрани («Непокоренные» М. Донського, «Восточный коридор» В. Виноградова, «Комиссар» О. Аскольдова та ін.), але й невітілені сценарії, які з різних причин не реалізувалися. Авторка також визначила особливості радянського кінематографу повоєнного СРСР, оскільки поява

єврейської теми в ньому декілька десятиріччя поспіль була рідкісним винятком, а величезна кількість кінострічок про Другу світову та Велику Вітчизняну війну не містили будь-яких натяків на масове винищення євреїв.

Лише в роки «перебудови» ця тема отримала «зелене світло», що помітно відобразилося на кількості реабілітованих та новостворених фільмів. За підрахунками кінознавця М. Черненка [428], за останні три роки існування СРСР було знято 88 картин на єврейську тематику.

У статті К. Беркгофа [294] представлено зображення трагедії Бабиного Яру в західній кінематографії. Автор з точки зору історичної достовірності, емоційного враження та якості кінопродукту прокоментував три кінострічки, до яких увійшли сцени розстрілів київських євреїв, зокрема, це відомий серіал «Голокост» 1979 р., стрічка «Війна та пам'ять» 1988 р. та «Бабин Яр» 2003 р. Історик зазначив, що картина «Бабин Яр» вийшла відверто невдалою, як з історичної, так і з кінематографічної перспектив. А найкраща екранізація була в серіалі «Війна та пам'ять», яка, скоріше за все, робилася за спогадами Діни Пронічевої, яка вижила під час розстрілів у Києві. Загалом перші дві кінокартини побачили мільйони глядачів з Америки та Західної Європи, тому вони справили достатньо сильний вплив на сприйняття Голокосту в Україні в західній масовій свідомості.

В останні роки в українській історіографії почали з'являтися дослідження Голокосту крізь призму філософської думки. Серед таких варто відмітити розвідку В. Суковатої [413], в якій було порівняно дві моделі філософського осмислення Другої світової війни – західну і радянську. Розбіжності у цих моделях обумовили різницю у моральних підсумках війни – конструювання героїчного образу перемоги на Сході Європи та фокусування уваги на жертвах війни на Заході. Власне тому, так звана філософія та етика «після Аушвіцу» зародилася саме в західній філософській думці.

На противагу тому, в радянському суспільстві на фоні тотальних поетичних глорифікацій дискурси жертв, страждання, втрати послідовно виводилися з масової свідомості. Цей філософський концепт сприйняття Другої світової/Великої вітчизняної війни значною мірою успадкувало й сучасне

українське суспільство, в якому все ще конфронтують радянська переможна героїка та артикуляція різних категорій жертв війни (як від нацистських, так і від радянських злочинів).

Переходячи від загальних контекстів рецепції Голокосту до конкретно українського, слід зазначити, що в українській та зарубіжній суспільній думці цей контекст представлено переважно темами антиєврейського насилля в перші місяці окупації, участь місцевого українського населення в стратах, колаборація з нацистами, позиція та реакція оунівського руху на політику знищення євреїв.

На сьогоднішній день існує декілька публікацій західних істориків, залучених до вивчення Голокосту в Україні, які характеризують суспільні та академічні дискусії щодо власне українського контексту. Перша стаття належить канадському історику українського походження І.-П. Химка [496]. Він є автором численних розвідок у царині вивчення Голокосту, незважаючи на те, що вийшов з середовища українських діаспорних наукових інституцій, які завжди мали певний націоналістичний ухил.

У вказаній публікації йдеться про дискусії щодо участі українських націоналістів у Голокості. Автор не даремно обрав саме 2004 – 2008 рр. як найбільш плідні у цьому відношенні, адже в цей час суспільна дискусія активізувалася саме в (західно-)українському середовищі, чому сприяло багато факторів – публікація спогадів очевидця Голокосту у Львові Є. Наконечного, дискусія в «Критиці», поява книжки В. В'ятровича про ставлення ОУН до євреїв, яку рецензував сам І.-П. Химка на сторінках «України Модерної» [365] і т. д.

Дослідник зазначив, що специфічними рисами цих дискусій було те, що ініціаторами їх виступали україномовні західноукраїнські інтелектуали переважно українського походження, в той час, як російськомовні історики центрально-східного регіону, а також історики єврейського походження залишалися осторонь. Ця дискусія була обумовлена не стільки увагою до історії Голокосту, скільки прагненням розібратися зі складною спадщиною ОУН і УПА, традиційно зображуваної в абсолютно протилежних дискурсах глорифікації та дискредитації.

Інша недавня стаття І.-П. Химки явила собою одну з небагатьох спроб усебічних узагальнень рецепції Голокосту в українському суспільстві [499]. Він структурував свій огляд, виокремлюючи суспільні дискусії щодо Голокосту в Україні, наукове вивчення проблеми, освітні програми, культурні та меморіальні проекти, а також окремо представлений єврейський контекст та проблеми антисемітизму. В цілому, автор подав певну фактологічну базу для розуміння реалій та обставин, в яких сприйняття Голокосту входить до суспільної свідомості в сучасній Україні, але в той же час, оминув деякі важливі в загальнонаціональному масштабі події, як, наприклад, відкриття музею Голокосту в Дніпропетровську 2012 р. та ін.

Більш вузько спрямований огляд на цю тему був представлений французькою дослідницею Д. Бештель, яка сконцентрувалася на відображенні погромів 1941 р. в західноукраїнській історіографії та меморіальній культурі [455]. У розвідці зосереджено увагу саме на українських текстах, які стосувалися погромів, і в цілому повторено тези О. Бартова та С. Грачової. Авторка відмітила замовчування та забуття єврейського трагічного минулого на фоні уславлення лідерів ОУН та УПА, яке має місце і в науковій, і в меморіальній діяльності, а також висловила припущення, що придушення пам'яті про Голокост в Україні відбувається для того, щоб вона не конкурувала з наративом національного мучеництва українців, жертв Голодомору та репресій НКВС.

Підбиваючи підсумки історіографічного огляду досліджуваної теми, слід зазначити, що вона розробляється переважно зусиллями зарубіжних істориків, що, безумовно, позначилося на характері та риториці їх праць. Ця перспектива виявляє та констатує ті процеси, які вважаються неприпустимим та неприйнятними з точки зору західних стандартів історичного дослідження або суспільних уявлень про ставлення до минулого. В українській історіографії тема рецепції Голокосту в Україні представлена фрагментарними розвідками окремих її аспектів та короткими оглядами загальних положень. Проте, ціла низка наукових питань, без постановки та розробки яких дана тема не може бути глибоко і ґрунтовно досліджена, залишились неопрацьовані. Серед них можна

назвати наступні: відображення Голокосту в Україні в західній історіографії Голокосту та суспільній думці після Другої світової війни; проблема Голокосту для українських діаспорних інтелектуалів та політичних мислителів; фактори впливу, які обумовили і сформували ставлення до геноциду євреїв в українському суспільстві, інкорпорація геноциду євреїв до академічних дискусій з історії України та ін.

Аналіз наукового освоєння теми даного дослідження продемонстрував відсутність ґрунтовної праці, в якій би комплексно розглядалися проблеми рецепції Голокосту в Україні в різних сферах суспільного життя та пояснювалися б контексти й генеза основних дискурсів її відображення.

1.2. Характеристика джерел

Джерела даного дослідження були відібрані у такий спосіб, щоб максимально повно сформувати уявлення про те, яким чином тема Голокосту була представлена в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст., охоплюючи можливі засоби її висловлення. Окрім традиційної для теорії джерелознавства класифікації [323; 350; 351] буде доцільним зробити розподіл джерел за особливими критеріями. Оскільки дослідження спрямоване на вивчення суспільної думки, то в основу поділу джерел було покладено спосіб або засіб, яким вона була висловлена. За цим принципом можна розподілити всі джерела на такі групи: література, засоби масової інформації, офіційні документи, мемуари та матеріали усної історії², кінофотофонодокументи, меморіальні об'єкти.

Література становить найбільшу за обсягом групу джерел, в якій за жанровими ознаками було виокремлено наступні підгрупи: художню, науково-популярну, пропагандистську, академічну. Кожна з них дозволяє дослідити різні аспекти входження теми Голокосту в Україну до публічного дискурсу. Академічну літературу своєю чергою було розподілено за критерієм походження на радянську, українську, діаспорну та зарубіжну. Оскільки українська академічна

² Йдеться про опубліковані мемуари і спогади очевидців, колекції відео та аудіо-інтерв'ю свідків та сучасників Голокосту, сформовані різними науковими та громадськими інституціями, а також зібрані особисто автором.

наука, вибудовуючи нові концепції історіописання після проголошення незалежності, вимушена була орієнтуватися на досягнення і дискурси, які були поширені в країнах західного світу, в українських емігрантських інституціях, що не відміняло, тим не менш, радянської інерції.

Художня література, яка була джерелом масового історичного знання про Голокост, представлена прозою та чисельними поетичними творами. Слід зазначити, що най більш плідним у сенсі художнього осмислення Голокосту став радянський період. Відлуння трагедії Бабиного Яру можна почути у віршах, які були написані під час війни такими радянськими поетами, як О. Анстей [54, с. 8 – 10], І. Еренбург [54, с. 151], Л. Озеров [54, с. 113 – 123], П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан [54, с. 17 – 18] та ін. У 1961 р. Є. Євтушенко присвятив поему проблемі Бабиного Яру, а в 1970-х рр. у самвидаві з'явилась поема Н. Коржавіна «Бабин Яр» [54, с. 81 – 98].

Стосовно прози радянського періоду, вона поділялась на опубліковану, надруковану з купюрами та заборонену. Прикметно, що більшість її найвідоміших зразків містили саме українські сюжети, за цим критерієм вони і були відібрані до джерельної бази цього дослідження. Так, наприклад, військові щоденники К. Симонова (1982) та проза В. Катаєва (оповідання «Отче наш» (1946), повість «Катакомби» (1951) не мали жодних проблем з цензурою, хоча й містили фрагменти безпосередніх описів масового знищення євреїв. Фігурує тема Голокосту і в романі І. Еренбурга «Буря» (1947). У 1980 р. вперше була поставлена п'єса О. Борщаговського «Дамский портной», де зображувалась єврейська родина напередодні загибелі у Бабиному Ярі.

Підданими цензурі, але все ж надрукованими були романи А. Кузнецова «Бабий Яр» (1966 – 67) та А. Рибакіна «Тяжелый песок» (1978). Перший з них отримав скандальну популярність на Заході не в останню чергу через долю його автора. Там вперше була опублікована його повна версія (1970). У радянських виданнях обох творів були максимально вилучені згадки про єврейську приналежність жертв геноциду, замість чого використані евфемізми типу «радянських громадян», «громадянського населення» тощо.

До заборонених творів відноситься п'єса О. Галича «Матросская тишина» (1958), про трагедію євреїв Тульчина, та роман В. Гроссмана «Жизнь и судьба» (1960), в якому згадувалася не лише антисемітська політика нацистів, а й радянські післявоєнні антиєврейські кампанії.

Цінність художньої літератури як джерела полягає не лише в змісті, але й в історії створення та видання, долі твору та автора, публічних та непублічних відгуках, резонансі в суспільстві тощо. Ці важливі деталі відбиті в інших групах джерел, зокрема в популярній періодиці та спогадах. Наприклад, суспільна реакція на поему Є. Євтушенка була відображена на сторінках радянської газети «Литература и жизнь» [147], а також в його численних мемуарах [97; 97] та інтерв'ю.

Науково-популярна література є одним з найважливіших джерел для дослідження суспільної думки в широкому сенсі цього поняття, адже вона є більш доступною для масового читача, тож її вплив є масштабнішим у порівнянні з суто науковими текстами. До даної категорії відносяться перші розвідки істориків-аматорів, які проводили і публікували свої дослідження незалежно від академічних інституцій. Їхні науково-популярні брошури, що переважно виходили в Україні напередодні або після розпаду СРСР, найчастіше були присвячені регіональним та краєзнавчим аспектам Голокосту або ж одному конкретному місцю розстрілів, як-то Бабин Яр чи Дробицький Яр тощо. Нерідко видання науково-популярних текстів супроводжувалися публікаціями документальних джерел або спогадів очевидців, які зазвичай не мали належного професійного коментаря.

Пропагандистська література включає в себе праці, виконані на політичне або ідеологічне замовлення. Це література, що публікувалася під егідою АКСО, основним лейтмотивом мала обвинувачення сіоністського руху, зокрема й у причетності до Голокосту. Найвідомішими прикладами радянської пропагандистської продукції стосовно даної теми є книжка Т. Кичка «Іудаїзм без прикрас» (1963) та О. Шлаєна «Бабий Яр» (1995). Хоча останню видали вже після розпаду СРСР, написана вона була за 10 років до того, і задумувалась як черговий

інструмент дискредитації українських націоналістів, зображуючи їх як провідну силу в знищенні жертв Бабиного Яру. Ця публікація є типовим прикладом того, як міфи пропагандистської літератури впливали і аксіоматично відтворювалися в цілій низці праць першого покоління дослідників Голокосту в пострадянській Україні. Ідеологізовані твори з боку націоналістичного середовища також віднесено до цієї категорії. Це, насамперед, брошура П. Мірчука «Зустрічі і розмови в Ізраїлі. Чи є українці традиційними антисемітами?», монографія В. В'ятровича «Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи».

Академічна література відбиває суспільну думку в більш вузькому спектрі, репрезентуючи досягнення науковців у вивченні й осмисленні певної проблеми. За допомогою цього пласту можна охарактеризувати процес та оцінити ступінь онауковлення теми Голокосту, а також виявити кореляцію між науковим та суспільним дискурсами.

За критерієм походження академічну літературу було поділено на радянську, українську, західну та діаспорну. Радянські наукові видання представлені переважно дослідженнями про Другу світову/Велику Вітчизняну війну, збірками документів Нюрнберзького процесу, енциклопедичними історичними словниками. Аналіз цих джерел дозволяє зрозуміти, якою мірою трагедія Голокосту фігурувала або ігнорувалась в академічному середовищі, прослідити традицію та тенденції радянської історіографії стосовно цього питання. Після розпаду СРСР почала формуватися українська історіографія, аналізуючи яку можна дослідити становлення проблематики Голокосту, визначити як вона співвідноситься з сучасним історичним наративом, з якими новими ідейними концептами стикається.

Діаспорні дослідження завжди вирізнялися високим рівнем політизації і становлять інтерес для даного дослідження в силу значного впливу на сучасну українську історіографію в момент її формування. Для дослідників української еміграції тема Голокосту фігурувала лише в контексті міжнаціональних відносин, зокрема українсько-єврейських. Вони прагнули розібратись в критичних моментах минулого для налагодження стосунків двох народів у майбутньому.

У західній історіографії праці про Голокост в Україні почали з'являтися раніше, ніж в українській, і навіть після десталінізації цієї теми в пострадянський період, дослідники з Німеччини, Північної Америки та Ізраїлю розробляли її значно активніше вітчизняних, справляючи вплив на певну частину інтелектуалів в українському суспільстві.

Засоби масової інформації великою мірою формують суспільну думку, справляючи вплив на широку аудиторію. Джерела цієї категорії представлені програмами на радіо та телебаченні, періодичною пресою, популярними інтернет-форумами та інтернет-виданнями, які відбиралися за принципом поширеності та затребуваності.

Серед медійних ресурсів варто відзначити ефір на радіо «Свобода», присвячений 70-й річниці трагедії Бабиного Яру, низку журналістських розслідувань, репортажів, ток-шоу на центральних телеканалах України тощо.

Що стосується періодики, до джерельної бази було залучено публікації з таких суспільно-політичних, літературних, науково-популярних журналів, як «Огонек», «Знамя», «Новый Мир», «Октябрь», «Литературная газета», «Юность» та ін. Тема Голокосту почала з'являтися в пресі відносно вільно, починаючи з другої половини 1980-х рр. В 1988 р. в місцевій газеті «Вечірній Харків» була вміщена стаття про розстріл євреїв у Дробицькому Ярі, а в 1991 р. в газета «Известия» надрукувала статтю М. Горбачова, присвячену пам'яті Бабиного Яру. З метою виявлення необхідної джерельної інформації були переглянуті номери вище перелічених журналів та газет за 1987 – 91 рр. До розпаду СРСР більша увага приділяється загальносоюзним періодичним виданням, оскільки в радянський період вони користувалися більшою популярністю в Україні, ніж республіканські. Згодом їх почали видавати вже як російські, що обумовило втрату української аудиторії.

Особливий інтерес для дослідження рецепції Голокосту пізньорадянського періоду представляє єврейська преса. До 1988 р. офіційно вона складалася всього з двох видань на їдиш – «Советіш Геймланд» та «Біробіджан Штерн», які майже не використовувалися в ході дослідження, оскільки, в силу низького накладу і

мовних обмежень, їхній вплив на суспільну думку був дуже незначним. Натомість лібералізація часів «перебудови» уможливила багатоманіття легальної єврейської російськомовної періодики. Відповідно до джерельної бази дослідження були залучені такі видання, як Вісник єврейської радянської культури (ВЕСК, з 1990 р. – Еврейская газета), «Эйникайт» (Бюлетень єврейського культурно-просвітницького об'єднання імені Шолом-Алейхема), «Возрождение» (Інформаційний бюлетень київського міського товариства єврейської культури), Єврейський щорічник та ін.

Популярні загальноукраїнські періодичні видання також іноді торкалися проблематики Голокосту. Зокрема, для даного дослідження були опрацьовані суспільно-політичний щотижневик «Дзеркало тижня», культурологічний часопис «І», аналітичне інтернет-видання «Zaxid.net», серія публікацій суспільно-історичного науково-популярного інтернет-проекту «Історична правда» та ін.

Офіційні документи складають достатньо важливу частину джерельної бази, досліджуючи яку можна з'ясувати, яким чином держава та міжнародні організації намагались регламентувати суспільну думку в цілому та пам'ять про Голокост зокрема. Переважно до цієї категорії відносяться постанови вищих органів влади, які прямо чи непрямо стосувалися теми єврейського геноциду, наприклад, Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів», Резолюція Генеральної асамблеї ООН від 21 листопада 2005 р. «Пам'ять про Голокост», Постанова Верховної Ради України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» від 5 липня 2011 р. та ін.

Мемуари та матеріали усної історії – одна з найважливіших та найінформативніших складових джерельної бази. В основі цієї групи джерел лежить суб'єктивний досвід людини. Вона представлена єврейськими та більшою мірою неєврейськими спогадами, зібраними одразу після Голокосту або значно потому, мемуарною літературою, яка передусім відбиває рецепцію радянського періоду, а також інтерв'ю з особистого архіву автора.

Єврейських спогадів та свідчень існує на порядок більше, ніж неєврейських. У рамках даного дослідження особливий інтерес представляють фонди

Єврейського історичного інституту (ЗИН) в Польщі, які містять багатотисячну колекцію спогадів уцілілих євреїв, у тому числі зі Східної Галичини та інших українських територій, до 1939 р. підконтрольних Польщі. Цей архів почав формуватися одразу після завершення нацистської окупації з 1945 р., що дало можливість зафіксувати найсвіжіші враження від пережитого. Його матеріали були доступні західним дослідникам і справили визначний вплив на ранню історіографію Голокосту. З усієї колекції безпосередньо залучені до дослідження були свідчення єврейських мешканців одного містечка – Борислав (Львівська обл.). У даному разі покажемо те, що майже всі респонденти описували участь українців в антиєврейському насиллі на початку війни. На цьому матеріалі було проілюстровано, як з колективної пам'яті постав історіографічний образ українця-погромника.

Колекція візуального архіву USC Shoah Foundation Institute, створена в 1997 р. на базі університету Південної Каліфорнії, була також частково використана в даному дослідженні. До неї увійшли свідчення не лише євреїв, але й багатьох інших категорій жертв нацизму, а також тих, хто отримав звання Праведників народів світу за порятунок чи допомогу євреям під час Голокосту.

Неєврейські спогади були залучені до дослідження завдяки опрацюванню матеріалів архіву французької організації «Яхад-ін Унум», які налічують понад 780 інтерв'ю, записаних в Україні, а також фонду RG-50*575 Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project³ в архіві USHMM, який містить понад 120 інтерв'ю з українськими свідками Голокосту. Ці дві колекції дуже добре доповнюють одна одну. Проект «Яхад-ін Унум», групи якого працювали в західноукраїнських та подекуди центральних регіонах України, був спрямований переважно на маленькі селища та містечка, де знаходилися нікому невідомі поховання, їхньою метою було не лише опитати свідків, але й знайти місця масових єврейських могил. У той час, як проект USHMM охоплював також і великі міста, такі як Львів, Харків, Одеса, Київ та ін. Матеріали цих двох колекцій спогадів неєвреїв (переважно українців) про Голокост стали основою

³ Інтерв'ю проекту усної історії з документування свідчень українських очевидців (з англ.).

для реконструкції масових уявлень українського населення про антисемітську політику під час нацистської окупації. Очевидно, що особистий досвід може відтворювати лише уявлення старшого покоління, проте саме на ньому ґрунтувалась комунікативна, ніяк не інституціоналізована пам'ять⁴ про знищення євреїв, яка зберігалась в українському суспільстві протягом понад півсторіччя.

До даної групи джерел також включено опубліковані спогади дисидентів, громадських діячів, літераторів, журналістів, інтелектуалів, до яких відносяться автобіографічні твори О. Галича, В. Некрасова, Є. Євтушенка, друга В. Гроссмана С. Липкіна і т. д. Особливо стала у пригоді збірка інтерв'ю, проведених польськими журналістами І. Хруслінською та П. Тимою «Діалоги порозуміння», в якій мали можливість висловитись на українсько-єврейські теми сучасні українські історики, письменники, громадські діячі, журналісти, публічні інтелектуали, колишні дисиденти, політичні в'язні та діячі націоналістичного руху і згодом української діаспори. В багатьох з цих інтерв'ю фігурує тема Голокосту та українсько-єврейських відносин протягом Другої світової війни, тож вони є дуже інформативними і корисними для даного дослідження.

Стосовно інтерв'ю з особистого архіву автора, загалом їх було проведено 12 в 4 містах України (Київ, Львів, Харків, Дніпропетровськ) та США (Порт-Шарлотт). Серед респондентів були єврейські та неєврейські суспільні діячі, які дбали про місця масових розстрілів євреїв, діти та родичі неєврейських свідків Голокосту, єврейські емігранти-вихідці з України та пересічні мешканці першого та другого повоєнного поколінь у містах, де відбувалися масштабні акції проти єврейського населення. Хоча результати цих інтерв'ю не були безпосередньо використані в тексті дисертації, вони значно розширили уявлення автора про загальні тенденції та особливості сприйняття Голокосту різними суспільними групами, в залежності від віку, національності та особистого досвіду, поглибили знання про специфіку меморіалізації та комеморації масових знищень, дали змогу крізь призму особистих історій наблизитися до предмету вивчення.

⁴ Визначення терміну «комунікативна пам'ять» дав Я. Ассман, розвиваючи теорію М. Гальвакса про рамки соціальної пам'яті. Детальніше про це піде мова в теоретико-методологічному підрозділі.

Кінофотофонодокументи становлять важливу групу джерел, що відображають явище Голокосту або його рецепцію в повоєнний час. Кінодокументи представлені художніми та документальними стрічками, які містять сюжети про долю євреїв на українських землях протягом нацистської окупації. Переважна більшість цих фільмів була знята в СРСР, серед них – заборонені стрічки згодом опальних режисерів, такі як «Комиссар» О. Аскольдова, «Восточный коридор» В. Виноградова та ін., а також й успішні пропагандистські кінопродукти – «Иванна» В. Івченка, «А зори здесь тихие» С. Ростоцького тощо.

Фотоматеріали представлені знімками таких історичних моментів, як перший несанкціонований мітинг в Бабиному Ярі 1966 р., церемонія пам'яті жертв Дробицького Яру в Харкові 1989 р., а також уже неіснуючих радянських пам'ятників на місцях масових вбивств євреїв в Україні. Фотографії безпосередньо зроблені під час нацистської окупації, які фіксують власне сюжети Голокосту, представляють інтерес у тому випадку, якщо вони складають матеріал фотовиставки, музейної експозиції або якимось іншим чином експонуються на публічному заході, вміщені в популярній статті тощо. Одним з таких випадків можна назвати виставку, організовану 2011 р. під назвою «Голокост від куль». Окрім речових об'єктів, значну частину експозиції склали фото місць та сцен антиєврейського насилля. Оскільки ця виставка протягом року експонувалась в багатьох великих містах України, її відвідали тисячі глядачів і вона мала певний резонанс в суспільстві, можна розглядати її як інструмент впливу на суспільні уявлення про Голокост в Україні.

До фонодокументів, використаних в даному разі якості джерел, віднесено два музичних твори з однаковою назвою – «Бабин Яр». Авторство найвідомішої з них належало композитору Д. Шостаковичу, який написав свою симфонію №13 в 1962 р. Проте, перша спроба висловити трагедію в музичній формі була зроблена ще в 1947 р. композитором Д. Клебановим. Його симфонія одразу ж була заборонена через занадто впізнавані мотиви єврейської фольклорної музики.

Меморіальні об'єкти – це група джерел яка представлена пам'ятними знаками, меморіалами, музейними експозиціями, музеями, які мають відношення до увічнення та репрезентації пам'яті про Голокост в Україні. Меморіальна сфера значною мірою відбиває державну політику пам'яті, те, як у ній розставлені акценти, а меморіальні об'єкти, зокрема їх вигляд, тексти написів, історія, місце встановлення та інші характеристики, свідчать про те, як ця пам'ять візуалізована в історико-культурному ландшафті. В рамках даного дослідження було складено базу фотознімків більш ніж з 40 пам'ятних знаків, встановлено місцезнаходження, дати їх встановлення та, в окремих випадках, обставини, за яких це відбувалось. Також автор даного твору особисто була долучена до створення першого в Україні масштабного проекту по створенню музею Голокосту, в рамках якого брала участь у створенні 5 музейних експозицій: «Евакуація», «Колаборація», «Праведники народів світу», «Бабин Яр», «Українсько-єврейські відносини у Другій світовій війні», і, добираючи матеріали до цих експозицій, фактично сама творила джерельну базу та об'єкт суспільних рефлексій, а також мала можливість прослідкувати варіації суспільного бачення проблеми, проводячи численні екскурсії, презентації та бесіди з відвідувачами.

Представлена джерельна база потенційно є значно ширшою, але при її формуванні керівним був принцип розумної достатності, тож вона є репрезентативною і дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Передусім варто зробити коротку презентацію корпусу допоміжної теоретичної літератури, яка залучалася в ході даної роботи для визначення основних понять, які стали дослідницьким інструментарієм, а також для пошуку прийомів аналізу різних аспектів суспільної думки та методологічних орієнтирів.

Найбільша кількість позицій цієї літератури стосується співвідношення історичного минулого і життя суспільства, функціонування в ньому різних видів

пам'яті (історичної, культурної, соціальної), ролі політики пам'яті та меморіальних практик для формування суспільної думки.

Одним з корифеїв наукових досліджень, присвячених проблемам місць пам'яті та їх значенню в сучасному європейському суспільстві, вважається французький історик П. Нора, деякі роботи якого, безсумнівно, становили інтерес для автора дисертації [381; 382]. Також надзвичайно корисною виявилась публікація російських дослідників І. Савелієвої та А. Полетаєва під назвою «Сучасне суспільство та історична наука: виклики і відповіді» [407]. Стали у пригоді публікації російської дослідниці С. Єремєєвої, присвячені дослідженню комеморативних практик [332; 333]. Окрім зарубіжних, широко використовувались і напрацювання вітчизняних учених в цьому руслі, таких як, наприклад, Л. Зашкільняк [337], А. Киридон [349] та І. Колесник [354]. Львівська дослідниця В. Серeda висвітлила дану проблему в контексті сучасного українського націотворення [408].

Оскільки значний пласт джерельної бази дисертації складають матеріали усної історії, тобто транскрипти, аудіо- та відео інтерв'ю з респондентами, в тому числі й зібрані особисто автором, то надзвичайно важливо було залучити теоретичну літературу, яка містить інструкції та методики збору та обробки таких джерел. Для цього було залучено розробки запорізьких учених А. Бойка, С. Білівненка, Ю. Головка [418; 419], київського історика Т. Пастушенко [385] та харківської дослідниці Г. Грінченко [320].

Певним методологічним орієнтиром стали також праці, які репрезентують минуле безпосередньо Другої світової війни та наближених до неї подій. Так, наприклад, стаття німецького дослідника Й. Хеслера [422] пропонує нарис з формування та трансформації уявлень про війну на радянському та пострадянському просторі. Ґрунтовне дослідження А. Вайнера «Надання сенсу війні: Друга світова війна і доля більшовицької революції» [557] розкриває роль перемоги над нацизмом у формуванні післявоєнної радянської нації.

Суттєвий вплив на дане дослідження справила монографія німецького історика та культуролога А. Ассман [287], яка містить велику кількість методологічних натяків та підказок. У ній розглядається подальше сприйняття Голокосту та Другої світової війни в європейському суспільстві, зокрема наступні питання: в якому вигляді і яким чином відбуваються індивідуальні спогади, як розділяється та замовчується колективний досвід, як він отримує публічне визнання, реконструюється в медіальних формах та ритуальних презентаціях [287, с. 10]. Дослідниця виокремлює ключові відмінності сприйняття Голокосту в Східній Європі, зачіпає такі актуальні й для українського випадку проблеми, як несумісність страждань і провини в історичній уяві нації, палімпсест місць травматичної пам'яті тощо.

Важливим методологічним орієнтиром для даної дисертації можна вважати численні праці американського історика Ц. Гітельмана [490; 480]. Як дослідник російського, радянського та пострадянського єврейства, він часто вдавався до всебічного аналізу суспільної (частіше суспільно-політичної) думки для змалювання контексту сприйняття «єврейської проблеми». Також слід відзначити вплив монографії С. Єкельчика «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» [335]. Це на сьогоднішній день одне з небагатьох досліджень, в якому запропоновано тверезе переосмислення радянського досвіду та, зокрема вагомої ролі радянської політики пам'яті в становленні всеукраїнської національної ідентичності й уявлень про спільне історичне минуле. Праця С. Єкельчика не лише дозволила провести певні паралелі в тактиці та логіці радянського владного апарату, який з однаковою спритністю жонглював історичними сюжетами українського і єврейського минулого, але й замислитися над неоціненністю радянської спадщини у пострадянському сьогоденні. Рефлексії з тих самих проблем можна знайти і в нещодавній монографії Т. С. Амара про формування ідентичності Львова [445].

Для того, щоб вільно оперувати необхідними поняттями та термінами в ході дослідження, необхідно окреслити його понятійний апарат.

Центральним для даної роботи є поняття «Голокост». Воно має біблійне походження та в перекладі з давньогрецької мови (ὁλοκάυστος) означає «всеспалення». У ХХ ст. термін «голокост» використовувався в англійській мові для позначення вірменської різанини початку ХХ ст., а також стосовно єврейських погромів у Російській імперії.

У сучасному вжитку це поняття відноситься виключно до історії Другої світової війни і може мати вузьке та широке значення. У широкому сенсі під поняття «голокост» підпадає політика переслідування та знищення не лише євреїв, але й інших етнічних та соціальних груп, яку проводила нацистська Німеччина на підконтрольних їй територіях. У вузькому значенні під ним розуміють масове переслідування та знищення євреїв Німеччини, її союзників та окупованих ними територій. У цьому випадку слово «Голокост» пишеться з прописної літери. Саме таким чином і в цьому значенні дане поняття використовується у даному дослідженні. В нацистській документації з 1942 р. політика знищення євреїв визначалась як «остаточне вирішення єврейського питання». Це поняття є поширеним і загальноживаним у сучасній історіографії Голокосту та може використовуватись як синонім терміну «Голокост» також і в даному разі.

У 1943 р. юрист Р. Лемкін запропонував та ввів до наукового обігу термін «геноцид», багато в чому спираючись на політику нацистів стосовно євреїв в роки Другої світової війни [282]. Звичайно, це поняття є набагато ширшим, ніж Голокост, який вважається одним з його проявів в історії.

У країнах Заходу термін «Голокост» став поширюватися і асоціюватися конкретно з єврейським геноцидом у 1960-х рр. завдяки відомому письменнику та громадському діячу Е. Візелю, який відіграв важливу роль у популяризації трагедії європейського єврейства в світовій суспільній думці. У 1970-х рр. на світові екрани вийшов багатосерійний американський фільм «Голокост», що, своєю чергою, сприяло подальшому поширенню цього терміну.

В ізраїльській історіографії найбільш вживаним є івритський термін «Шоа», що в перекладі означає «катастрофа». Це поняття, в латинській транслітерації «Shoah», поширене і в деяких європейських країнах, зокрема, так склалося, що він став характерним для французької історіографії через вихід популярного однойменного документального фільму в 1980-ті рр.

У радянській пресі та публіцистиці ця термінологія поширена не була. Але з середини 1980-х рр. починає фігурувати терміни «геноцид» [387] по відношенню до євреїв та «холокауст», який являв собою кальку з англomовного «holocaust». У період «перебудови» все частіше можна було зустріти термін «Катастрофа» по аналогії з івритським його варіантом, він же був широкоживаним і в пострадянській публіцистиці та науково-популярній літературі.

В українській історіографії «Голокост» затвердився як більш поширений науковий термін, але поряд з ним функціонують і транслітероване з івриту «Шоа» або перекладний варіант «Катастрофа». На початку 2000-х рр. з'явився та отримав поширення як на Заході, так і в Україні, термін «Голокост від куль» (Shoah par ballets), введений французьким католицьким священником П. Дюбуа, який протягом десятиріччя разом зі своєю командою збирав спогади українських свідків масових знищень євреїв. Слід зазначити, що традиційний для сучасності термін «Голокост» Е. Візель вживав метафорично, маючи на увазі спалення в крематоріях. Тобто цей термін відображав специфіку знищення в облаштованих таборах смерті, таких як Аушвіц, Майданек, Трєблінка, Белжець та ін. Такі стереотипні уявлення про Голокост як виключно вбивство у газових камерах характерні для європейської суспільної думки другої половини ХХ ст. У той час, як понад 2 млн. радянських євреїв були знищені не в газових камерах, а під час масових розстрілів. Саме цей аспект і відобразив термін «Голокост від куль».

Таким чином, для досліджуваного періоду характерна наступна термінологія, яка може застосовуватися як синонімічна до понять «Голокост» або «Голокост в Україні»: «остаточне вирішення єврейського питання», «геноцид євреїв», «холокауст», «Катастрофа»/«Шоа», «Голокост від куль».

Оскільки об'єктом дослідження є суспільна думка, варто визначити, що розуміється під цим поняттям. Слід сказати, що дане поняття не є суто історичним, воно часто використовується в суміжних гуманітарних дисциплінах, зокрема соціології, політології, культурології, кожна з яких пропонує власне визначення суспільної думки, оскільки розглядає її під специфічним кутом зору. І хоча нас цікавить це поняття лише як інструмент історичного аналізу, не буде зайвим побіжно розглянути досвід соціологів у його визначенні. Так, М. В. Примуш визначав *суспільну думку* як особливий стан реальної свідомості мас, що виражає домінуюче відношення, позицію з актуальних суспільно значимих питань [395].

У другій половині ХХ ст. в академічному співтоваристві розгорнулася дискусія про місце *історії суспільної думки* в дисциплінарній палітрі, стосовно її предмета, мети та завдань. Спочатку дана область знань сприймалась як духовна діяльність людей щодо пізнання філософських основ життя суспільства або як різновид ідеології. Згодом акцент було переміщено з загальних категорій на актуальні проблеми конкретної історичної епохи, пропонувалося долучити до поняття не лише наукові, а й позанаукові погляди, які виникли стихійно, а також ідеї, виражені в художніх формах [283, с. 126]. Л. Н. Пушкарьов запропонував визначення *суспільної думки* як усвідомленого й соціально значущого відображення реально існуючої та минулої дійсності (тобто соціального життя) у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей та поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т. д.) в даний час [398, с. 74 – 75].

Підсумки результатів академічної дискусії стосовно цього терміну, які будуть слугувати орієнтиром для даного дослідження, підвів А. Г. Болебрух, визначивши *історію суспільної думки* як самостійну наукову дисципліну (галузь), складову частину структури історичної науки, яка вивчає ставлення людей до актуальних проблем соціального життя та їх уявлення про бажані зміни в ньому [296, с. 17]. У статті для «Історіографічного словника», дослідник визначив *суспільну думку* як «динамічну систему оцінок, суджень, поглядів людей певної

історичної доби щодо соціальних умов своєї діяльності та існування» [297]. Як зазначала Т. Ф. Литвинова стосовно цього словосполучення, воно «міцно увійшло в структури мислення, стало своєрідним знаком-символом, частиною культури. Тому використання його передбачає певну ступінь свободи в рамках загальносміслового рівню» [368, с. 59].

Для дослідника історії суспільної думки надзвичайно актуальним є таке поняття, як *історична культура*. Його зміст було розкрито в низці праць російського історика і теоретика студій з інтелектуальної історії Л. Репіної. Зокрема, в одній з її публікацій стверджується, що «історична культура як предмет дослідження, пов'язана з вивченням історії уявлень про минуле» [342, с. 9]. Найважливішим у вивченні історичної культури авторці видаються історичні міфи, ментальні стереотипи, повсякденна історична свідомість та *історична пам'ять* як сукупність рецепцій, уявлень, суджень і думок стосовно подій, видатних постатей та явищ історичного минулого [342, с. 9].

Окрім вищезгаданої дефініції Л. Репіної, для визначення поняття *історична пам'ять* було використано формулювання Л. Зашкільняка, який схарактеризував його як здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Він зазначив, що історична пам'ять поділяється на індивідуальну та колективну і є результатом взаємодії особистості і соціального середовища [337, с. 855]. У монографії, присвяченій співвідношенню історії та історичної пам'яті, Л. Нагорна, ґрунтуючись на висновках П. Нора, наголошувала, що пам'ять, на відміну від історії, – це завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує. Відповідно існує стільки ж пам'ятей, скільки і соціальних груп [377, с. 160].

Зважаючи на предмет даного дослідження, доцільним буде включити до понятійного апарату такий термін як *комунікативна пам'ять*. Це поняття вперше було відкрито французьким філософом М. Гальвабксом, який виділив її як різновид соціальної пам'яті. Пізніше його ідеї розвинув німецький вчений

Я. Ассман. Він розподілив соціальну пам'ять на *комунікативну* і *культурну*. Перша з них пов'язана з «недавнім минулим. Це ті спогади, які людина ділить зі своїми сучасниками. Типовий випадок – пам'ять покоління. Її група набуває історично [288, с. 52]. Живе така пам'ять не більше 80 років і зникає разом зі своїми носіями. На противагу їй *культурна пам'ять* функціонує за допомогою відповідних суспільних інститутів і стосується більш давнього минулого. В ній «минуле згортається в символічні фігури, до яких прикріплюються спогади» [288, с. 53]. Як правило формування культурної соціальної пам'яті відбувається внаслідок проведення відповідної політики.

Політика пам'яті, за визначенням О. Міллера, – це сукупність різноманітних практик і норм, пов'язаних з регулюванням державною владою колективної пам'яті. Вони можуть втілюватись у комеморативних заходах, зведенні пам'ятників, вибудовуванні певної ієрархії історичних подій (в тому числі і політика «забування»), регулювання доступу до архівів, фінансування пріоритетних історичних досліджень та видань [374].

Публічна історія – це комплекс засобів для представлення наукового історичного знання широкій аудиторії та для формування знання про минуле в повсякденному житті [404, с. 63].

Під терміном *діаспорна* (література, преса, публіцистика) мається на увазі інтелектуальна продукція, створена зарубіжними українцями, передусім в Західній Європі та Північній Америці, оскільки там українська еміграція була найбільш політизованою, особливо після Другої світової війни. Переважна більшість діаспорної інтелігенції та громадсько-політичних діячів не було інтегровано до західного інтелектуального простору, тож українські емігрантські структури були схильні до ізоляції (великою мірою самоізоляції) і гуртування навколо своїх авторитетів.

Поняття *Захід* або *Західний світ* часто вживаються в даному дослідженні і являють собою не стільки географічну характеристику, скільки цивілізаційну, тобто приналежність до тієї частини світу, яка обрала ліберально-демократичний

шлях розвитку. В міжвоєнний період ці держави називались Західними демократіями, в радянській історіографії – блоком капіталістичних країн, тут же, виходячи зі специфіки проблеми, це поняття умовно охоплює країни Західної Європи ліворуч від «залізної завіси», а в пострадянський період країни Європейського Союзу, дві країни північноамериканського континенту – США і Канада, а також Ізраїль. Остання країна, хоча і має свою специфіку по відношенню до рецепції Голокосту, проте, за ступенем інтегрованості до західного інтелектуального простору та кількістю інституцій, які забезпечують дослідження даної проблематики на рівні стандартів, прийнятих на Заході, Ізраїль, з певними обмовками, які на разі не будуть обговорюватись, цивілізаційно належить скоріше до Західного простору, ніж до азійського.

Дане дослідження виконувалось із застосуванням як загальнонаукових (методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, опису, пояснення, метод аналогії і т. д.), так і загальноісторичних методів (ретроспективний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, історичний опис, метод періодизації, метод усної історії). Використання останніх варто описати більш детально.

Ретроспективний метод дозволив проаналізувати радянський досвід репрезентації та сприйняття Голокосту з метою виокремлення в ньому елементів, які в первісному або трансформованому вигляді увійшли до суспільної думки пострадянського періоду.

За допомогою історико-генетичного методу було проаналізовано розвиток, якісні зміни та ідейно-політичні трансформації, що відбувалися у суспільному житті України протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст., а також було розглянуто суспільно-політичні процеси і контексти, які привели до актуалізації історії Голокосту в Україні та її подальшого обговорення і вивчення.

Користуючись історико-типологічним методом за критерієм походження було розділено історіографічні дискурси історії Голокосту в Україні на радянський, західний та діаспорний, виокремлюючи тенденції притаманні

кожному з них. Це важливо, оскільки ці дискурси справили вплив на сприйняття Голокосту в українській суспільній думці в посткомуністичний період. Завдяки цьому ж методу було типологізовано суспільні, зокрема академічні дискусії, які зачіпали та актуалізували тему Голокосту в Україні.

Метод періодизації дозволив виділити декілька хронологічних етапів осмислення Голокосту в Україні в суспільній думці, в залежності від засобу її висловлювання, – це художній, публіцистичний та науковий. Цей поділ не є чітким, етапи не мають точних хронологічних рубежів та дещо накладаються один на одного, тим не менше, він дає уявлення про те, який жанр був домінуючий в репрезентації проблеми Голокосту в певні відрізки досліджуваного періоду. Так, у радянському інтелектуальному просторі до кінця 1980-х рр. ця тема була освоєна передусім у жанрі художньої літератури та кінематографі, після 1991 р. відображення Голокосту в художніх формах в силу певних причин перестало бути успішним. Другий період, публіцистичний, починається з 1987 – 88 рр., коли з'являється значна кількість текстів на цю тему, написаних журналістами, суспільними діячами та дослідниками-аматорами. На початку 1990-х рр. також з'являються і перші професійні дослідження, але їх кількість дуже незначна, тож про початок третього етапу, так званого «онауковлення» проблеми Голокосту в Україні, можна говорити лише в другій половині 1990-х рр., коли було захищено перші декілька дисертацій на цю тему.

Усна історія, за визначенням Міжнародної Асоціації усної історії, одночасно є і областю досліджень і методом збирання, зберігання та інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого [385, с. 10]. У межах дисертації даний метод використовувався як для збирання, так і для інтерпретації зібраних спогадів про Голокост та його рецепцію. У першому випадку була створена авторська колекція спогадів, сфокусованих безпосередньо на темі дослідження. Було проведено інтерв'ювання 12 респондентів з різних регіонів України для того, щоб порівняти їх досвід (радянський та пострадянський) та зафіксувати відбиток поширених в суспільній думці досліджуваного періоду дискурсів.

Користуючись методичними вказівками Г. Грінченко [320], було розроблено спеціальну анкету з 18 пунктів, запитання якої зорієнтовано на виявлення особистого досвіду респондентів стосовно сприйняття Голокосту в Україні в суспільній думці протягом свідомого періоду їх життя. Серед них були, наприклад, такі: *коли та за яких обставин(з яких джерел) респондент вперше дізнався про знищення євреїв у Бабиному Ярі (або про місця Голокосту в його місті)?, чи фігурувала ця тема в повсякденних дружніх/ сімейних розмовах, якщо так, то в яких контекстах?, чи проводились нелегальні церемонії пам'яті на місцях знищення в радянський період?* і т. і. Зазвичай респонденти як єврейського, так і неєврейського походження пригадували 1 – 2 коротких епізоди зі свого життя, коли вони стикались з цією темою. Виключення складали лише ті, які цією темою цікавились на громадських засадах, та доклали чималих зусиль для того, щоб місця знищення євреїв були увіковічені. Саме з розповідей цих респондентів можна було дізнатись про деталі та специфіку створення меморіальних об'єктів, яке подекуди займало роки, а то й десятки років. У науковій літературі ці дані дуже скупі або ж така інформація зовсім не фігурує. Більшість інтерв'ю були одноосібні, напівструктурованого типу, в окремих випадках перетікали в наративне або діалогове інтерв'ю. За тематичною спрямованістю та інформаційним потенціалом їх можна віднести до проблемних або тематичних (за поділом Г. Грінченко).

Методика аналізу джерел даного дослідження має певну специфіку, враховуючи великий спектр факторів, які впливали на оцінки і судження людей в обраний період. До таких факторів можна віднести цивілізаційну орієнтацію суспільства, наявну в ньому політичну кон'юнктуру та соціо-культурні перетворення, трансформації ідентичностей різних суспільних груп, зумовлені цим нові культурні потреби та запити суспільства.

У ході аналізу текстів зверталась увага на ідейно-політичну орієнтацію автора, передісторію та обставини, супутні створенню кожного конкретного

тексту, його доступність, умови поширення, історію публікації, а також реакцію, яку він викликав.

Таким чином, аналіз залучених історіографічних матеріалів дозволив прослідити основні тенденції висвітлення досліджуваної теми в науковій літературі та визначити маловивчені проблемні поля. Найчисленнішою є група наукової літератури, присвяченої темі Голокосту в Україні, яка, у зв'язку зі специфікою об'єкту дослідження, одночасно виступає і джерелом. Широка джерельна база сформована в такий спосіб, щоб максимально репрезентативно представити різні сфери прояву і впливу на суспільну думку. Публіцистика та мемуарна література використовувалися в ході дослідження найактивніше. Теоретико-методологічні орієнтири, принципи та підходи сприяли досягненню дослідницьких мети та завдань.

РОЗДІЛ 2.

РЕЦЕПЦІЯ ГОЛОКОСТУ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Радянська суспільна думка, незважаючи на домінуюче становище офіціозу в публічному просторі, не була однорідною і являла собою складне багатоманіття, виткане з протиріч, компромісів, одночасного співіснування в свідомості суспільства доктринальних постулатів, текстів дисидентського підпілля та особистого досвіду реального життя. У даному розділі буде продемонстрована взаємодія основних сил, які утворювали або суттєво впливали на уявлення про геноцид єврейського народу в Другій світовій війні, поширених у радянському суспільстві в цілому та у певних його осередках.

По-перше буде розглянута політика пам'яті СРСР про Голокост, її генеза, логіка, основні мотиви та реалізація, іншими словами, те сприйняття трагедії євреїв, що вміщалося в рамки офіційного публічного дискурсу і допускалося цензурою.

По-друге, існує багато підстав говорити про впливи ліберально-дисидентських наративів, в яких неодноразово фігурувала трагічна доля радянського єврейства, які з меншим успіхом з'являлися в публічному доступі, і з більшим – циркулювали на сторінках самвидаву в 1960 – 1980 рр. Крім того, на особливу увагу заслуговує реакція високопосадовців на існування та поширення цих наративів, яка коливалася від заборон, вилучення, різкої критики та бруталного цькування до випадкового або кон'юнктурного толерування.

По-третє, кінець 1980-х рр., заключний період радянської історії приніс реабілітацію та детабуїзацію теми Голокосту, що негайно відобразилося в літературі, публіцистиці, кінематографі та діяльності суспільних організацій. Саме в період «перебудови» було акумульовано та винесено на огляд загалу весь радянський доробок осмислення Голокосту. Цей досвід, втілений переважно в літературі та кіномистецтві, справив суттєвий вплив на освоєння теми геноциду

євреїв в незалежній Україні. Тому, щоб зрозуміти певні явища суспільної думки в пострадянський період, необхідно апелювати до радянської спадщини.

2.1. Офіційна політика пам'яті про геноцид євреїв у СРСР: внутрішні та зовнішньополітичні чинники

Радянське керівництво було поінформоване про політику нацистів стосовно єврейського населення та про масові розстріли на окупованій території з перших місяців війни. Щонайпізніше в серпні 1941 р. Сталін мав дані про акції масового знищення, які проводилися окупантами [280, с. 386]. Для формування суспільної думки та збору допомоги СРСР створювалися різноманітні антифашистські комітети, в тому числі були залучені й представники єврейської громадськості, прямим завданням яких було поширення інформації про нацистські звірства. Відомий письменник І. Еренбург, актор та режисер С. Міхоелс, Д. Бергельсон, П. Маркиш і багато інших видатних діячів культури та науки були мобілізовані для ретрансляції долі радянських євреїв під нацистською окупацією радянських територій. І хоча їхня діяльність була скерована передусім на світову спільноту, насамперед на союзні держави та єврейство США та Палестини, певний вплив це мало і у СРСР. Так, радіомітинги, які проводилися єврейською інтелігенцією протягом війни, транслювалися також і для радянських слухачів, а детальні стенограми виходили в центральній радянській пресі, а саме, в газетах «Правда» та «Известия». Перший такий радіомітинг відбувся 24 серпня 1941 р., на якому викривали злочини нацистів стосовно радянських громадян та закликали євреїв до активної боротьби з ворогом. С. Міхоелс у своєму виступі на цьому мітингу відкрито говорив про плани нацистів винищити весь єврейський народ [46; 59].

У лютому 1942 р. при Радінформбюро було створено Єврейський антифашистський комітет (далі – ЄАК), до якого увійшли майже всі учасники згаданого мітингу. 24 травня 1942 р. було проведено другий мітинг «представників єврейського народу», про який сповіщалося в головних газетах. Під час мітингу виголошено звернення до євреїв стосовно знищення нацистами

всіх негерманських народів. Спікери стверджували, що євреї підлягали найбільшому ризику: «у захоплених ними містах гітлерівці піддають мученицькій смерті євреїв, єврейських жінок, єврейських дітей, літніх євреїв» [58].

З 6 липня 1942 р. почала виходити ідишемовна газета «Ейнікайт» в якості друкованого органу ЄАК. У ній, порівняно з виданнями, розрахованими на широку аудиторію, значно детальніше повідомлялося про становище радянських євреїв. Члени ЄАК налагодили збір інформації про нацистські звірства на окупованих радянських територіях, яка публікувалася в газеті «Ейнікайт» і згодом надходила за кордон для публікації в єврейській пресі.

Одним з найважливіших міжнародних проєктів ЄАК, безумовно, можна вважати створення «Чорної книги», в якій планувалося задокументувати антисемітські злочини нацистів. Ця ідея виникла у 1943 р. під час візиту С. Міхоелса та І. Фефера до США, коли А. Ейнштейн, який очолював Американський комітет єврейських письменників, науковців та художників, запропонував членам ЄАК узяти участь у підготовці збірки документів про трагедію євреїв Європи [279]. Була створена редколегія, до якої увійшли 9 членів ЄАК і представники єврейської інтелігенції з американської сторони, зокрема Б. Гольдберг, Шолом Аш, Л. Фейхтвангер. Передмову мав писати А. Ейнштейн. ЄАК звернувся до Надзвичайної державної комісії (далі – НДК) з проханням надсилати відповідні матеріали. Окрім цього, надавали свої свідчення і жертви, яким пощастило вижити, і євреї-фронтовики.

Ініціатори створення «Чорної книги» хотіли, щоб про трагедію радянських євреїв дізнався весь світ. Її планувалося видати 11 мовами. І. Еренбург створив літературну комісію, до якої увійшли В. Гроссман, В. Іванов, Л. Сейфулліна, М. Алігер, В. Каверін, А. Платонов, Л. Квітко, П. Маркиш, Л. Озеров та інші. Вони, їхні колеги та помічники по крихтах збирали та обробляли листи, щоденники, спогади. У своїх мемуарах І. Еренбург писав, що на початку 1944 р. «Чорна книга» була завершена [233]. Її уривки були опубліковані в журналі

«Знамя» [232] того ж самого року. Цей журнал відзначався великою для того часу кількістю публікацій про Голокост⁵.

Від представників держпартапарату І. Еренбургу була дана вказівка: «зробіть книгу і, якщо вона буде доброю, вона буде надрукована», на що він відповів, що це не той роман, зміст якого невідомий, адже його писали не ми, а німці [420].

2 квітня 1944 р. ЄАК провів третій мітинг «представників єврейського народу», який традиційно транслиювався в радіоефірі, але цікаво, що цього разу повний стенографічний звіт його містився лише в газеті «Ейнікайт», а найповніший російськомовний опис мітингу вийшов у «Правде» з купюрами. Зокрема, були вилучені уривки про 4 мільйони вбитих європейських євреїв, промова С. Міхоелса про «синів єврейського народу», які боролись на «нашу радянську батьківщину» та згадування про Бабин Яр [293, с. 72].

Таким чином, діяльність ЄАК була зосереджена в інформаційній, представницькій та пропагандистській сферах, такі пріоритети були для нього визначені органами влади. Але з більш детального вивчення подальшого розвитку подій стає зрозуміло, що члени ЄАК самі не повністю усвідомлювали межі своєї затребуваності, в яких влада буде їх толерувати. В той час, як у 1944 р. вони намагалися розширити поле своєї діяльності та обговорювали можливість створення єврейської національної автономії в Криму з першими особами державного управління, владна цензура навпаки сигналізувала про тенденцію згортання впливу ЄАК, видаляючи з публічного доступу те, що не призначено для вух та очей радянських громадян. У цілому дії партдержапарату стосовно ЄАК тісно пов'язані з формуванням пам'яті про Голокост в післявоєнний період, тож це питання буде предметом уваги далі. Наразі варто розглянути те, як саме і за яких умов тема геноциду євреїв фігурувала в радянському офіціозі воєнних років.

Центральні радянські ЗМІ від початку нацистської окупації і протягом 1942 р. час від часу доносили інформацію про єврейських жертв серед мирного населення. Зокрема, вже 16 серпня 1941 р. у газеті «Правда» було вміщено

⁵. Також у журналі «Знамя» було надруковано статтю В. Гроссмана «Треблинский Ад» (1944 р.), яка була видана у вигляді брошури та представлена на Нюрнберзькому процесі в якості обвинувачувального документу.

інформацію про криваві єврейські погроми в Житомирській області з детальним їх описом [166]. За кілька днів в «Известиях» з'явилася стаття в про розправу над євреями на Поділлі [165]. У промові 6 листопада 1941 р., присвяченій річниці Жовтневої революції Сталін, серед іншого, звинуватив гітлерівців, в тому, що вони влаштовують «середньовічні єврейські погроми» [193, с. 26].

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. сповіщалося про масові вбивства євреїв Києва та окремих містечок України. У другій ноті В. Молотова, яка вийшла 6 січня 1942 р., говорилося про знищення євреїв у Києві, Львові та інших містах [157]. У лютому того ж року в газеті «Радянська Україна» було вміщено статтю про розстріл євреїв у Маріуполі [146]. Це, звичайно, не повний перелік згадувань про долю євреїв у відкритих джерелах, але достатній для того, щоб зрозуміти, що ця тема не була табуована в даний період.

Уже за кілька місяців в газеті «Известия» вийшла стаття про розстріли в Дніпропетровську, жертвами яких стали «16 000 людей» [164]. Дослідник К. Беркгоф вважає, що це було «закамуфльоване повідомлення, яке ознаменувало проголошення «неєврейського» курсу, який був озвучений третьою нотою В. Молотова від 27 квітня 1942 р.» У цьому документі зазначалося, що радянське населення знищувалося нацистами «незалежно від їх національності, соціального становища, статі та віку» [158]. Також тут проглядається спроба ієрархізації жертв у тріаді «росіяни, українці, білоруси та інші народи Радянського Союзу», яка в майбутньому стане традиційною. Вочевидь, не випадково і те, що згадані лише найчисельніші слов'янські етноси, яким відводилась першочергова роль як в дискурсі героїки, так і у віктимності [293, с. 83].

Не дивлячись на таку недвозначно артикульовану позицію керівництва, більшість дослідників сходиться на думці, що послідовної та неухильної імплементації ця позиція не мала аж до кінця війни. І цьому є безліч підтверджень у пресі. Хоча згадки про єврейське походження жертв нацистів доволі часто відтіснялися на останні сторінки, замінювалися цензурою на евфемістичні формулювання типу «радянських громадян», але не зникали абсолютно. Зокрема,

було опубліковано оповідання М. Шолохова, де фігурувала тема особливого ставлення нацистів до євреїв [225]. Незмінно інформацію про тотальне знищення представників єврейського народу можна було знайти у публікаціях І. Еренбурга 1942 – 44 рр. [229; 231; 230] Це свідчить про те, що намітилась тенденція до замовчування цієї теми, яка ще не стала імперативом.

Тенденція до скорочення та приховування в центральних ЗМІ особливої долі єврейства мала досить легко вгадувані аргументи, якими, вочевидь, керувалася радянська верхівка. В першу чергу, це протидія німецькій пропаганді на окупованих територіях, яка переконувала місцеве населення в тому, що ця війна ведеться виключно проти євреїв та комуністів. Зважаючи на це, потрібно було перебільшити масштаби втрат радянських громадян-неєвреїв, або приписати єврейські жертви росіянам, українцям білорусам та іншим народам СРСР, як інколи робилося, для того щоб, по-перше, обґрунтувати мотивацію до боротьби з окупантами, по-друге, щоб нейтралізувати враження, що це війна за євреїв, яке побутувало як в тилу, так і на окупованих територіях. В. Гросман, Б. Слуцький, І. Еренбург неодноразово відзначали зростання антисемітських настроїв під час війни. Але для зміни курсу стосовно єврейського населення в цілому та пам'яті про Голокост зокрема, були не лише внутрішні причини, а й зовнішні, які дали про себе знати у перші післявоєнні роки.

Надзвичайно важливим аспектом сприйняття Голокосту в радянському суспільстві було те, як на ці події реагували представники творчої інтелігенції, як вони відбилися в літературі та кінематографі воєнного періоду, коли тема все ще не була жорстко табуйована, а ідеологічна лінія у зображенні війни ще не була чітко визначена.

Відлуння єврейської трагедії можна було знайти в творчості першорядних українських поетів, таких як П. Тичина, М. Рильський та М. Бажан. У 1942 р. з'явився вірш П. Тичини «Єврейському народові», наступного року за однойменною назвою написав вірша М. Рильський, але його опублікували лише російською мовою 1943 р., український же його варіант було надруковано лише в

1988 р. В тому ж 1943 р. з'явився перший в українській літературі вірш, присвячений трагедії Бабиного Яру – «Яр» М. Бажана [54, 17 – 18]. Декілька епізодів повісті Б. Кочури «Сім'я Сокорін» (1945 р.) стосувалися долі українського єврейства. Цьому ж сюжету присвячена поема С. Голованівського «Авраам» (19??), в якій він засудив мовчазну співучасть свідків розстрілів в Бабиному Ярі. За цей твір С. Голованівський був різко критикований, зокрема його обвинувачували в тому, що він сіяв ненависть до радянського народу та образив росіян і українців [220].

Серед російськомовних авторів, які відобразили події Бабиного Яру, варто згадати відомого поета Л. Озерова. У 1945 р. його поема «Бабий Яр» була надрукована в популярному літературному-художньому журналі «Октябрь». Одноimenний вірш І. Еренбурга вийшов без назви у січневому номері журналу «Новый мир». В той же час І. Еренбург завуальовано висловив своє враження від сприйняття Голокосту радянським суспільством у вірші «Чужое горе», який, як стверджує його біограф Б. Фрезинський, важко проходив цензуру [420].

Повернувшись з евакуації, молодий поет єврейського походження Н. Коржавін висловив біль за втратами свого народу в рядках віршу «Мир еврейских местечек» (1945), який однак був опублікований лише в 1963 р. П. Антокольський у своєму творі «Не вечная память» [34] за допомогою різних художніх засобів недвозначно виводив образ жертвовного єврейського народу, приреченого на загибель під час війни.

У жовтні 1945 р. на кіноекрани вийшла картина режисера М. Донського за повістю Б. Горбатого «Непокоренные», де вперше в світовому кінематографі було зображено сцени знищення радянських євреїв. Хоча в сюжеті йшлося про маленьке українське шахтарське містечко, у сценах розстрілів можна помітити художню проекцію на Бабин Яр. Картина отримала золоту медаль на кінофестивалі у Венеції в 1946 р. А рік потому прокат цього фільму в СРСР був заборонений. У 1947 р. харківським композитором Д. Клебановим був написаний перший музичний твір, який відображував трагедію київських євреїв, – 1-ша

симфонія «Бабин Яр». Проте вже 1949 р. автор був жорстко критикований на зібранні композиторів, музикознавців, працівників музичних учбових закладів за те, що в його музиці чулися мотиви єврейських релігійних пісень, як-то «плач Ізраїля» та Кадіш. Твір було названо антипатріотичним, просякнутим буржуазним націоналізмом та космополітизмом.

У повоєнні роки суспільне життя в Радянському Союзі стрімко повернуло в бік антисемітизму, вже не лише на побутовому рівні, а й на державному, до внутрішніх причин додалися ще певні зовнішньополітичні фактори, які мали своїм наслідком розгортання декількох ідеологічних компаній відверто антиєврейського спрямування. Коли нацистська Німеччина була переможена, радянський режим знову зайнявся пошуком внутрішніх ворогів. Уже 1946 р. була відчутна наростаюча конфронтація між колишніми союзниками, СРСР та Західними демократіями, занепокоєними поширенням радянських впливів вглиб Європи. У відповідь на програму Г. Трумена та промову У. Черчіля, в СРСР вістря ідеологічної машини набуває різко антизахідного характеру та спрямовується передусім на тих, хто мав якісь зв'язки з ворожими країнами. У вересні 1946 р. секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов у свої відомій доповіді про журнали «Звезда» і «Ленінград» підкреслив, що для радянських патріотів є неприпустимим схилення перед буржуазною культурою Заходу [30]. Кампанія проти «низькопоклонства перед Заходом» була свого роду передвісником кампанії проти «безрідних космополітів». З 1947 р. почалася активна проробка вчених та діячів мистецтва, які начебто потрапили під вплив Заходу [396]. Тепер, коли вчорашній союзник став потенційним ворогом, про його допомогу вже не згадувалося, а ті, хто був причетний до її збирання, опинився під підозрою, і все, що вчора було сказане в пропагандистському запалі на благо батьківщини, сьогодні використовувалося як доказ антипатріотизму. Єврейським діячам пригадали і заклики єдності до всіх євреїв світу, і подорожі закордон і т. і.

Поява нових термінів і ворогів беззаперечно відобразилася на сприйнятті партійними бюрократами теми Голокосту в літературі та мистецтві. Зокрема,

характерним прикладом може слугувати реакція на оповідання радянського ідишемовного письменника І. Кіпніса «Без хитрощів, без розрахунку», яке вийшло 1947 р. у польському місті Лодзь. Там розповідалося про те, як українська жінка під час війни врятувала двох єврейських дітей. Це викликало різку критику перших осіб держави, зокрема Л. Кагановича, який підготував розгромну статтю під назвою «Об одном вредном антисоветском рассказе» для публікації в «Литературной газете» та запропонував підписати її іншим єврейським письменникам Г. Полянкеру та М. Талалаєвському. І. Кіпнісу закидали пропаганду сіонізму, а червні 1949 р. за обвинуваченням в націоналістичній агітації він був заарештований та засуджений до 10 років таборів.

До 1947 р. також відноситься й остаточне вирішення питання публікації «Чорної книги» в СРСР, яке мало довгу передісторію і напружену розв'язку. Як стверджує біограф І. Еренбурга літературознавець Б. Фрезинський, письменник був занепокоєний тим, що ця книга не буде надрукована, якщо попередньо вийде в Америці [420]. Тому, коли члени ЄАК восени 1944 р. без його відома відправили матеріали до США, він розпустив очолювану ним літературну комісію, і подальшим впорядкуванням «Черной книги» займався В. Гроссман. Комісія, яку скликав куратор ЄАК від Совінформбюро С. Лозовський для того, щоб дати висновок матеріалам, підготовленим під редакцією І. Еренбурга, дала, серед іншого, наступні характеристики: «у представлених нарисах занадто багато розповідається про огидну діяльність зрадників народу з українців, литовців та ін.; це пом'якшує силу головного обвинувачення німцям, що має бути основним та вирішальним завданням книги» [94, с. 252 – 253]. З цього викристалізовується ще одна внутрішня причина тенденції до замовчування Голокосту в СРСР – дражливе питання співучасників злочинів з місцевого населення.

У 1945 р. робота над редагуванням добігала кінця. В той же час в «Правде» з'явилася стаття голови Агітпропу Г. Александрова [29], який виступив з різкою критикою І. Еренбурга за те, що той звинувачував німців як народ. Ця стаття змінила становище письменника в СРСР та фактично мала наслідком його

ізоляцію. Очевидно, що справа йшла до завершення війни, що обумовило зміну політичної кон'юнктури. Переможені німці, вочевидь, розглядались як майбутні громадяни соціалістичного табору, а розпалювання ненависті до ворога, яким з усім своїм талантом та експресією займався І. Еренбург протягом війни, зокрема описуючи при цьому страждання євреїв, уже було не на часі.

Восени 1946 р. керівництво ЄАК звернулося до А. Жданова з проханням посприяти виходу «Черной книги»: «Ми просимо вас допомогти виданню книжки, яка, за нашим глибоким переконанням, потрібна радянському читачеві» [94]. А. Жданов довго не відповідав. Так, як свідчать документи, 3 лютого 1947 р. він отримав докладну записку від Г. Александрова, в якій було перелічено ряд ідеологічних помилок винесено остаточний вердикт «Чорной книге»: «Читання цієї книги, особливо її першого розділу, який стосується України, створює хибне уявлення про справжній характер фашизму та його організацій. Червоною ниткою по всій книзі проводиться думка, що німці грабували і знищували лише євреїв. У читача мимоволі складається враження, що німці воювали проти СРСР лише з метою знищення євреїв... Виходячи з цих міркувань, Управління пропаганди вважає видання «Чорної книги» в СРСР недоцільним» [89].

У спогадах Л. Озерова висловлюється припущення, що таку вказівку дав безпосередньо Сталін, до якого звернувся А. Жданов, будучи не в змозі прийняти остаточне рішення. Він, начебто, сказав так: «Навіщо виділяти саме постраждалу націю, якщо у нас всі нації рівні? Навіть якщо ми знаємо, що в цьому яру, в цій могилі лише одні євреї, ми повинні говорити, що в ній усі нації» [420]. В цих словах, нехай вони і не мають достовірного підтвердження, міститься ще один ідеологічний концепт, що працював не на користь збереження пам'яті про Голокост – інтернаціоналістська доктрина, за якою етнічність не є важливою, а радянська ідентичність має домінувати над національною. Виходячи з цього національні меншини і взагалі неросійські народи, за рідким винятком, не мали права на особливість у будь-чому, оскільки це могло загрожувати розвитком сепаратизму (націоналізму, сіонізму і т. п.).

Таким чином, 7 жовтня 1947 р. було видано «Висновок управління пропаганди та агітації про неможливість видання “Черной книги”», оскільки вона містила серйозні політичні помилки [102].

ЄАК, післявоєнна діяльність якого зводилася переважно до випуску газети «Ейнікайт» та підготовки «Чорної книги», вже остаточно втратив актуальність для радянського політичного курсу. В січні 1948 р. було організоване вбивство його голови С. Міхоелса. Все йшло до закриття і самого комітету. Двічі, 12 жовтня 1946 р. та 26 березня 1948 р., Міністерство державної безпеки сигналізувало партійно-державним структурам, що ЄАК привласнив собі права бути головним уповноваженим у справах єврейського народу і посередником між цим народом, партією та урядом, а також про антирадянську націоналістичну діяльність цієї організації. Врешті, рішенням політбюро від 20 листопада 1948 р. ЄАК, як такий, що є «центром антирадянської пропаганди і регулярно подає антирадянську інформацію органам іноземної розвідки», було ліквідовано [396]. Незабаром кілька десятків його членів було заарештовано, після майже чотирьохрічного процесу допитів за сфабрикованою справою 12 серпня 1952 р. 13 членів ЄАК були розстріляні. Серед них були видатні єврейські поети Л. Квітко, П. Маркіш, Д. Бергельсон, Д. Гофштейн, актор В. Зускін та ін. Характерно, що в усіх справах та обвинувачувальних вироках членів ЄАК як одна з провин фігурувала участь у створенні «Чорної книги».

Компанія проти «космополітів» набрала обертів після публікації в «Правде» статті про «антипатріотичних театральних критиків», «носіїв бездержавного космополітизму». У березні 1949 р. пройшов пленум Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополітв-антипатріотів», на якому були задекларовані наміри вести непримиренну боротьбу з низькопоклонство, націоналізмом та космополітизмом [396].

Все частіше слово «космополіт» ототожнювалося зі словом «єврей». Компанія продовжилася під егідою викриття євреїв у різних сферах професійного життя. В. Гроссман у своїх спогадах висловлювався про це так: «Здавалося, в

СРСР лише одні євреїв крадуть, беруть хабарі, злочинно байдужі до страждань хворих, пишуть порочні та халтурні книжки» [80]. Єврейські письменники, які проявляли інтерес до культури їдиш або ж до знищення євреїв німцями, опинялися під арештом [410, с. 449]. У цій подієвій канві, додаючи до неї хіба що розгорнуту 1952 р. справу «лікарів-вбивць», потрібно розглядати умови, які були створені державою для викреслення Голокосту з анналів «дозволеного минулого».

Засудження культу особистості Сталіна у 1956 р. суттєво вплинуло на ряд суспільно-політичних процесів, зокрема й на ставлення до «Великої Вітчизняної війни» 1941 – 45 рр. XX з'їзд у певному сенсі дав імпульс до її наукового вивчення та змістив акцент з провідної ролі генералісимуса на героїзм народів СРСР, завдяки якому була здобута перемога. Ідеологічний потенціал війни ніс у собі ідею єдності радянського народу і спільності страждань, перенесених у боротьбі з ворогом. Тому виділення якогось конкретного народу в особливу категорію жертв було неприйнятним. Іншими словами, масові вбивства євреїв визнавались, але заперечувався факт геноциду. Вважалося, що вони були знищені, не за те, що були єврейського походження, а за те, що були радянськими громадянами. На ділі ж єврейські теми і проблеми у будь-якому вигляді не розглядалися як можливий предмет для суспільної дискусії, оскільки офіційна пропаганда твердила, що «єврейського питання» в СРСР немає і антисемітизм радянському суспільству не властивий. Однак не можна сказати, що тему Голокосту цензура взагалі не пропускала. За наявності «правильного контексту» цієї проблеми можна було торкатися, але, звичайно, в помірному обсязі та обходячи гострі кути, такі, наприклад, як колаборація.

Надзвичайно пронизливо і драматично описав загибель євреїв Одеси культовий радянський письменник В. Катаєв, який взагалі ніколи не мав проблем з цензурою. В його оповіданні «Отче наш» (1946) та повісті «Катакомби» (1951) прямо, без офіційної фразеології артикулюється національність жертв. Трагедія Голокосту була також відображена у поемі українського поета єврейського походження Л. Первомайського «Сильнее смерти» (1954 р.), а в 1968 р. вийшла

його збірка «Уроки поэзии», де серед інших були вірші «Майданек» та «В Бабьем Яре». У 1969 р. українські письменники І. Головченко та О. Мусієнко написали роман про початковий етап війни, зокрема оборону та окупацію Києва, в якому також описані сюжети Голокосту «Черное солнце». Роман неодноразово перевидавався українською та російською мовами [74].

На початку 1980-х рр. були опубліковані військові щоденники К. Симонова [190], окремі сторінки яких містили описи знищення єврейства, спогади тих, хто вижив і т. ін. У 1978 р. сталася безпрецедентна подія – в офіційному літературному журналі «Октябрь» вийшов соціально-психологічний роман А. Рібакова «Тяжелый песок», який повністю був присвячений драматичній історії єврейської родини, що пройшла через війну, нацистську окупацію і Голокост. Можливо, публікація цього твору була якось пов'язана з тим, що в тому самому номері «Октябрю», вийшла стаття чи не єдиного тоді члена ЦК єврейського походження В. Димшица про книжку Л. Брежнєва «Малая Земля». Для літературної періодики 1970-х – 1980-х рр. в цілому була характерна так звана «компенсаційна» практика, до якої публікуючи непопулярний ідеологічний текст вдавалися редактори заради збереження читацької аудиторії. Роман було надруковано з традиційними для того часу купюрами, в яких слово «євреї» замінювалося на «люди», вирізалися епізоди 1937 – 38 рр., також було змінено первісну авторську назву «Рахіль». І тим не менше, цей твір справив сильне враження на радянського читача незвичністю тематики і відвертістю.

Не лише в літературі, але й в радянському «ортодоксальному» кінематографі єврейські жертви нацизму фігурували, хоча і на далекій периферії. У 1959 р. на вийшла картина В. Івченка «Іванна», головна лінія якої була спрямована на антирелігійну пропаганду та дискредитацію лідера УГКЦ А. Шептицького. В одному з сюжетів зображена коротка сцена чергової антиєврейської акції в львівському гетто. Однак те, що жертви тієї акції були євреями у фільмі не йшлося. В картині проводиться думка, що А. Шептицький, користуючись своїм впливом, міг би припинити насилля проти мирного населення, але не зробив

цього. Цікаво, що саме в 1959 – 60-х рр. СРСР організував так звану компанію проти Т. Оберлендера, який був міністром в уряді К. Аденауера, а під час радянсько-німецької війни очолював батальйон вермахту «Нахтігаль», який складався переважно з українських націоналістів. Тому радянські спецслужби почали збирати докази військових злочинів цього військового підрозділу, зокрема його участі в реалізації антиєврейських акцій⁶. Більшість доказів на суді в ФРН було визнано сфабрикованими, але через скандал Т. Оберлендер все одно пішов у відставку. Фільм «Іванна», ідеологічно стерильний та витриманий в традиціях соцреалізму, супроводжував цю компанію та був відмічений всесоюзними державними нагородами.

Інколи тема єврейських жертв та антисемітизму фігурувала в документальних антифашистських і художніх військових кінокартинах, таких як «Обыкновенный фашизм» (1965 р.), «А зори здесь тихие» (1972 р.), «Иди и смотри» (1985 р.).

Можна констатувати, що на фоні продовження дії основних принципів офіційної політики пам'яті про Голокост, які були закладені в пізньосталінську добу, все ж таки допускалося побіжне згадування цього сюжету, але лише в контексті інших жертв війни, а іноді й без згадки самих євреїв. Часто автори, знаючи про цензурні перепони, вдавалися до так званих слів-натяків. Наприклад, можна було через слово «гетто» дати зрозуміти, про кого йде мова.

Ще 1945 р. уперше постало питання про меморіалізацію жертв Бабиного Яру, місця наймасштабнішої в Україні антиєврейської акції 29-30 вересня 1941 р. Як стверджує Т. Євстаф'єва, тоді ж архітектором А. Власовим був розроблений проект пам'ятника та частково виділені кошти на його реалізацію. Планувалося почати його спорудження 1946 р і закінчити у 1947 р. [330, с. 22]. Але в контексті

⁶ У радянській пропаганді тема українського антисемітизму експлуатувалась для того, щоб компрометувати класових ворогів та сепаратистські рухи, відповідно він був властивий «буржуазним націоналістам», «посібникам фашистів». Розуміючи, що й українці, й євреї в радянській реальності не мають декларованого рівноправ'я як народи, національна політика СРСР була спрямована на підтримку конфронтації між цими народами, щоб вони не об'єдналися проти радянської влади. Радянська пропаганда через засоби масової інформації дуже гостро реагувала на спроби українсько-єврейського діалогу на Заході (див., наприклад, карикатури в гумористичному журналі «Перець»).

зміни політичного курсу в країні в бік антисемітизму цей пам'ятник тоді не було встановлено⁷, а перші роки і навіть десятиріччя після закінчення війни місця масового знищення євреїв просто ігнорувалися радянським керівництвом, жодним чином не будучи позначені. Тим не менше, існувала ще ініціатива громадськості, яка владою у більшості випадків присікалась. Так, М. Міцель відзначає, що 1947 р. датуються перші відмови влади в Полтавській, Одеській, Чернігівській та інших областях на звернення громадян встановити пам'ятник замордованим землякам [376, с. 10].

1946 р. у Тернополі місцеве єврейське населення самостійно зібрало кошти на облаштування могили розстріляних за часів нацистської окупації євреїв, було встановлено пам'ятник з написом «Вічна пам'ять та слава євреям, що пали від рук німецьких фашистів». Це стало приводом для розбору на бюро Тернопільського обкому КП(б)У. У липні 1948 р. члени Кам'янець-Подільської єврейської громади звернулися до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У зі скаргою на свавілля місцевої влади, яка відмовила на їх чисельні прохання скромно впорядкувати могили родичів [376, с. 10 – 11]

Табування в меморіальній сфері стосувалося не лише пам'яті про місця Голокосту, а й усього єврейського. Наприклад, у 1946 р. влада відмовила в тому, щоб поміняти каміння на вулицях міста Чернівці, які були вимощені за наказом нацистів надгробними плитами з єврейського кладовища [396]. Іноді після довгих митарств скарги представників єврейської спільноти давали певні результати. Так, у 1954 р. було встановлено пам'ятник на місці масового розстрілу харківських євреїв – у Дробицькому Ярі. Зроблено це було переважно зусиллями харків'янина О. Кагана, який звернув увагу на занедбаність тієї території ще 1951 р. Помітивши якось, як останки багатьох трупів розмиті дощами виступають на поверхню, він вирішив домогтися від влади впорядкування цієї величезної могили. Як стверджують його родичі, за ці три роки він пройшов важкий шлях цькування

⁷ Пам'ятник було встановлено у 1976 р. Ситуація з меморіалізацією трагедії Бабиного Яру буде детальніше розглянута у наступному підрозділі оскільки вона являла собою відхилення від офіційного курсу та відбувалася в умовах взаємодії і конфронтації влади, ліберальної інтелігенції та міжнародної спільноти.

місцевими чиновниками, звинувачення в антирадянській діяльності, вдавався до хитрощів, аргументуючи необхідність перепоховання тіл епідеміологічною загрозою для працівників тракторного заводу, звертався до найвищих загальносоюзних інстанцій і врешті досяг успіху законним шляхом.

У той же час у багатьох невеликих містах і містечках єврейство, не отримавши підтримки з боку місцевої влади, збирало кошти та потайки встановлювало невеличкі пам'ятники на місцях знищення, як правило на околиці міста чи селища або на єврейському кладовищі, тобто там, де це не впадало в око ані широкому загалу, ані владі. Відомі випадки, наприклад у Меджибожі, коли такі меморіальні знаки мали двомовні таблички з написами російською або українською та на їдиші. Про єврейську приналежність жертв міг говорити лише напис на їдиші.

Діяльність держави стосовно увічнення пам'яті жертв Голокосту слід розглядати в контексті меморіалізації «Великої вітчизняної війни», пік якої припадає на 1960 – 1970-ті рр. Саме 20-та річниця перемоги відзначалася з особливою пишністю, після чого було взято чіткий курс на сакралізацію війни як тріумфу радянського ладу. Одним із найпопулярніших інструментів глорифікації було спорудження пам'ятників та меморіалів. Тисячами пам'ятні знаки встановлювалися не лише на місцях, які мали певне подієве навантаження, але й просто в центрі міста та в найбільш публічних місцях. Безумовно, вони мали прославляти жертвовність радянського народу по відношенню до батьківщини, але це мала бути героїчна жертвовність, загибель в боротьбі за майбутнє країни. Ті ж, що загинули від рук окупантів, займали не першу позицію в черзі на вшановування пам'яті. Тим не менше, сірі, у більшості своїй безликі пам'ятники з евфемістичним написом «мирним радянським громадянам – жертвам фашизму» встановлювалися в цей період майже у всіх більш менш великих містах, зокрема на місцях розстрілу євреїв. Сталінська теза, згадана вище, про те, що не слід виокремлювати якусь одну національність як жертву залишалась в основі меморіальних практик протягом всього пізньорадянського періоду. Аналогічно

табуйованим було наголошення на національності репресованих народів (німців, кримських татар), які за принципом колективної відповідальності за колабораціонізм підлягали масовим депортаціям.

Стосовно церемоній вшанування пам'яті загиблого єврейського населення, днів жалоби чи подібного такі практики не допускалися і не регламентувалися офіційною політикою держави. Так, в 1946 р. влада не дозволила відзначити траурний день масового розстрілу євреїв у м. Чернівці [396], схожі випадки були непоодинокими. В цілому, політика, закладена в часи пізнього сталінізму в цьому питанні зберігалася протягом майже всього післявоєнного періоду історії СРСР.

Процес творення радянської політики пам'яті стосовно Голокосту обумовлювали не лише внутрішні, але й зовнішні чинники, як, власне, міжнародна ситуація. Йдеться про вже фактично об'явлену доктриною Г. Трумена 1947 р. «холодну війну», яка знаходилася під постійною загрозою переростання в гарячу. Оскільки суспільство перебувало у передчутті масштабної війни, як доводить Т. Снайдер, за логікою Великого терору необхідно було виявити та очиститися від ворожих елементів. В уявленні Сталіна війна, що наближалася, виправдовувала ще один виток масових репресій проти внутрішніх ворогів [410, с. 478 – 479]. В арсеналі антиєврейських аргументів були і контакти ЄАК з колишніми союзниками по антигітлерівські коаліції, і намагання солідаризуватися з євреями тепер ворожих країн, не хежували також і елементами нацистської пропаганди, зокрема про засилля євреїв (в радянському варіанті – космополітів) у всіх сферах суспільного життя.

Однак найбільш значним зовнішнім фактором формування радянської політики стосовно євреїв видається утворення 1948 р. їхньої національної держави – Ізраїль. Хоча СРСР спочатку підтримував створення Ізраїлю, по-перше, використовуючи це як засіб ослаблення Великої Британії, по-друге, вірогідно сподіваючись, що новостворена держава буде в соціалістичному таборі. Якщо ці ілюзії розвіялись, це зумовило спалах їдкої антисіоністської пропаганди, зокрема насиченої міфами про світове єврейство (також з арсеналу нацистів).

Жертвами ж невдалої для СРСР дружби з Ізраїлем стали переважно радянські євреї. Радянсько-ізраїльська конфронтація, зумовлена тим, що СРСР сприймала новостворену національну державу виключно як дітище «світового імперіалізму», стане на довгі десятиріччя одним з невичерпних джерел антисемітизму та до кінця 1980-х рр.⁸ буде залишатись «каменем спотикання» для наявності будь-яких єврейських тем в публічному дискурсі, включаючи Голокост.

В Ізраїлі ця тема набула гучного суспільного звучання лише з 1960 р., що було пов'язано з судовим процесом над А. Айхманом, нацистським злочинцем, відповідальним за організацію «остаточного вирішення єврейського питання» в Європі. Радянське суспільство не могло не реагувати на таку важливу подію міжнародного масштабу і, хоча й побіжно, всіляко намагаючись замовчувати національну приналежність загиблих, у контексті антизахідної пропаганди, але згадувалося про шість мільйонів євреїв – жертв фашизму. Однак зусилля радянських пропагандистів були спрямовані на те, щоб підважити єврейські втрати стражданнями радянських людей загалом, так би мовити, зробити з Айхмана універсального злочинця, який причетний і до вбивств більшовиків-комісарів, і мирних громадян інших національностей [345, с. 205 – 206].

У 1965 р. демонстрація ворожості СРСР до Ізраїлю вийшла на офіційний міжнародний рівень, зокрема через заяву про тотожність сіонізму і нацизму, зроблену радянським представником під час промови в ООН [345, с. 194]. «Шестиденна війна» 1967 р. та перемога ізраїльської армії підштовхнула радянських євреїв до більш активної боротьби за можливість еміграції. З 1967 р. до кінця 1980-х рр., незважаючи на бюрократичні перепони, з Радянського Союзу виїхали десятки тисяч євреїв, що своєю чергою мало наслідком підвищення градусу антисемітських настроїв у керівництві СРСР і в суспільстві в цілому.

Таким чином, враховуючи внутрішні та зовнішні обставини, за допомогою ряду заходів та серії ідеологічних компаній за відносно короткий період пізнього сталінізму політика пам'яті щодо Голокосту була окреслена і сформульована

⁸ Антиізраїльська пропаганда не зникла зі шпальт радянської преси і в період перебудови, але тоді це вже не заважало говорити про Голокост.

досить чітко в категоріях не наголошення /не виокремлення єврейських страждань, а будь-які відхилення від офіційної лінії визначалися як «космополітизм», «єврейський націоналізм» або «сіонізм».

Така парадигма не змінила своїх загальних рис до кінця існування СРСР. Адже реабілітації засуджених по справам ЄАК, «лікарів-шкідників» та ін. мали суто формальний нерезонансний характер. Компанія проти «безрідних космополітів» хоч і припинилась, але не мала гучних спростувань, отже продовжувалася в латентній формі. Проте, зауважу, що пом'якшення засобів впливу (критика, цькування, псування кар'єри замість розстрілів, ув'язнення на тривалі строки), характерне для часів «відлиги», уможливили і породили діяльність дисидентського підпілля, яке було не в силах реалізувати себе в рамках офіційних догм та шукало реалізації в площині інакодумства. Аналізу цієї площини і буде присвячено наступний підрозділ даної роботи.

2.2. Пам'ять про Голокост як прояв інакодумства та реакція держави на нього

Після викриття культу особи Сталіна у 1956 р., засудження політичних репресій та реабілітації фігурантів гучних антиєврейських справ «лікарів», ЄАК та інших, здавалося, в суспільному житті намітилися перші ознаки «відлиги». Але дуже швидко стало зрозуміло, що на ряд аспектів ця відносна лібералізація не поширювалася, зокрема на інтерпретацію Другої світової війни, яка, за висловом В. Гриневича, протягом усього пізньорадянського періоду була «священною коровою» радянської ідеології [314]. Відповідно і замовчування Голокосту, і уникання єврейських тем були передані у спадок від пізньосталінської доби.

Один з випадків, який яскраво проілюстрував цю ситуацію, пов'язаний з постановкою п'єси О. Галича «Матросская тишина». Сам автор детально описав реакцію високопосадовців та долю свого твору в автобіографічній повісті «Генеральная репетиция» [65] 1973 р. П'єсу готували декілька театрів в різних містах, у тому числі й трупа нещодавно відкритого театру «Современник». Але

перед самою прем'єрою вона несподівано привернула увагу влади тим, що «невірно» висвітлювала роль євреїв у Другій світовій війні. У сюжеті йшлося про декілька єврейських родин з містечка Тульчин, які животіли у необлаштованому провінційному побуті. Молоде покоління в пошуках кращого життя переїхало до столиці, вірило в ідеали і перспективи радянського ладу, асимілювалося, все більше забувало про своє походження. Під час війни головного героя п'єси Абрама Шварца було вбито разом з усіма тульчинськими євреями, а його син загинув від поранень, отриманих на фронті. Не дивлячись на те, що загалом п'єса витримана в цілком патріотичному дусі та пропагувала асиміляцію радянських євреїв як єдино можливий і правильний шлях, її єврейський відтінок не сподобався вищому керівництву. В той час, як формально ніяких заборон на її постановку не накладалося, ще під час репетицій з владних кабінетів почали роздаватися негласні розпорядження виключити її з репертуару. Як згодом писав про це сам О. Галич, «...ніде ніхто нічого не говорив прямо – але, так би мовити, не радили, не рекомендували, пропонували схаменутися» [65]. Урешті на генеральній репетиції п'єси інструктори з ЦК, які в жодному разі не могли допустити, щоб в «центрі Москви йшла вистава про те, як євреї виграли війну» [65], дали їй вкрай негативні характеристики, відразу після чого вона була знята з репертуару театру «Современник».

Коментарі та пояснення відносно своєї п'єси, які отримав О. Галич в чиновницьких кабінетах, а також деякі інші джерела дозволяють припустити, що серед радянської номенклатури та партійних діячів досить поширеним було уявлення про Голокост, як провину передусім самих євреїв, які вчасно не евакуювалися, навмисне залишилися на окупованій території і врешті отримали по заслугі, йдучи без будь-якого опору на страту. Подібну думку висловив у своєму щоденнику літературний критик і журналіст Д. І. Заславський після відвідин місць страти харківських євреїв у 1943 р: «Беззаперечно, що загиблі склали найбільш нестійку, найменш достойну частину радянського єврейства, – частину, яка більше за все позбавлена особистої і національної гідності. Єврей,

який з тих чи інших причин залишився при німцях і не покінчив з собою, сам себе прирік на смерть. Якщо він, до того ж, з особистих вигід, залишив при собі дітей, прирікши їх на смерть, – він зрадник» [110].

Ґрунтуючись на вищесказаних аргументах, цілком послідовним виглядає неприйняття політичною елітою в будь-якому вигляді ані дискурсу єврейської жертвовності, ані єврейського героїзму, який простежувався в п'єсі «Матросская тишина». Реакція на неї позначила межу не дозволеного (висловлюючись символічною мовою епохи «відлиги» – не рекомендованого) та закрила офіційний публічний простір для питання про долю євреїв у війні. Для самого автора цей досвід також став певною межею в його творчості й ставленні до влади. Він писав, що це була його «остання ілюзія, остання надія, остання спроба повірити в те, що все ще якось налагодиться» [65].

Після того, як з ілюзіями було покінчено, успішний лояльний радянському ладу актор, драматург, автор багатьох сценаріїв, О. Галич не лише став гнаним, небажаним, незручним для держави, але й сам втратив залишки прихильності до неї, обертаючи свій творчий погляд у бік дисидентського виміру, який на той час починав оформлюватися. В 1960 – 1970-ті рр. О. Галич реалізував себе як підпільний виконавець авторських заборонених пісень. Не дивлячись на те, що він ідентифікував себе як літератора, культурно і ментально пов'язаного з Росією, не знаючи єврейських мов і не проявляючи ніякого інтересу до національної традиції, тим не менше, надзвичайно гостро сприймав проблему єврейської еміграції і антисемітизму в СРСР, про що неодноразово висловлювався. Одну з своїх пісень – «Баладу про вічний вогонь» О. Галич присвятив загиблим у таборі смерті в Освенцимі. В ній звучав натяк на те, що пам'ять про цю трагедію не зберігається належним чином⁹. Єдиний його публічний виступ на батьківщині відбувся в 1968 р. в Новосибірську, після чого гоніння на поета радикально посилювалися і кінець кінцем завершилися його висланням з СРСР.

⁹ У пісні містяться такі рядки: «...но порой вы не боль, а тщеславье храните – золоченные буквы на черном граните!»

1960 – 1970-ті рр. можна визначити як період формування дисидентської пам'яті про Голокост. Це не означає, що її прояви були виключно підпільні й лише на сторінках самвидаву. Йдеться про неопубліковані або цензуровані романи, розкритиковані вірші, кінокартини, які не вийшли, або були зняті з прокату і т. п., загалом, все те, що політичним курсом і реакцією влади було визначено як неприйнятне, як прояв інакодумства. Переважно ця пам'ять формувалась і артикулювалась ліберальним інтелігентським середовищем, певна частина якого була обізнана і чутливо реагувала як на трагедію єврейства, так і на її замовчування у СРСР. Так, 1959 р. в «Литературной газете» В. Некрасов виступив з закликом встановити пам'ятник у Бабиному Ярі [156], на що влада не звернула уваги, а місце вбивства тисяч людей продовжували замивати, щоб розбити там парк відпочинку і стадіон [330, с. 23]. Не в останню чергу це відбувалося через небезпечно вагомий, з точки зору місцевої партійної номенклатури, єврейський контекст, який мало це місце і ця трагедія.

Дана проблема обговорювалася переважно в приватних розмовах, результатом однієї з яких стала відома поема Є. Євтушенка «Бабий Яр», написана після відвідин цього місця разом з А. Кузнецовим у 1961 р. Останній був корінним киянином, у дитинстві під час нацистської окупації жив неподалік від яру, став свідком кривавих подій 1941 – 1943 рр. і на основі своїх спогадів пізніше також написав однойменний роман. Є. Євтушенко, вражений тим, в якому занедбаному стані було це місце і що пам'ять загиблих ніяк неувічнена, засуджуючи антисемітизм та протиставляючи йому російський інтернаціоналізм, зробив акцент саме на єврейському аспекті трагедії, змальовуючи Бабин Яр як апогей страждань біблейського народу, згадуючи довготривалі гоніння і погроми, від яких він потерпав на своєму історичному шляху.

За спогадами Є. Євтушенка, перше публічне прочитання поеми відбулося в Києві і справило приголомшливе враження на публіку. До нього підійшла жінка і сказала, що вона вижила в Бабиному Ярі. Коли поема була опублікована в «Литературной газете» [96], вибухнув скандал. Головний редактор газети

В. Косолапов, приймаючи цей текст до друку, передбачав, що його звільнять, але зважився на цей вчинок. Реакція як влади, так і літературних опонентів не змусила на себе чекати. Головний редактор був звільнений, номер газети, який вже встиг поступити у продаж, було згодом вилучено з бібліотек. Уже 24 вересня в газеті «Литература и жизнь» було опубліковано пасквіль на Є. Євтушенка в дусі боротьби з космополітизмом – вірш А. Маркова «Мой ответ» [147]. Там само ще за кілька днів вийшла стаття Д. Старікова [194], де опальний поет був звинувачений у підбурюванні до національної ворожнечі і т. п. [97]. Були й ті, хто став на захист Є. Євтушенка, зокрема у віршованій формі це зробили С. Маршак, К. Симонов та Л. Утесов, відповівши на антисемітські рядки А. Маркова.

Невдовзі на поему звернув увагу композитор Д. Шостакович і використовуючи її текст та іншу поезію Є. Євтушенка, написав згодом відому симфонію №13 «Бабий Яр». Незважаючи на чисельні адміністративні перепони, прем'єра все ж таки відбулася у грудні 1962 р. Але Є. Євтушенка під загрозою заборони симфонії змусили дописати до партитури ще одну строфу про братство народів, а також згадати про російських та українських жертв Бабиного Яру [97]. Вдруге вона була виконана в Мінську 1963 р. і загалом звучала дуже рідко.

Поема «Бабий Яр» багато років не друкувалася, а її публічне читання було заборонене. Як згадував у мемуарах автор, редактор його тритомника у 1984 р. пропонував включити цей твір лише за умови, що в авторському слові будуть засуджуватися жорстокості ізраїльської держави по відношенню до палестинців, і Є. Євтушенко погодився на це [97].

В цілому, можна констатувати, що поема «Бабий Яр» викликала надзвичайний резонанс як в радянському суспільстві, так і на Заході. І, незважаючи на перешкоди, критику і заборони, цей текст поширювався, переписувався, і таким чином закріпився в пам'яті шанувальників поета, особливо тих, кому ця тема була особисто близька. Написання цього твору, безумовно, було сміливим вчинком, який спровокував потік огульних і вульгарних звинувачень, але для поета серйозних негативних наслідків це не мало. Він здобув собі ще

більшу славу серед своєї і так чималої аудиторії, його продовжували друкувати, відпускали у закордонні поїздки тощо. Можна сказати, що радянське керівництво йому пробачило і списало цей інцидент на його «політичну незрілість». Урешті він засудив антисемітизм, що було допустимо в рамках інтернаціоналістської доктрини, просто за офіційною версією в СРСР цього явища не було і бути не могло. Зовсім не так легко складалася доля тих авторів, які вплітали єврейські сюжети у відверто антирадянську канву.

Приблизно за рік до того, як відносно нешкідлива поема Є. Євтушенка досягла своєї аудиторії, інший фундаментальний твір – роман «Жизнь и судьба», який справедливо вважається *magnum opus* письменника В. Гроссмана, остаточно втратив шанси бути прочитаним радянським читачем. 1960 р. роман було подано для публікації в журналі «Знамя», редактор якого передав рукопис до КДБ. Уже на початку 1961 р. під час обшуку квартири В. Гроссмана всі матеріали, пов'язані з романом були вилучені і заарештовані. Всі, хто попередньо ознайомився з текстом, розуміли і застерігали В. Гроссмана, що цей роман не може бути видано за тодішніх обставин. Згодом він мав бесіди з керівними кадрами Союзу письменників, які завірили його, що ця книжка зможе вийти не раніше як за 250 років, і що хоча вони і допускають до певної міри правдивість роману, але в нинішній час він може нанести шкоду державі [136].

Ніякі купюри не могли приховати його відверто антисталіністського характеру, різкої критики недавнього минулого. Тут містився цілий ряд «крамольних сюжетів», які не вписувалися до канонів зображення радянської дійсності. Фігурувала і тема Голокосту (автор включив до роману справжнього листа від своєї матері, яка загинула в Бердичівському гетто), і тема репресій, злочинів більшовиків перед народом, повоєнних антисемітських компаній. У багатьох пізніх творах письменник, зображуючи нацистів, робив неприховані алюзії на радянський лад. Такі епізоди були і в романі «Жизнь и судьба», наприклад, коли нацистський слідчий говорив: «Сьогодні вас лякає наша ненависть до іудейства. Можливо завтра ви візьмете собі наш досвід» [81, с. 199].

В. Гроссман розумів, що це є головний твір його життя, тому боровся за нього. У листі до М. Хрущова він писав: «правда, що стала надбанням сьогоднішнього дня не відкладається на 250 років» [136]. Згодом він мав розмову з М. Сусловим, який у цілому повторив уже сказані тези про несвоєчасність та незатребуваність роману. Зломлений втратою плодів своєї десятирічної праці, письменник невдовзі помер. Передбачаючи таку розв'язку, він сховав два примірники тексту і перед смертю передав їх своєму другу С. Липкіну, завдяки чому перша його публікація відбулася 1980 р. у Швейцарії. Згодом твір було перекладено і видано іншими європейськими мовами. За існуючого на той час цензурного пресу в СРСР публікація роману була неможливою, а самого автора поступово зачислено до табору антирадянських. Деякі його твори, зокрема повість «Все течет...», в якій описав трагедію українського Голоду 1932 – 33 р. та антиєврейську післявоєнну кампанію, була широко розповсюджено у самвидаві.

На початку 1960-х рр. у журналі «Новый мир» починають публікуватися мемуари І. Еренбурга «Люди, годы, жизнь», які стали свого роду символом епохи «відлиги», культовим текстом для радянської інтелігенції, який суттєво вплинув на формування світогляду дисидентського середовища та літературу самвидаву 1960 – 1970 рр. І. Еренбург, найяскравіший публіцист рупор антинімецької пропаганди військового часу, ніколи не був дисидентом, він умів домовлятися з владою і часто користувався своїм привілейованим становищем та популярністю за кордоном, щоб висловлювати сміливі й принципові думки, захищати свої тексти від вимог цензора. Але його персона, не зважаючи на авторитет, також піддавалась періодичному цькуванню, ініційованому згори. Так було наприкінці війни, коли його антифашистський запал уже виявився неактуальним, а чисельні публікації про Голокост – недоречними. Так само і 1963 р. на передодні публікації п'ятої книги його мемуарів, яка була присвячена 1941 – 1945 рр., антиєренбургівська кампанія виявилася в розпалі. Серед інших зауважень, цензура наполягла на виключенні з тексту частини, що стосувалась проекту «Черной книги», долю якого письменник хотів донести до широкої аудиторії.

У 1963 р. ж вийшла поетична збірка Н. Коржавіна «Годы» [118], яка практично відразу стала бібліографічною рідкістю. У ній було вміщено 2 вірша про Голокост. Перший, «Мир еврейских местечек», він написав іще наприкінці війни, але опублікувати його вдалося лише майже 20 років потому, і другий – «Дети в Освенциме». Автор цих творів отримав досвід політичного в'язня в період сталінських антиєврейських кампаній, після реабілітації багато писав на єврейські теми, проблематизуючи долю радянського єврейства та антисемітизм в СРСР. За те, що він виступав на захист дисидентів, під час гучного процесу Ю. Данієля і А. Синявського (1965 – 66 рр.), його твори перестали публікувати, тому більшість його поезії розходила в самвидаві і тамвидаві після еміграції у 1973 р. У контексті даного дослідження представляє інтерес невідцензурний твір Н. Коржавіна – «Поэма существования» [119], поширена в самвидаві під назвою «Бабий Яр». Тут уперше автор намагається осмислити реакцію місцевого населення на Голокост, пояснити мовчазне споглядання і навіть схвалення нацистської політики геноциду, відтворюючи, очевидно, поширену того часу модель суспільного сприйняття:

«Если люди молчат угрюмо,
значит что-то помнят они...Голод!» [119].

У цих рядках і надалі розвивається думка про те, що обиватель був схильний огульно обвинувачувати в лихолітті 1930-х рр. євреїв, які були у владному апараті, не пробачивши їм те, що вони вийшли за «межу осілості» та скористалися соціальними правами, що їх дала їм революція. В інтонаціях Н. Коржавіна можна відчутти і співчуття, і докір тим, хто в запалі нового часу, в гонитві за героїзмом та в боротьбі за суцільне благо, забув про людяність заради ідеї і нині сам потерпає в ім'я чужої ідеї:

«...Волновало – движенье!
Хотелось – как всем! – в герои...
Я простил их судьбу,
а сегодня – мою прощают.»;

«...Об огне революций мечтаю –
гореть и драться.

И мне жаль, что давно
кулаков без меня разбили.»

Але в наступних же рядках говорилося про несправедливість такого підходу, неприпустимість колективної вини євреїв за злочини радянського режиму:

«...Но и вам, как и мне,
надо память хранить о многом.

О совместном грехе,
и особой, позорной каре.

Мы грешили равно –
в каждом бродит душа живая.

Только вы на земле.

Я ж за это лежу в Бабьем Яре...» [119].

Цей текст вирізняється своєю складністю і проблемністю, в ньому ідея покаєння євреїв за спокусу «комуністичного раю» переплітається з ідеєю непереможеності антисемітизму в радянському «братстві». Для широкої аудиторії поема залишилася маловідомою, проте вона не стільки впливала на суспільну думку, скільки відбивала поширений в ній дискурс.

У 1965 р. уже згадуваний вище А. Кузнєцов приніс до редакції літературного журналу «Юность» свій роман-документ «Бабий Яр», заснований переважно на особистих спогадах перебування в окупації. У цьому творі можна чітко простежити два основних дискурси, які доволі легко відділити один від одного – антинацистський і антирадянський (наприклад, в романі В. Гроссмана це неможливо, він занадто глибокий і монолітний). Це власне і зробила цензура – залишила антинацистську складову і вирізала антирадянську, зокрема розділи про провокацію НКВС на Хрещатику в перші дні окупації Києва, а також згадки про Куренівську трагедію, інформація про яку не поширювалася. Цей роман мав певну протекцію владних структур, оскільки їм особливо імпонувало те, що тут

розповідалося про всіх жертв Бабиного Яру, що якоюсь мірою спростовувало скандальну поему Є. Євтушенка. Зрозуміло, що на тому просторі, який передбачає жанр роману, є набагато більше можливостей послідовно описати події з певною точністю та докладністю. Власне, це і ставив собі за мету автор, як він сам зазначав у передмові, – детально, без вимислу описати те, що він бачив і зафіксував у своєму щоденнику в дитинстві. І хоча цензурні правки вщент зруйнували загально антитоталітарну направленість його твору, він вийшов у 1966 р. на сторінках журналу «Юность» всупереч бажанню автора, який не хотів віддавати до друку таку версію роману. Рік потому видавництво «Молодая гвардия» опублікувало його окремою книжкою [129]. На публікацію повної версії в СРСР не було жодних шансів. Однак, це була перша художньо-документальна проза про Бабин Яр, доступна для радянського читача, в якій, хоча і з купюрами, але розповідалося, зокрема, і про єврейську трагедію. На той час, коли єврейських тем уникали в принципі, це вже було певним досягненням. За спогадами автора, і в такій урізаній версії його роман часто піддавали публічній критиці, при тому що в приватних розмовах висловлювали схвалення.

А. Кузнєцов не змирився з такою ситуацією і в 1969 р. вирішив назавжди покинути Радянський Союз, не повернувшись із закордонного відрядження та залишившись у Лондоні, де йому дали політичний притулок. Завдяки цьому в 1970 р. уперше було видано повну версію його роману «Бабин Яр» [127], текст якого він вивіз. Після цього в СРСР його книжки перестали видавати в бібліотеках і вилучили з продажу.

У збереженні пам'яті про Голокост певну роль зіграв так званий зв'язок поколінь молодих літераторів з авторами і текстами часів війни. Наприклад, Є. Євтушенко згадував, що в дитинстві на нього справили сильне враження вірші І. Еренбурга і Л. Озерова про Бабин Яр, а О. Галич в автобіографічній повісті «Генеральная репетиция» ділився спогадами про розмову з С. Міхоелсом, який показував йому фото з Варшавського гетто і просив не забувати про це. Таким чином трагедія Голокосту не була забута в наступні десятиріччя. Творча та

інтелектуальна спадщина, в якій вона відображена, хоча і не була доступна великій аудиторії, але циркулювала в інтелігентських колах і була освоєна більш широкими масами в часи «перебудови» і пострадянський період.

На 1966 р. припадала 25-та річниця масових розстрілів євреїв в Бабиному Ярі. Незважаючи на те, що пам'ятник там так і не було встановлено, роковини трагедії ніяк не відзначалися, це місце жило в пам'яті багатьох людей і передусім євреїв, які втратили там рідних. Того року відбувся перший несанкціонований мітинг громадськості з приводу вшанування пам'яті загиблих, ініціатором якого став молодий єврейський активіст Е. Діамант. Головна роль тут належала В. Некрасову, який запросив своїх друзів правозахисників, письменників з Москви (В. Войнович, П. Якір, Ф. Светов) та київських друзів і колег (І. Дзюбу, Б. Антоненка-Давидовича, Є. Сверстюка, Л. Плюща). До них приєдналась група з студії Укркінохроніки на чолі з Г. Снегирьовим та Р. Нахмановичем, яка збиралась знімати мітинг для історії [384].

Ніяких розпізнавальних символів, біля яких можна було б зібратися в Бабиному Яру на той час не було. Єврейські активісти зробили саморобний напис на полотнищі – «Бабий Яр. 1941 Сентябрь 1966» російською та єврейською мовами і розмістили його вцілілій стіні старого єврейського кладовища¹⁰. Чіткої програми в організаторів не було, люди, яких прийшло за різними оцінками від 500 до 1000, мовчали та чекали, що хто-небудь візьме слово [87]. Реконструювання порядку та змісту виступів ускладнене тим, що натовп гуртувався навколо різних спікерів, серед яких були письменники, колишні політв'язні, дисиденти. І. Дзюба згадував: «полетіла чутка, що приїхали письменники, до нас ринулися, розтягнули нас до різних боків» [86]. «Стихійні оратори виникали то тут, то там – самовільно, спонтанно, некеровано» [87]. В. Некрасов говорив, що тут має бути встановлено пам'ятник [155]. І. Дзюба виступив з промовою про те, що має бути покладено край взаємній ворожнечі між українцями та євреями, що це ганьба [85]. Його було дуже погано чути, до

¹⁰ Він висів там ще з 24 вересня 1966 р., дати перших розстрілів за єврейським календарем, коли єврейська молодь вперше спробувала зібрати людей. Тоді прийшло близько 50-60 осіб.

більшості доходили лише уривки фраз. З спогадами Л. Плюща, який також там був присутній, дехто з євреїв, почувши українську мову одразу припустив, що виступає антисеміт [169, с. 197]. «Це обивательське уявлення не було тоді виключенням: євреїв Києва пам'ятали «єврейський погром» 1947 – 52 рр., коли Крнійчук та інші маститі українські письменники таврували «космополітизм» [169, с. 197]. Проте вже за кілька днів після мітингу аудіозапис та текст промови І. Дзюби почали поширюватися в самвидаві, згодом були опубліковані за кордоном, в українських емігрантських виданнях. Це власне мало набагато більший вплив на суспільну думку, ніж сам виступ, оскільки заклики щодо поборення антисемітизму досягли української аудиторії.

Б. Антоненко-Давидович розповідав, як група українських письменників домоглася заборони антисемітської книжки Т. Кичка «Іудаїзм без прикрас», про те що Хрущов хотів українськими руками переслідувати євреїв [169, с. 198]. Таким чином, вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру певною мірою перейшло в обговорення національної політики на українсько-єврейських відносин. На мітинг прийшло декілька людей, які самі ледве не загинули під час розстрілів. Найвідоміша серед них – Діна Пронічева. Вона також виступала, про що згадував А. Кузнєцов у доповненому виданні свого роману «Бабий Яр» [128].

Реакція органів влади не забарилася. Кіноплівка з відзнятим матеріалом була відібрана, В. Некрасова звинуватили в організації «сіоністського зборища» [384], змусили писати пояснювальну записку і завели на нього справу. За його спогадами, органи держбезпеки, з якими він регулярно мав справу аж до самої його еміграції, постійно згадували йому причетність до мітингу в Бабиному Ярі [384]. Не дивлячись на це, наступного 1967 р. зусиллями стихійне зібрання людей знову відбулося. Міська влада була занепокоєна таким станом речей і, починаючи з 1968 р., там проводились офіційні мітинги, організовані київським міськкомом «з метою вшанувати пам'ять радянських громадян, розстріляних і закатованих німецько-фашистськими загарбниками, а також попередити дії деяких націоналістично настроєних громадян єврейської національності» [376, с. 14]. На

цьому мітингу, зокрема, засуджувалася діяльність сіоністів та ізраїльських агресорів. Один з присутніх, Б. Кчубієвський, після його закінчення обурився з цього приводу і вступив у полеміку з «людьми в штатському», стверджуючи, що загиблі в Бабиному Ярі – не просто жертви фашизму, а жертви геноциду [376, с. 14]. Ці слова були розцінені, як сіоністська пропаганда і його засудили до 3-х років ув'язнення. В подальшому, не дивлячись на заборони та відкрите втручання міліції, все більша кількість людей, не лише з України, а з усього СРСР намагалася приїхати до Бабиного Яру, щоб покласти квіти або траурні вінки.

У кінцевому підсумку через 35 років після перших розстрілів у Бабиному Ярі було встановлено пам'ятник, який вшановував пам'ять «100 тисяч громадян м. Києва та військовополонених», і лише 1989 р. було дозволено додати до нього табличку на ідиші [376, с. 28].

Таким чином, перші комеморативні практики, які стихійно почали проводитися в Бабиному Яру з 1966 р., певною мірою прискорили дії влади, щодо меморіалізації цього місця. Особливо важливою рисою рецепції Голокосту в пізньорадянський період була реакція і участь у збереженні пам'яті про нього неєврейської інтелігенції (В. Некрасов, Є. Євтушенко, А. Кузнєцов, І. Дзюба), яка відчувала себе і відповідальною, і більш вільною артикулювати цю тему, адже росіянина чи українця важко було звинуватити в єврейському націоналізмі. Якщо ж на цю тему говорив єврей, це сприймалося як виклик його радянському патріотизму і набагато рідше пробачалось. Перешкоди і арешти, що чинила місцева влада не відлякували, а навпаки ще більше привертали увагу і загострювали проблему в очах громадськості. Це місце стало символічним для учасників руху «отказников», що боролися за право виїхати до Ізраїлю. Воно уособлювало собою весь масштаб трагедії діаспорного єврейства – Голокосту, що його часто використовували сіоністи, щоб обґрунтувати невідворотну необхідність репарації до єврейської національної держави. Відповідно і в свідомості органів влади це місце асоціювалося з сіоністським рухом, та викликало надзвичайне занепокоєння.

Окремого розгляду потребує відображення сюжетів Голокосту в радянському кіномистецтві 1960-х рр. Кіно, як найбільш масовий вид мистецтва, знаходилося під пильним ідеологічним контролем держави. До того ж, сам процес створення кінопродукту потребував чисельних погоджень та дозволів, передбачав залучення великої кількості різноманітних кадрів. Тож, зняти неформатний ідеологічно не витриманий фільм у СРСР з об'єктивних причин було набагато складніше, ніж, наприклад, написати роман або поему. Епоха «застою», тим часом, знову повернула кінематограф на рейки офіційної версії війни і «великої перемоги». Наприкінці 1960-х рр. усе частіше від партійного істеблішменту лунали докори в надмірному пацифізмі. В цій атмосфері з'явилися дві дуже нетипові для радянського екрану картини. Їхня доля була великою мірою визначена «Шестиденною війною», яка вплинула на рівень насиченості інтелектуального простору антисіоністською пропагандою, що набувала відверто антисемітських рис, та подіями 1968 р. в Чехословаччині, що остаточно підвели рису під «відлигою» та обумовили ідеологічний клімат у подальшому.

У 1966 р. на студії «Белорусьфільм» режисер В. Виноградов на вимогу вищого керівництва республіки поставив картину «Восточный коридор», від якої очікували зображення білоруського підпілля в дусі радянської патріотичної героїки. Але, збираючи матеріали для фільму, опитуючи очевидців, режисер та сценарист О. Кучар зрозуміли, що знімати шаблонне кіно про війну вони не будуть [303]. Можливо, далось взнаки й те, що В. Виноградов отримав свою професійну освіту у ВДІКу, який вважався осередком вільнодумства та дисидентства. Окрім іншого, у фільмі фігурували сцени життя в гетто та масового знищення євреїв, яке режисер візуалізував через потоплення. І хоча ця сцена не відповідала реальним подіям, вона стала емоційною кульмінацією всієї картини. За словами самого автора, а він дізнався зі спогадів очевидців, насправді смерть євреїв з мінського гетто була занадто жахливою, тому вирішили вдатися до образного її зображення [303]. Реакція офіційної критики на цей фільм була жорсткою і мала негативні наслідки для його творців, яких звинуватили в

естетизації жорстокості, мелодраматизмі, натуралізмі, символізмі та і т. і [303]. Але як в Білорусі, так і в Москві думки щодо цієї роботи В. Виноградова розділилися, поряд з критиками у неї були і захисники, завдяки чому, вірогідно, купюри були дуже нечисельні. І хоча в 1967 р. картину було знято з конкурсу на кінофестивалі Прибалтійських республік, Білорусі і Молдови як антихудожню, в 1968 р. все ж таки відбулася прем'єра, але в широкий прокат фільм так і не вийшов, і врешті був забутий. Як стверджує дослідниця радянського кінематографу О. Гершензон, спираючись на архівні документи, нарівні з «натуралізмом» та «красивістю кадру», критика активно обговорювала і єврейську тему в фільмі, особливо засуджуючи епізод з потопленням за «підкреслення приреченості та жертвності» [303].

Другий випадок кричущого відхилення від догм кіномистецтва соцреалізму продемонстрував фільм «Комиссар», знятий О. Аскольдовим у 1967 р., який від початку планувалося випустити до святкування 50-річчя Жовтневої революції. Його несприйняття було значно більш категоричним, ніж картини В. Виноградова. Це пов'язано з тим, що сценарій було написано за мотивами оповідання В. Гроссмана «В городе Бердичеве», який на той час уже визнавався антирадянським автором [428].

Замість уславлення героїчної відданості справі революції комісара Вавилової, О. Аскольдов на перший план вивів бідну багатодітну обездолену єврейську родину, концентруючи в її образі долю, проблеми і почуття містечкового єврейства, приреченого на страждання, розруху, принесені частими погромами революційної доби та на загибель під час Другої світової війни. Ця лінія чітко вимальовується у фільмі за допомогою символічної сцени ходи євреїв з нашитими жовтими зірками з гетто, в якій критики вгледіли не лише проекцію на Голокост, але й на радянську сучасність [428]. «Шестиденна війна» та перемоги ізраїльської армії також відкинули тінь на сприйняття картини О. Аскольдова. В результаті кінематографічні чиновники окрім стандартного набору критичних кліше, звинуватили режисера в свідомій ідеологічній диверсії, а сам фільм відправився

«на полицю», де й пролежав понад 20 років. Кар'єра О. Аскольдова як кінорежисера після розгрому його першого фільму була скінчена.

Хоча ці картини були виконані в естетиці, не властивій «доброму радянському кіно», очевидно, що в їхній долі, якщо не ключове, то суттєве значення мали єврейські сюжети. В цьому контексті М. Черненко, дослідник радянського кінематографу, навів цікавий епізод, про те, як один з кінематографічних чиновників радив О. Аскольдову зробити героїв не євреями, а татарами [428].

Однак, далеко не всім задуманим картинам та сценам, що торкалися теми Голокосту, судилося бути знятими в СРСР. Сценарій фільму Л. Шепітько «Восхождение» 1976 р. від початку передбачав сюжетну лінію єврейської дівчинки Басі, історію її переховування та виживання, але все це було видалено цензурою [428].

2.3. Тема Голокосту в суспільній думці періоду перебудови

З приходом до державного управління М. Горбачова у 1985 р. було проголошено курс на широкомасштабні соціально-економічні перетворення. У владі сформувалась більшість з прихильників реформ, у 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС Горбачов вперше висловився про важливість і принциповість питання про розширення гласності в СРСР. У тому ж році було прийнято рішення про припинення глушіння передач певних західних радіостанцій, таких як «Голос Америки» та «Бі-бі-сі». На січневому пленумі ЦК 1987 р. Горбачов також приділив багато уваги проблемі гласності. Він заявив, що «настав час почати розробку правових актів, що б гарантували гласність», а також те, що «не повинно бути тем, закритих для критики ... та темних кутів, в яких знов би завелась пліснява» [71]. Того ж року на жовтневому пленумі ЦК КПРС за наполяганням М. Горбачова було прийнято рішення про «заповнення білих плям» в історії СРСР. Була створена комісія по реабілітації жертв політичних репресій та історико-просвітницька організація «Меморіал».

Утілення даного курсу посприяло суттєвому розширенню інформаційного простору, глобальні дискусії охопили всі сфери суспільного життя. Це можна було спостерігати в наукових та літературних журналах, газетах, телевізійних програмах, «круглих столах» тощо. Як зазначив Й. Хеслер, уже «з середини 1988 р. керівництво КПРС було не в змозі контролювати публічні дебати, які вирізнялися захоплюючою детабуїзацією всіх раніше заборонених тем, реперсоналізацією історії та суттєвими імпульсами з боку літератури, кіно та суспільних ініціатив» [422].

Особливу увагу привертала Друга світова/Велика Вітчизняна війна, як тема, що була найбільш політизованою та міфологізованою за весь період радянської історії, і тому надзвичайно складною для переосмислення та детабуїзації. Усі попередні роки через масові комеморативні ритуали прищеплювалась суспільству лояльність до радянської влади, ідеологічний потенціал війни працював на консолідацію та солідаризацію народів СРСР, тож перегляд офіційної версії історії в даному випадку загрожував крахом всієї системи історичної міфології, однією з найважливіших підпор якої був ідейний концепт «Великої Перемоги». Безліч сюжетів та маловідомих аспектів воєнного часу, які декілька десятиріч залишалися в тіні суспільної уваги, поступово доходили до широкої аудиторії, серед них – і проблема Голокосту.

Реабілітація культурної спадщини попередніх років, в якій фігурувала тема Голокосту дозволила значно ширшій аудиторії ознайомитися з нею і відкрито оперувати в публічних дискусіях. Активно ці процеси починають реалізовуватися після 1987 р., в яких важливу роль відіграла реабілітація творів В. Гроссмана. У 1988 р. в журналі «Октябрь» з купюрами було опубліковано його роман «Жизнь и судьба». Як стверджував друг письменника С. Липкін, редактор журналу А. Ананьєв, після того, як ознайомився з романом, зрозумів, що книжка визначна, і вирішив її надрукувати [136]. Невдовзі вперше в СРСР також в журналі «Октябрь» вийшла і повість В. Гроссмана «Все течет...». У тому ж 1988 р. відбулася прем'єра п'єси О. Галича «Матросская тишина», поставлена режисером

О. Табаковим, вперше на екранах з'явилася картина О. Аскольдова «Комиссар». Письменник А. Рибаків у своїх мемуарах згадував, як Є. Євтушенко вмовив його відвідати перший показ фільму в Політехнічному музеї, після чого спільними зусиллями картина була пропущена в масовий прокат [183, с. 223 – 224]. У 1990 р. було вперше виконано симфонію «Бабин Яр» українського композитора єврейського походження Д. Клебанова, що була написана ще 1945 р. 1991 р. тричі було перевидано без цензури роман А. Кузнєцова «Бабий Яр» [126; 128].

У роки «перебудови» радянський кінематограф збагатився новими творами, в яких відображувалася доля євреїв у Другій світовій війні. Серед найбільш популярних та резонансних можна назвати фільм Л. Горвця «Дамский портной», знятий 1990 р. за мотивами однойменної повісті А. Борщаговського. Гра відомих і талановитих акторів, таких як І. Смоктуновський, та режисерська робота забезпечили картині високий художній рівень та сильний емоційний ефект. Тут зображено останній день з життя єврейської родини Києва перед розстрілом у Бабиному Ярі, змальовано драму невизначеності майбутнього та передчуття лиха, контраст повсякденних побутових сцен та невідворотності жахливої розв'язки. Без зайвої конкретики і сцен жорстокості автори фільму передали трагізм ситуації, в якій опинилися київські євреї восени 1941 р.

На хвилі перебудовних змін до рефлексій стосовно єврейської проблеми долучились і українські літератори. Зокрема, відчутний резонанс визвав цикл українського поета Д. Павличка «Єврейські мелодії» (1989) та вірш «Бабин Яр» (1991). 1990 р. вийшла повість Б. Харчука «Мертвий час» про період «боротьби з космополітизмом» в Україні.

Звичайно, не можна стверджувати, що всі ці реабілітовані та нові твори справляли вплив на масову аудиторію. Вони були, скоріше, символом того, що ця тема входить до публічної сфери, стає доступною і цікавою творчій інтелігенції, яка все ще готова болісно переживати та переосмислювати її, яка, власне, й була головним рушієм реабілітації спадщини опальних попередників, і, можливо, чекала свого часу, сприятливого для реалізації власного потенціалу, яким стали

останні роки радянської епохи. Однак, варто відзначити, що цей потенціал не перевершив навіть скромних сподівань, оскільки творча спадщина «перебудови» була значно меншою і значно слабшою за попередні десятиріччя.

Говорячи про входження теми Голокосту до масової свідомості, слід звернутися до публікацій і дискусій на сторінках популярних періодичних видань. Аналіз загальних тенденцій дозволяє відмітити багатоманіття дискурсів, яке стало можливим завдяки розширенню доступу громадських організацій та громадської ініціативи в цілому щодо створення друкованої продукції.

З кінця 1980-х рр. можна спостерігати суттєве збільшення кількості статей та заміток присвячених проблематиці Голокосту. Вони почали з'являтися і в деяких традиційних загальносоюзних виданнях, таких, наприклад, як «Литературная газета», «Советская культура», журналі «Огонёк», який під керівництвом В. Коротича набув особливої популярності та слави «рупору перебудови». Незважаючи на те, що набагато більше уваги приділялося все ж таки Голокосту в Європі, Польщі, таборах смерті, ніж на території СРСР, тим не менш не менше, траплялися винятки. Зокрема у 1989 р. у 46-му номері журналу «Огонёк» було вміщено листа до редакції від єврейського громадського діяча Харкова про долю Дробицького Яру [191]. Ще роком раніше в місцевій газеті «Вечірній Харків» була надрукована стаття, що проливала світло на історію Дробицького Яру, невідому молодому поколінню харків'ян [210]. У 1990 р. в журналі «Огонёк» вперше з'явилася стаття про Бабин Яр [224]. У тому ж році «Литературная газета» опублікувала статтю І. Альтмана «Жизнь и судьба "Черной книги"» [31]. Після 50-ї річниці масового знищення євреїв у Бабиному Ярі, яка була відзначена в Києві особливо масово та за участю перших осіб держави, в газеті «Известия» була вміщена стаття М. Горбачова «Пам'яті жертв Бабиного Яру» [76], що свідчило про певний поворот в державній меморіальній політиці.

У той же час з'явилася значна кількість нових публіцистичних видань, розрахованої на конкретну цільову групу, які, відповідно, дотримувалися певного дискурсу. Наприклад, у 1989 р. вийшла радянсько-французька збірка ліберально-

демократичного спрямування «50/50. Опыт нового мышления», яка була покликана підтримати хід реформ, подолати довготривалу «закритість» та інтелектуальну ізоляцію радянського читача, наблизити його до об'єктивних реалій західного світу, його цінностей, проблем та ідей. У статтях деяких авторів цього видання, в контексті проблематики геноциду фігурувала тема Голокосту [52]. У 1990 р. була заснована «Независимая газета», в якій в 1991 р. була опублікована стаття С. Максудова про втрати єврейського населення СРСР під час нацистського геноциду [144].

Досить важливу роль у висвітленні і обговоренні Голокосту відіграла поява єврейської періодики¹¹, найчастіше ініційована різноманітними єврейськими культурними спілками, які під час «перебудови» стали легальними. 1989 р. було засновано «Вестник» єврейської радянської культури (ВЕСК), з 1990 р. «Еврейская газета» в Москві. Подібні видання почали виходити у багатьох радянських республіках. Характерно, що саме на сторінках єврейської періодики починає використовуватись термін «Катастрофа», характерний для ізраїльської та західноєвропейської історіографії в івритомовному варіанті «Шоа». У ВЕСКу 1989 р. з'явилась стаття про долю «Черной книги» [93], у 1991 р. стаття А. Левіна «Життя після Катастрофи». Значна увага в цьому виданні приділялася також місцю знищення київського єврейства [123]. Декілька разів тема Бабиного Яру з'явилася і в ідишемовній газеті «Советіш Геймланд» [26], щоправда до того часу більша частина її накладу вже виходила російською мовою. Характерною рисою останніх радянських років стала поява спільних з Ізраїлем видавничих проєктів, таких як альманах єврейської культури «Ковчег», який почав виходити 1990 р. На його сторінках була представлена і тема Голокосту, зокрема у статті Д. Романовського «Радянські євреї під нацистською окупацією» [181].

Одночасно з єврейським отримав свободу й відверто антисемітський дискурс, представлений, зокрема, у друкованому органі національно-патріотичного фронту «Пам'ять» – бюлетені «Пам'ять». Час від часу торкалася

¹¹ До 1989 р. у Радянському Союзі було лише два легальні єврейські ідишемовні видання – «Советіш Геймланд» і «Біробіджан Штерн», інформація в яких відповідала державному офіціозу.

єврейської тематики у своїй газеті і така неоязичницька організація як «Союз венедев». Так, наприклад, у їхньому друкованому органі «Родные просторы» 1991 р. було вміщено статтю «Ще раз про Бабин Яр», в якій авторство не вказувалося, стверджувалося, що 75 тис. кращих представників російського та українського народу було знищено євреями-чекістами в Києві, в Ярі, відповідно 75 тис. євреїв було розстріляно там само німцями.

Дискурс старого радянського офіціозу було представлено у виданнях «Анти-сіоністського комітету радянської громадськості» (АКСО), організації, створеної 1983 р. за ініціативи відділу Пропаганди ЦК КПРС та КДБ, з метою ведення антиізраїльської пропаганди в СРСР та за його межами. З 1988 р. по 1992 р. організація видавала збірку «Перестройка и еврейский вопрос», де тема Голокосту фігурувала в контексті порівняння фашизму та сіонізму, що було головним ідеологічним завданням АКСО. В цьому ж дусі написані статті Ю. Шульмйстера «Гітлерівський антиєврейський геноцид на окупованій радянській землі та сьогоднішній день» [228] та Т. Вороніної «Попіл Бабиного Яру» [57].

Таким чином, можна відмітити, що тема Голокосту в період «перебудови» і відносної лібералізації інформаційного простору поступово набула широкого звучання в публіцистиці різного ґатунку. В той же час виникли й перші ініціативи наукового розгляду проблеми, які виявилися в публікації джерел, перекладі деяких творів західної історіографії, документальних нарисах.

Як і в публіцистиці, в історіографії періоду «перебудови» співіснували декілька дискурсів: традиційний радянський, якому притаманне замовчування або лише побіжного згадування євреїв як жертв, і дискурс єврейської віктимності.

Щоб проілюструвати перший варіант, достатньо назвати збірку статей «Нюрнберзький процес і сучасність» [159] під редакцією Інституту держави і права АН СРСР, в якій згадувалося масове знищення євреїв та антисемітська ідеологія нацистів, а також говорилося про виправдовування в ФРН політики Гітлера та злочини сіоністів на окупованих арабських територіях. Тобто, тема

Голокосту продовжувала використовуватися як інструмент антизахідної пропаганди. В 1987 – 88 рр. вийшло перші два томи чергового зібрання документів Нюрнберзького процесу, в яких фігурувала тема антиєврейських акцій [162]. Проте, Український радянський енциклопедичний словник 1988 р. містив статтю «Бабин Яр» без єдиної згадки про євреїв [35].

Уже наприкінці періоду «перебудови» з'явилися публікації спогадів свідків Голокосту та збірки документів. Так, наприклад, була опублікована книжка Н. Дашевського, який описав нацистські табори смерті послуговуючись спогадами військовополоненого-єврея, якому вдалося вижити [84]. Широкий пласт інформації для майбутніх дослідників подано у спогадах рівненської єврейки В. Барац [39], уперше опублікованих у 1991 р. Того ж року в Чернівцях вийшла збірка свідочств очевидців Катастрофи, доповнена переліком гетто та концтаборів [51], в Симферополі – Книга скорботи [83], в якій розповідається про знищення євреїв у Криму, з доданими фотографіями, списками жертв, яких вдалось встановити, та вбивць. Почали публікуватися невеликі дослідження істориків-аматорів та збірки матеріалів, присвячені історії конкретних місць Голокосту. Серед них – праці С. Я. Єлисаветського «Бердичівська трагедія», В. С. Ковалю «Дорога до Бабиного Яру», Ф. Левітаса та М. Шимановського «Бабин Яр: сторінки трагедії», Ю. М. Ляховицької «Попрана мезуза: Книга Дробицького Яру» та ін. [100; 116; 131; 143].

Важливо також відмітити факт певної радянсько-ізраїльської співпраці у справі виявлення та копіювання архівних документів, які відносились до історії Голокосту на території Радянського союзу. У 1989 р. між інститутом «Яд Вашем» та радянським керівництвом було досягнуто домовленості, яка дозволяла дослідникам з Єрусалиму працювати у деяких радянських архівах, що мало велике значення для історіографії Голокосту радянського єврейства в цілому. У співробітництві з єрусалимським видавництвом було опубліковано збірку документів і матеріалів «Знищення євреїв в СРСР в роки німецької окупації (1941-44)» [208]. Значна увага приділена проблемі Голокосту в теоретико-

філософській праці англійського соціального антрополога Е. Геллнера «Нації та націоналізм» [302], яка вперше була видана в СРСР російською мовою в 1991 р.

Свого роду подією в радянській історіографії Голокосту було те, що в 1991 р. нарешті вийшла (в двох видавництвах – київському і запорізькому, а також у літературному щорічнику «Год за годом») заборонена в 1947 р. «Черная книга» під редакцією І. Еренбурга та В. Гроссмана [216; 217; 218].

Термін легалізація у цьому випадку використовується доволі умовно, адже за чинним законодавством СРСР мітинги та створення громадських організацій формально не були заборонені. Але, зважаючи на часту практику радянського чиновництва доволіно трактувати закони та певну політичну підоснову, коли це стосувалося євреїв – у цьому вбачали примару сіоністської пропаганди. Починаючи з кінця 1980-х рр., політика по відношенню до представлення «єврейського питання» в публічному просторі стала значно ліберальнішою, що відразу відчула соціально-активна єврейська громадськість.

У вересні 1988 р. у Москві на Востряковському кладовищі відбулося безпрецедентне для такої події зібрання людей, близько 500 осіб, для вшанування пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру. На саме місце трагедії в Києві також прибули євреї з Москви та Ленінграду, щоб вшанувати пам'ять загиблих біля пам'ятника жертвам нацизму. Вперше це сталося з дозволу влади та висвітлювалось в ЗМІ, на відміну від попередніх років, міліція не втручалась. Група єврейських жінок виступили з заявою про необхідність згадування євреїв у написі на пам'ятнику¹². Менше ніж через місяць в Києві були створені перші національні організації в УРСР: Київське товариство єврейської культури та Фонд «Пам'ять Бабиного Яру». Остання серед своїх безпосередніх цілей визначала збір інформації про Бабин Яр та опікування питаннями комеморації та меморіалізації цього місця. Таким чином, починаючи з наступного року, ця організація щорічно проводила церемонії пам'яті у Бабиному Ярі.

¹² Напис на пам'ятнику в Бабиному Ярі, встановленому в 1976 р., було зроблено лише українською мовою і в тексті згадувалися громадяни міста Києва та військовополонені. Лише у 1991 р. до нього було додано таблички російською мовою та на ідиш.

У тому ж 1988 р., 30 вересня було засновано Львівське товариство єврейської культури ім. Шолом-Алейхема. Його співзасновниками стали львівські відділення Українського фонду культури, Союзу письменників України, Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Серед перших акцій, організованих новоствореним товариством – недільники з благоустрою єврейської ділянки Янівського кладовища (колишнього табору примусової праці) та збір коштів на спорудження пам'ятника жертвам Львівського гетто.

9 травня 1989 р., вочевидь орієнтуючись на досвід Києва, на місці страти харківських євреїв у Дробицькому Ярі вперше відбувся мітинг, присвячений пам'яті загиблих, щоправда чомусь це вирішено було зробити на День Перемоги, а не роковини розстрілів. Серед тих, хто виступав, були і очевидці подій, яким тоді вдалося вижити, і місцеві єврейські громадські діячі, і представники інтелігенції. Тоді ж за ініціативою харків'янина, ветерана війни С. Давидова, поета Є. Євтушенка та головного редактора журналу «Огонек» В. Коротича було створено Харківський міський громадський комітет «Дробицький Яр», який займався збором коштів та організацією увіковічення трагедії.

До акцій комеморації жертв Голокосту також можна віднести декілька виставок, організованих у Москві, які мали всесоюзний розголос. Це Міжнародна виставка центра С. Візенталя «Мужність пам'ятати: Єврейська катастрофа. 1939 – 1945», яка відкрилася 12 лютого 1989 р., а також фотовиставка «Мир Анни Франк», урочисте відкриття якої відбулось 28 листопада 1990 р. у Державній бібліотеці іноземної літератури. Матеріали виставки були привезені голландським центром «Дім Анни Франк (1929 – 1945)», захід відвідало багато закордонних гостей та дипломатичне представництво, рабини та суспільні діячі західних країн. Прикметно, що на відкритті виступив з промовою архієпископ Смоленський Кирил, який у дусі християнської риторики, намагаючись пояснити сенс страждань невинних жертв, сказав, що безвинне страждання очищує світ, і невідомо, чи вдалося б людям зберегти людську гідність, якби в світі не було цього безневинного страждання [33]. Ці слова викликали обурення серед

іноземних гостей, стримане лише ввічливою толерантністю, були сприйняті як виправдовування злочинів та зняття відповідальності з катів і мовчазних спостерігачів. В очах західного світу замовчування та применшення значення Голокосту завжди виглядало як додатковий доказ антисемітизму в СРСР, і промова Смоленського архієпископа лише підтвердила таку думку.

Окрім світських єврейських організацій, наприкінці «перебудови» починають оформлюватись і релігійні. У 1990 р. до України приїхав посланник Любавицького ребе Шмуель Камінецький, який згодом став головним рабином Дніпропетровської області. Поступово відроджуються релігійні громади у великих містах та обласних центрах, які пізніше будуть відігравати важливу, якщо не провідну роль у меморіалізації та комеморації Голокосту, та візьмуть на себе багато інших соціальних функцій.

Таким чином, у радянській суспільній думці від початку нацистської окупації і до розпаду СРСР були представлені різноманітні дискурси відображення трагедії Голокосту. Протягом воєнних років вона звучала в експресивній публіцистиці І. Еренбурга, В. Гроссмана, віршах українських та російських поетів, М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, Л. Озерова та ін., в яких відчутним був дискурс віктимності. Починаючи з 1942 – 1943 рр., формувався офіційний курс на замовчування національності жертв та ідентифікації їх як радянський громадян.

Між ХХ з'їздом та «перебудовою», незважаючи на те, що цензура продовжувала утримувати єврейські сюжети на периферії суспільної уваги, сформувалась генерація ліберально-дисидентських діячів, у світогляді яких тема Голокосту, особливо в контексті прихованого державного антисемітизму, була важливою, і які відчували обов'язок артикулювати цю тему. Серед них були як інтелектуали єврейського (І. Еренбург, О. Галич, В. Гроссман, Н. Коржавін, А. Рибаків), так і неєврейського походження (В. Некрасов, Є. Євтушенко, А. Кузнецов, І. Дзюба та ін.). Усі вони, незалежно від національності, ратували за

лібералізацію суспільного життя в СРСР і розглядали «єврейську проблему» з точки зору загальнолюдських цінностей та справедливості радянського суспільного ладу, вбачаючи в дискримінації євреїв взагалі та позбавленні їх права на пам'ять про Голокост відступ від доктринального інтернаціоналізму та декларованих демократичних цінностей.

Так сталося, що найвища концентрація плодів «відлиги» проявилась в перші роки «застою» та часткової реабілітації сталінізму. Так, на 1966 – 1967 рр. припадають такі події, як перші несанкціоновані мітинги в Бабиному Ярі організовані дисидентською інтелігенцією, публікація роману А. Кузнецова «Бабин Яр», створення кінокартин «Восточный коридор» і «Комиссар».

Культурна спадщина 1960 – 1970 х рр. сформувала окремий дискурс неофіційної пам'яті про Голокост, який було повною мірою реабілітовано та піддано гласності в період «перебудови». Проте він не став домінуючим, зокрема через суперечливість та непослідовність самого періоду кінця 1980-х рр. На хвилі послаблення цензурного контролю отримав свободу й відверто антисемітський дискурс, продовжував функціонувати антисіоністський пропагандистський проект, у той час, як більшість наукових інституцій все ще дотримувались офіційного погляду на проблему. Тож, вивільнення теми геноциду євреїв з-під ідеологічних табу відбувалося переважно завдяки окремим приватним ініціативам, за відсутності чітко визначеної позиції державної влади.

РОЗДІЛ 3.
ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ГОЛОКОСТУ
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ

З'ясувавши умови, обставини та досвід освоєння проблеми Голокосту в Україні в радянському суспільстві, уявляється доцільним перейти до розгляду ситуації, яка склалась відносно цього питання, по інший бік від «залізної завіси», оскільки країни західного світу та українська діаспора в них, хоча і в межах надзвичайно відмінних парадигм, формували власні уявлення про трагедію українських євреїв у Другій світовій війні, створювали перші наративи про це, які в подальшому слугували певними орієнтирами для української суспільної думки пострадянського періоду.

До 1920-х рр. еміграція українського населення до США та Канади мала переважно економічний характер, але в ХХ ст. у зв'язку з бурхливими революційними подіями 1917 – 1921 рр. та Другою світовою війною, неодноразовими поразками українського державотворчого процесу, відбулось декілька хвиль політичної еміграції, яка продовжувала плекати ідею самостійності України. Діаспорне середовище, в якому провідну роль після Другої світової війни відігравали різні течії українських націоналістів, взяло на себе роль представника інтересів українського народу та майбутньої незалежної української держави на міжнародному рівні.

Хоча Українська діаспора та її діячі й трималися, до певної міри, ізольовано, все ж вони знаходились і функціонували в інтелектуальному середовищі західного суспільства, і не могли не піддаватись його впливам та не реагувати на його виклики. Врешті, значна кількість суспільно-політичних спікерів діаспори, емігрувавши в досить молодому віці, отримували вищу освіту та наукові ступені в західних університетах, що своєю чергою сприяло виходу з інтелектуального і ментального «гетто» емігрантського світогляду та викликало необхідність зважати на наповнення публічного простору оточуючого суспільства. Тому важливо дослідити загальні тенденції сприйняття проблеми Голокосту в Україні в

суспільній думці західного світу, на яких сюжетах базувалось його уявлення про це. Для цього необхідно представити основні контексти, в яких українські аспекти Голокосту найчастіше фігурували, зокрема в пресі, публіцистиці, кінематографі та популярній літературі.

Ставлення до Голокосту в суспільній думці української діаспори відображено в декількох дискурсах, але завжди невідривно пов'язане з проблемою українсько-єврейських відносин в історичній перспективі, які протягом післявоєнного часу неодноразово ставали предметом як внутрішніх (всередині українських кіл), так і зовнішніх (українсько-єврейських/ізраїльських) дебатів. В основі поляризації поглядів стосовно «єврейського питання» в діаспорному середовищі лежала конфронтація двох основних українських національно-політичних проектів ХХ ст.: концепції «інтегрального націоналізму» Д. Донцова та теорії територіального патріотизму В. Липинського.

Тому для того, щоб відстежити еволюцію поглядів діаспори на українсько-єврейські відносини, зокрема під час Голокосту, потрібно підключити ідейно-політичний та ідейно-філософський виміри її суспільної думки. Адже наслідком цієї еволюції стали інтенції до діалогу, спрямованого на українсько-єврейське примирення шляхом наукового вивчення та обговорення чутливих проблем минулого. З іншого боку, в суспільно-політичному житті української діаспори тоді ще, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «домінували епігони інтегрально-націоналістичного руху 1930-40 рр.» [138, с. 139], чий дискурс справив відчутний вплив на бачення українсько-єврейських відносин в пострадянській Україні.

Наприкінці 1980-х рр. з появою Народного Руху України (НРУ), метою якої стало відродження незалежності демократичної української держави, почала розгортатись відкрита дискусія стосовно майбутнього українського національного проекту, історії українського державотворення і т. п. Не останнє місце в цих дискусіях займало питання про українсько-єврейські відносини, євреїв охоче залучали до української національної справи. В результаті прийняття Акту проголошення незалежності України в 1991 р. та формального розпаду радянської системи значно змінилися суспільно-політичні умови для сприйняття теми

Голокосту. За допомогою аналізу меморіальних та комеморативних практик, преси та засобів масової інформації, публіцистичних праць, публічних дискусій, а також діяльності науково-просвітницьких організацій та міжнародних проектів можна відповісти на такі ключові для даного розділу питання: за яких обставин та за допомогою яких механізмів відбувалось входження українських сюжетів Голокосту до уявлень масової аудиторії в Україні, як корелювала ця тема з баченням історії українського народу, державною політикою пам'яті та українським національним міфом.

3.1. Уявлення західного суспільства про Голокост в Україні

Тема Голокосту почала входити до масової свідомості в західному світі, зокрема в США, Ізраїлі, ФРН та інших країнах Європи, кожна з яких мала свої особливості та обставини, що впливали на суспільне сприйняття трагедії Голокосту в цілому. Зосереджуючись на перспективі власне Голокосту в Україні, буде найбільш доречним розглянути ситуацію в США та Ізраїлі, оскільки саме в цих країнах виникли найстійкіші міфи про масову участь українців у Голокості, колаборацію з нацистами та тотальний (генетичний) антисемітизм корінного українського населення.

Важливу роль в універсалізації трагедії Голокосту відіграли саме Сполучені Штати Америки, виразно домінуючи в організації та проведенні Нюрнберзького процесу, на якому політику геноциду євреїв було визнано «злочином проти людства» [527, с. 159 – 160]. Але, в той же час, наймасштабніший злочин нацистів став інструментом політичної гри по обидва боки від «залізної завіси», яка почала опускатись у 1946 – 1947 рр. У контексті розгортання «холодної війни» в США передбачалося змістити заряд негативу з Німеччини на СРСР, як актуального ворога. Відповідно, і злочин Голокосту мав би сприйматися не просто як провина конкретного нацистського режиму, але як плід тоталітаризму в цілому, концентрованим вираженням якого у сприйнятті західного світу зробився Радянський Союз [527, с. 160]. Цим, на думку дослідника пам'яті про Голокост в США П. Новіка, до певної міри пояснюється замовчування, точніше сказати,

відсутність широкої публічної дискусії стосовно подій Голокосту в перші повоєнні десятиріччя. Дещо згодом вона все ж виникає, коли була проведена денацифікація Німеччини, і обговорення Голокосту вочевидь не могло мати відверто антинімецької направленості, оскільки на руїнах Третього Рейху постала абсолютно інша в ідеологічному та ціннісному сенсі держава ФРН.

Щодо сприйняття Голокосту ізраїльським суспільством, варто відзначити, що від самого початку існування єврейської держави воно було неоднозначним. З одного боку, Голокост – це ідеологічний триумф сіоністів, які відкидали можливість асиміляції та нормального життя в діаспорі, чи не найпереконливіший аргумент для світової спільноти на користь створення національної держави Ізраїль. З іншого – в умовах постійної зовнішньої загрози та боротьби за існування новоствореної молоді держави дискурс віктимності, особливо перші десятиріччя її існування, не сприймався в ізраїльській суспільній думці, або щонайменше відбувалося тяжіння до врівноваження пасивних страждань відповідною кількістю активного опору. Тому, як стверджує С. Фрідлендер, «заміна “катастрофи” на “катастрофу та героїзм” стала центральною рисою у репрезентації знищення європейського єврейства в ізраїльській офіційній пам’яті» [474, с. 152]. Це було відображено і у назві головної меморіальної (згодом і наукової) інституції Ізраїлю – Яд Вашем¹³, діяльність якої справляла значний вплив на уявлення ізраїльтян про Голокост, втілюючи офіційну політичну позицію державної влади з цього питання.

Поступово за допомогою засобів масової інформації, освітніх програм, літератури, кінематографу, діяльності громадських і наукових організацій тема Голокосту стала найбільш стійким елементом історичної уяви західного суспільства про Другу світову війну. Саме геноцид євреїв вважався найдраматичнішим досвідом, символом мучеництва, апофеозом страждань мирного населення. Що стосується географічних уявлень про масові знищення євреїв, основна увага приділялася тому, як це відбувалось в ареалі західноєвропейської цивілізації, виникла стійка асоціація Голокосту в першу

¹³ Повна назва – Національний меморіал Катастрофи та героїзму, засновано 1953 р.

чергу з таборами смерті в Польщі, газовими камерами та крематоріями. Втілення «остаточного рішення» на території України, як і в СРСР загалом, займали дуже скромне місце в суспільних уявленнях Заходу про Голокост і тривалий час залишались маловідомими.

Сюжети, пов'язані з Україною, час від часу все ж виходили на поверхню в наступних контекстах. Перш за все це була доволі потужна реакція на твори радянської ліберальної інтелігенції, яку хвилювали проблеми антисемітизму та зневага до пам'яті загиблих євреїв, особливо у випадку Бабиного Яру. По-друге, тривалий час цю тему актуалізували судові процеси, що відбувалися в Німеччині та США протягом декількох повоєнних десятиріч, над відповідальними за злочини, в тому числі за акції знищення в Києві та інших населених пунктах Української РСР. Але найважливішим моментом, було дражливе питання про участь самих українців в подіях Голокосту.

Творенню образу українця як традиційного антисеміта та посібника нацистів у Голокості в західній (передусім в Ізраїлі та Америці) суспільній свідомості сприяло декілька факторів. По-перше, єврейські іммігранти з України, на чиїх спогадах великою мірою базувалися публіцистичні та перші наукові праці, переважно походили з західноукраїнських земель, де національне питання стояло набагато жорсткіше, ніж на решті підрадянських українських територій, що спричинилося до гострих міжетнічних конфліктів протягом війни.

Саме на цій території зародився та розвинувся радикальний націоналістичний рух, що його провідником була Організація українських націоналістів, яка зазнала значного впливу фашистських ідеологій, поширених в Європі 1920 – 1930-х рр., включаючи націонал-соціалізм, з якого, з-поміж іншого, було запозичено й антисемітську риторіку [336, с. 279]. Прискорена радянська цих земель та супутні їй репресії після приєднання до СРСР у 1939 р. ще більше посприяли орієнтації місцевого населення і діючих політичних сил на нацистську Німеччину. При цьому, на відміну від центрально-східних регіонів УРСР, близькість до західного кордону не дозволила численній групі євреїв евакуюватись, тож їм не було звідки чекати порятунку. Вони пам'ятали погроми

перших днів окупації та участь місцевого населення в них. Все це закарбувалось в пам'яті єврейських емігрантів, вихідців з Західної України, та саме за цим глибоко негативним досвідом формувалось судження про всю українську націю та її особливу роль в Голокості.

Важливу роль в означених процесах також відіграли дві американські кінострічки, зняті у 1970 – 1980 рр. Вони суттєво вплинули на загальні уявлення західного суспільства про Голокост. Обидві містили сюжети масових розстрілів у Бабиному Ярі та інших місцях на території України. У 1978 р. у США на широкі екрани вийшов серіал «Голокост», в якому зображені сцени розстрілів євреїв у Бабиному Ярі, а також, дещо раніше в неназваному українському селі. Протягом 4-хвилинного епізоду глядачі побачили в загальних рисах долю київського єврейства. Під час розмови Пауля Блобеля з іншим офіцером фігурувала цифра 30 тисяч людей, а також те, що в акції брали участь українці. Було показано страту людей, які за наказом знімали свої речі та ставали в чергу для розстрілу.

Наступна американська стрічка, в якій були відтворені події Бабиного Яру, з'явилась у 1988 р. і називалась «Війна та Пам'ять». Голандський історик К. Беркгоф відзначає, що у цій кінокартині сюжет про Бабин Яр виглядав більш реалістично і очевидно базувався на спогадах Діни Пронічевої, яка пережила ці події [294, с. 106]. Там зображувались побиття і страти роздягнених людей, в яких брала участь також і місцева поліція. В стрічці немовби підкреслювалось те, що вбивства проходили на очах у місцевого населення, яке з цікавістю за цим спостерігало [294, с. 106].

Обидві стрічки користувались неабиякою популярністю в США та за її межами, в країнах Північної Америки та Західної Європи їх подивились мільйони глядачів. Якщо припустити, що ці два кінопродукта сформували більш-менш стійке уявлення у значної частини західного суспільства про те, що відбувалось під час Голокосту в Україні, то воно зводиться до грандіозної брутальної масакри єврейського населення, вражаючої жорстокості німців, та байдужості українців – поголовних антисемітів. Отже, хоча автори під час роботи над фільмами консультувались з науковцями та очевидцями подій, їм не вдалося уникнути

профанації, спрощень та стереотипів, які неминучі в такому жанрі як історичне кіно [294, с. 106].

Якщо виокремити певні тематичні блоки публікацій, в межах яких американська преса зверталася до проблеми нищення українського єврейства, то найчисленнішим буде той, в якому обговорюється спроби радянської творчої інтелігенції відобразити долю євреїв у Другій світовій війні. Вперше пильну увагу західних журналістів до проблеми Бабиного яру привернув радянський поет Є. Євтушенко, твір якого широко обговорювався на сторінках видання «Нью-Йорк Таймс» в 1961 – 1962 рр. У пізніших публікаціях, які стосувалися персоналії поета, неодмінно згадувалася поема «Бабий Яр», яка забезпечила йому популярність на Заході, де журналісти називали митця «золотим хлопчиком» поезії [250]. Обговорювалось цькування поета на батьківщині, його критика генсеком М. Хрущовим, заборона поеми в СРСР тощо.

У 1963 р. інтерес до цієї теми пожвавила доля 13-ї симфонії Д. Шостаковича «Бабин Яр», в якій використовувався текст однойменної поеми Є. Євтушенка. У «Вашингтон Пост» з'явилась замітка про те, що критика державного керівництва змусила поета змінити текст свого твору та додати сюжет про російську жінку, яка врятувала двох єврейських дітей [277], що сам автор у своїх спогадах спростував [97, с. 55]. У 1970 р. симфонію Д. Шостаковича «Бабин Яр» вперше на Заході виконав Оркестр Філадельфії в Нью-Йорку, що посприяло новій хвилі обговорення, зокрема, в «Нью-Йорк Таймс» було надруковано відповідний нарис стосовно її змісту та історії виконання в Радянському Союзі [260].

У 1966 р. значний резонанс викликала публікація роману А. Кузнецова, який уперше в радянській літературі містив детальний опис та хронологію злочинів, скоєних у Бабиному Яру. «Нью-Йорк Таймс» переклала та опублікувала його фрагмент зі спогадами Діни Пронічевої, жертви та очевидиці тієї акції [244]. Трьома роками пізніше преса обговорювала несподіваний вчинок письменника, коли він оголосив, що не збирається повертатись до СРСР з відрядження і має намір залишитись у Лондоні. Часто серед причин його неповернення західні

публіцисти називали цензуру та критику консервативною радянською спільнотою його пізніх романів, насамперед «Бабий Яр».

У 1980 р. не минули увагою присвячену трагедії київських євреїв п'єсу О. Борщаговського «Дамский портной» [239], яку невелика єврейська театральна труппа поставила в Москві. В контексті сюжету твору автор газетної статті згадав напис на пам'ятнику в Бабиному Ярі, а також коментар екскурсовода Інтуристу, що в Радянському Союзі не розрізняють єврейських, українських чи російських жертв. Але з іншого боку, публіцист висловив подив, що на фоні замовчування Голокосту та дискримінації єврейства бюрократи від культури все ж дозволили виконання цієї п'єси в столиці, так само, як два роки тому й публікацію роману А. Рибаківа про Голокост. Останньому була присвячена стаття Е. Візеля «Приречені та зухвалі», надрукована у «Вашингтон Пост» у 1981 р., де зазначалося, що «єврейські персонажі Рибаківа більшою мірою зображені як герої історії, а не як жертви, і що через них і навколо них він змальовує все суспільство в сум'ятті» [276].

Важливою культурною подією в СРСР була реабілітація 1988 р. кінокартини О. Аскольдова «Комиссар», і це не залишилось непоміченим в західному світі. Вже за кілька місяців після демонстрації картини на Московському кінофестивалі, відбулась її прем'єра в США, цьому була присвячена велика стаття в «Нью-Йорк Таймс» [242].

Таким чином, західна преса пильно слідкувала за творчістю радянської ліберально-демократичної інтелігенції та висловлювала їй симпатію і підтримку. Однак, окрім суто культурного контексту, висвітлення Голокосту в СРСР та в Україні, мало і відповідне політико-ідеологічне підґрунтя. Ставлення до Голокосту було своєрідним інструментом для зображення СРСР як антисемітської країни. Цьому сприяла й ситуація з вшануванням пам'яті єврейських жертв в Радянському Союзі. Очільник Комісії з Голокосту президента Дж. Картера Е. Візель так висловився про меморіалізацію жертв Голокосту в СРСР: «Вони жили як євреї, померли як євреї, але їх не пам'ятають як євреїв» [274].

На сторінках американської періодики можна знайти безліч публікацій про післявоєнну долю Бабиного Яру [251]. Оскільки це було свого роду символічне місце, основна увага зверталася на нього як на певний показник загальної ситуації. В 1971 р. «Нью-Йорк Таймс» коротко написала про те, як в СРСР відзначили 30-ту річницю розстрілів у Бабиному Ярі [235], відмічаючи, що київською місцевою владою було проведено також і офіційний мітинг. Однак про несанкціоновані мітинги у 1966 і 1967 рр. нічого не повідомлялося. Відповідно, і роль українських дисидентів у їх проведенні, і їх подальші переслідування не артикулювались західними журналістами.

Час від часу побічно тема Бабиного Яру фігурувала у західному публічному просторі у зв'язку з судовими процесами над нацистськими злочинцями, які брали участь в розстрілах єврейського населення [236]. Зокрема такі відбувались в Дармшадті в 1967 р. та в Регенсбурзі в 1971 р.

Починаючи з 1966 р., коли було оголошено черговий конкурс для того, щоб обрати проект пам'ятника, до 1976 р., коли його все ж таки було встановлено в Бабиному Ярі, американська преса стежила як розгортаються події [271]. Висвітлювалися також сюжети відвідин Києва та Бабиного Яру американськими туристами, зокрема групою рабинів з США [234]. Бабин Яр сприймався єврейською громадою США як важливий релігійний символ. Так, у 1971 р. «Нью-Йорк Таймс» писала про те, що синагога в Іст Сайді організувала церемонію пам'яті жертв Бабиного Яру, в якій взяла участь понад тисячна аудиторія.

Коли ж довгоочікувана подія відбулась і пам'ятник було відкрито, на адресу радянського керівництва посипались гори звинувачень у тому, що напис жодним чином не відбивав єврейського аспекту трагедії. З однієї статті в іншу переходили цитати цього тексту, в якому фігурували «100 тисяч громадян міста Києва та військовополонених» замість очікуваних «євреїв». Так само і в статті «Спадщина Бабиного Яру» (1981 р.) [243], відомої дослідниці Голокосту Люсі Давидович, де ґрунтовно, наскільки це можливо, в межах доступних на той час джерел та стереотипів західного інтелектуала було проаналізовано ставлення до Голокосту в радянському суспільстві. Очевидно, що української діаспорної періодики

Л. Давидович не читала, тому про виступ І. Дзюби в Бабиному Ярі, як і про українсько-єврейський діалог, який уже десятиріччя тривав в радянських таборах, нічого не знала. Якщо вона і працювала з дисидентськими наративами, то лише російських авторів. Таким чином, було зображено переважно офіційний дискурс.

За кілька місяців газета «Нью-Йорк Таймс» опублікувала радянську відповідь на статтю Л. Давидович, проголошену поетом українського походження, головним редактором відомого журналу «Огонек», В. Коротичем, який відреагував у дусі радянського офіціозу, наголошуючи на інтернаціональності жертв Бабиного Яру, на їх спільному мучеництві та спільній радянській батьківщині, за яку вони віддали своє життя [261].

Поряд з державним радянським антисемітизмом, який активно демонструвався в американській пресі, в тому числі за допомогою парадигми ігнорування єврейськості жертв Голокосту, існував також і доволі потужний дискурс «традиційного українського антисемітизму», в основу якого було покладено українсько-єврейські конфлікти від часів Хмельниччини, Гайдамаччини і С. Петлюри та колаборацію українських націоналістів з німецькими нацистами. Якщо події XVII – XVIII ст. лише були зафіксовані в єврейських хроніках та жили в історичній пам'яті певної групи східноєвропейських євреїв, то погроми часів правління Директорії сколихнули європейську громадськість в не такому далекому 1927 р. під час публічного судового процесу над вбивцею С. Петлюри Ш. Шварцбардом. Усе це проектувалося на сучасність, коли мова йшла про антисемітську політику керівництва УРСР як продовження старих традицій.

Одна з перших дискусій на цю тему розгорнулася на сторінках «Нью-Йорк Таймс» у 1964 р., що було пов'язано з реакцією на публікацію в Києві сумнозвісної книжки Т. Кичка «Юдаїзм без прикрас» [115]. Редакція газети висловила думку, що, оскільки було часткове засудження радянською владою відверто антисемітських аспектів цієї праці, то, вочевидь, не всім керівникам Української РСР близька позиція офіційного антирелігійного курсу [238]. З нею полемізував діяч української діаспори та редактор щоквартальнику «The Ukrainian

Quarterly» У. Душник, доводячи, що українське комуністичне керівництво не має ані власної думки, ані реальної влади над країною і є лише лялькою в руках Москви, яка навмисне за допомогою таких публікацій українською мовою виставляє Україну в антисемітському світлі, в той час, як «український народ як такий не є та історично ніколи не був ініціатором антисемітизму» [247].

На цей пасаж відреагував американський дослідник, автор кількох книжок про євреїв у СРСР Дж. Теллер [272], стверджуючи, що український націоналістичний рух, витoki якого він бачить чотири сторіччя тому, носить прикрі сліди антисемітизму. В своїй аргументації він апелював до відповідальності Б. Хмельницького та С. Петлюри, згадував суд над С. Шварцбардом, який уперше привернув увагу світової спільноти до погромів в Україні. Надалі Дж. Теллер перейшов до жахів, які коїлися в Україні часів нацистської окупації, зокрема, посилаючись на книжку Медичної асоціації єврейських лікарів Польщі, наголошував на тому, що багато єврейських лікарів було згодом вбито українськими націоналістичними бандами. Українці також звинувачувалися у співпраці з нацистськими айнзацгрупами, а місцеве цивільне населення у тому, що воно спостерігало і раділо знищенню євреїв у Бабиному Ярі. Ці звинувачення, позбавлені будь-якого контексту та застережень, асоціювали образ українців з нацистськими злочинами, насамперед з Голокостом.

Посилила цю позицію низка гучних судових процесів 1970 – 1980х рр. над емігрантами українського походження, які приховали свою співпрацю з нацистами під час оформлення документів на в'їзд до США. Усі фігуранти означених справ звинувачувались у скоєнні військових злочинів та співучасті в знищенні єврейського населення. Серед них – Федір Федоренко, Сергій та Миколай Ковальчуки, Володимир Осідач, Богдан Козій, Іван Дем'янук. Ці прізвища часто згадувались у пресі в контексті інших судових процесів з денатуралізації післявоєнних іммігрантів з тих самих причин [241]. Проте бували випадки особливого підкреслення української приналежності підсудних. Наприклад, 1981 р. «Нью-Йорк Таймс» вмістила публікацію під заголовком «Суд над українськими іммігрантами» [273], в якій повідомлялось про те, що

переважну більшість серед таких підсудних складають українці, а також про бурхливу реакцію американської української громади, яка висловлювала занепокоєння іміджом своєї національної меншини у зв'язку з подібним висвітленням цих процесів.

Найгучнішою та найдовшою з усіх була справа українського іммігранта І. Дем'янюка. Йому приписували прізвисько сумнозвісного Івана Грозного (Ivan the Terrible), який працював охоронцем у таборі Треблінка та вирізнявся жорстоким ставленням до в'язнів [266]. Однак після екстрадиції І. Дем'янюка до Ізраїлю для проведення резонансного публічного процесу, що його часто порівнювали з процесом А. Айхмана 1961 р., суд висловив сумніви щодо ідентифікації його як «Івана» з Треблінки, який вочевидь був іншою особою, Іваном Марченком, уже страченим в СРСР [252].

У 1984 р. до редакції «Нью-Йорк Таймс» надійшов лист від канадського історика українського походження Дж.-П. Химки, який висловив занепокоєння тим, що один з репортерів газети, Р. Блюменталь, рецензуючи книжку А. Райана про переслідування нацистських злочинців у США, вдався до етнічних узагальнень, називаючи українців, балтів, поляків та фольксдойче переслідувачами євреїв [240]. Захищаючи передусім українців, Дж.-П. Химка наголосив, що, на противагу меншості, більшість українців не брала участі в Голокості. Він нагадав, що на 20% антинацистські сили Червоної армії складались з українців, і 2,5 мільйони з них були нагороджені за свою службу. Він також зазначив, що були окремі випадки, коли українців ув'язнювали в таборах за допомогу євреям [255].

Стосовно порятунку євреїв українцями, одна з небагатьох публікацій на цю тему з'явилась 1991 р. [249] Вона була присвячена історії єврея Ш. Зейгера, який, мешкаючи в Сполучених Штатах, спромігся знайти та зустрітись з тим селянином з України, який чи не півсторіччя тому впродовж двох років переховував його від нацистів. Прикметно, що в статті автор не називав його українцем, але підкреслював християнську приналежність. У 1970 р. уперше без цензури був опублікований роман А. Кузнєцова «Бабин Яр» [237], після того як він покинув

СРСР. На той час це був чи не єдиний художній текст, в якому описувався характер знищення євреїв у центральній-східній Україні.

У Сполучених Штатах інколи публікувались спогади єврейських емігрантів, які пережили Голокост в Україні. Переважна більшість історій стосувалася західноукраїнських територій. Так, наприклад, у 1978 р. вийшла книжка спогадів Л. Вельса «Міст смерті (Янівська дорога)» [275], в якій описано перебування у львівському трудовому таборі. У 1989 р. були опубліковані спогади Г. Каплан, мешканки Борислава [511]. Часто історії євреїв із Західної України фігурували в польському контексті, оскільки для західної історіографії характерне сприйняття українських земель, які були захоплені Радянським Союзом та приєднані до УРСР у 1939 р., як території Польщі аж до 1945 р., коли це приєднання було закріплено міжнародними угодами. У 1997 р., наприклад, було опубліковано спогади мешканки українського містечка Золочіва Е. Хоффман «Життя та смерть у маленькому містечку та світі польських євреїв» [256] і багато інших.

Окрему групу текстів складають спогади галицьких євреїв, врятованих митрополитом А. Шептицьким, які вперше публікувалися на Заході. Найвідоміші з тих, хто переховувалися в його резиденції, соборі Святого Юра, – родини єврейських релігійних лідерів Кагане і Левіна, які пережили погроми перших днів нацистської окупації у Львові та звернулися по допомогу до митрополита УГКЦ. Після війни вони емігрували з СРСР. Спогади львівського рабина Д. Кагане під назвою «Щоденник Львівського гетто» [259] уперше були опубліковані івритом у 1978 р. в Єрусалимі, а 1990 р вийшли англійською. У 1947 р. у Тель-Авіві були надруковані спогади сина рабина реформістської єврейської громади К. Левіна [263], в 1960 р. вони були опубліковані англійською [265], а 1993 р. вийшла доповнена англомовна версія під назвою «Мандрівка крізь ілюзії» [262].

Справа про присудження митрополиту А. Шептицькому звання Праведника миру постала 1981 р. у результаті звернень-свідчень Д. Кагане, К. Левіна, Л. Ц. Барнеа, Л. Польман та інших, врятованих за ініціативою митрополита. Говорячи про справу А. Шептицького в Ізраїлі, особливу увагу варто приділити атмосфері, яка в той час панувала в суспільстві цієї країни. З одного боку, як і на

північноамериканському континенті, почали з'являтися ініціативи українсько-єврейського порозуміння, передусім зусиллями щойно прибулих дисидентів та колишніх в'язнів ГУЛАГу. Зокрема, у 1979 р. Я. Сусленський в Ізраїлі заснував Товариство українсько-єврейських взаємин, почав видавати часопис «Діялоги», де вперше опубліковані спогади багатьох євреїв, врятованих українцями, уривки з «Щоденника рабина Кахане» [112; 113] і т. ін. Ще один колишній політв'язень М. Хейфець після еміграції до Ізраїлю написав відому збірку спогадів «Українські силуети» [211], де з великим співчуттям ставився до українських політв'язнів, які постраждали за українську ідею.

Проте для широкої аудиторії все ж українські національно-визвольні прагнення невідворотно викликали асоціації з ксенофобією та антисемітизмом. Відповідним чином це проявилось під час обговорення справи Шептицького членами комісії Яд Вашем. Звинувачення відомі: А. Шептицький підтримував організацію української дивізії СС «Галичина», під впливом антисемітських стереотипів час від часу виступав проти євреїв; він ніколи публічно не протестував проти вбивства євреїв українцями, не зупинив українців, які почали погром у Львові в перші дні німецької окупації, порятунок євреїв не був для Шептицького першочерговою справою, він нічим не ризикував. Звідси висновок був наступним: присудити А. Шептицькому звання Праведника – це реабілітувати український антисемітизм й українських нацистських поплічників [403].

Під час голосування з двох членів комісії, які утрималися, був і сам Д. Кахане. Як зазначила дослідниця Ж. Ковба в одному з своїх інтерв'ю, «він чітко розмежовував графа Шептицького, найшляхетнішу людину, яку бачив в своєму житті, і Митрополита Шептицького – Голову УГКЦ, яка колаборувала з німецькими нацистами» [221]. Тоді, як і в наступні рази, рішення щодо присудження звання А. Шептицькому не було прийняте.

Син загиблого в перші дні нацистської окупації рабина реформістської громади Львова К. Левін у листі до прем'єра Ізраїлю Ш. Переса оцінив ситуацію й позицію Д. Кахане однозначно: «трактування справи Шептицького, її кінцеві висновки є зневагою для тих, хто пережив Голокост». Левін прямо писав про

політичні міркування, зумовлені тим, що «держава Ізраїль знаходиться в тяжкому загрозовому становищі, але є речі, які треба розглядати з моральної точки зору, нехтуючи практичними мотивами даної хвилини й без упереджень» [221].

У 1996 р. в позиції Яд Вашем відбулись певні зміни. Це відповідно відбилось в тому, що звання Праведника Світу було надано брату А. Шептицького Климентію, який доклав значних зусиль до порятунку євреїв. Що стосується самого митрополита, розгляд його справи постійно поновлювався по мірі надходження додаткових свідчень врятованих та документів. З 1981 р. по 2007 р. комісія голосувала 18 разів і так і не прийняла позитивного рішення.

3.2. Голокост та «єврейське питання» в суспільній думці української діаспори

На початку ХХ ст. в українській суспільно-політичній думці було сформульовано дві концепції української державності, які стали ключовими протягом століття. Саме вони обумовили два пануючих дискурси, в рамках яких формувалось сприйняття євреїв: національно-демократичний та національно-шовіністичний. Перший виражений у концепції української політичної нації консервативного мислителя В. Липинського, яка включала євреїв поряд з іншими етнічними групами до української нації, базуючись на припущенні, що всім народам, незалежно від походження, властивий територіальний патріотизм [135, с. 375]. Натомість концепція Д. Донцова «інтегральний націоналізм», відображена в його головній ідеологічній праці [90], виключала євреїв, так само як і поляків, румун, вірмен та інші національні меншини з суспільно-політичного життя як ворожий українській національній справі елемент.

Хоча в українській суспільно-політичній думці ще з ХІХ ст. була присутня доволі потужна національно-демократична традиція, після поразки української революції 1917 – 1921 рр., два десятиріччя з 1930-х до 1950 рр., національно-визвольна боротьба українців велась переважно під націонал-шовіністичними гаслами. Після закінчення Другої світової війни значна кількість учасників

націоналістичного руху відправились на еміграцію, взявши з собою й ідеологічний вантаж. У перше десятиріччя після війни в діаспорній суспільній думці простежувалося виразне домінування донцовського дискурсу, почалася безумовна глорифікація ОУН та УПА, до якої докладали зусиль нові емігранти, які будь-що намагалися створити позитивний імідж націоналістичного руху.

Антиєврейський елемент та старі кліше не зникли з націоналістичного середовища в екзилі, а Д. Донцов, який залишався чи не єдиним авторитетом в політичній думці діаспори, зберіг свою довоєнну антиєврейську риторіку [528, с. 535 – 536]. Він продовжував відчайдушно критикувати когорту українських національно-демократичних мислителів – М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського, І. Багряного та ін., називаючи їх колабораціоністами, зрадниками національної справи [528, с. 536]. Проте, суспільно-політичні реалії склались таким чином, що на фоні все ще сильної ксенофобської традиціоналістської позиції донцовського кшталту, в колах української діаспори почала відроджуватись та поступово входити до публічного дискурсу національно-демократична концепція В. Липинського. Це пов'язано з подальшим розколом націоналістичного руху вже в екзилі на прибічників С. Бандери, який не визнавав перетворень 1943 р. в офіційному ідеологічному курсі, відстоював позиції одноосібної авторитарної влади, та «двійкарів», які наполягали на демократизації та розподілу влади, і були в конфронтації з мельниківцями та бандерівцями.

Наприкінці 1950-х рр. тема українсько-єврейських відносин, стала важливим елементом української діаспорної публіцистики, приймаючи новий оберт діалогу та пошуку компромісів. Рушійною силою цього діалогу стало середовище «двійкарів», які розуміли політичну та стратегічну важливість примирення з євреями та іншими жертвами націоналістичного руху і підтримання демократичного іміджу політичної сили, яку вони представляли та наслідували. Вони хоча і допускали частково визнання провини українців за участь в погромах та стратах євреїв, але воліли наголошувати на позитивних моментах українсько-

єврейського минулого, на основі яких можна було б вибудувувати дружні відносини з єврейською громадою у подальшому. Серед цих найбільш артикульованих сюжетів – демократизація політичної програми та визнання прав національних меншин, в тому числі й євреїв, а також співпраця націоналістичного підпілля з єврейськими втікачами під час нацистської окупації, порятунок євреїв українцями. Нижче ці сюжети будуть розглянуті детальніше.

У 1943 р. після «корінного перелому» в ході німецько-радянської війни, ОУН почала міняти політичні орієнтири та намагалась домогтись підтримки демократичних країн антигітлерівської коаліції. В той же час, велась активна робота агентури ОУН в Центрально-Східній Україні для встановлення там своїх впливів. Обидві ці мети вимагали перегляду ідеологічних настанов та вилучення ксенофобських елементів з програми ОУН, що й було зроблено під час III Надзвичайного Великого Збору ОУН(р) [1] 21 – 25 серпня 1943 р. Натомість декларувались основні демократичні свободи та права національних меншин.

Окрему сторінку українсько-єврейських відносин становить співпраця євреїв, головно єврейських лікарів та інших спеціалістів, з українським підпіллям. З одного боку, є свідчення, що члени українського націоналістичного підпілля давали прихист євреям-втікачам з гетто і таборів, які переховувались від нацистів, а інколи і допомагали організувати їх втечу, тому що мали нагальну потребу в єврейських спеціалістах, передусім медичному персоналі. З іншого боку, зважаючи на те, що територію, де діяла УПА в 1944 р. зайняли радянські війська, існує небезпідставна версія, що єврейських спеціалістів знищували, підозрюючи, що вони перейдуть на сторону ворога. Оскільки УПА збиралась продовжувати підпільну боротьбу, євреїв розцінювали як потенційних зрадників, адже з відступом нацистів для них загроза минула і вже не було життєвої необхідності працювати на українське підпілля.

Після Другої світової війни дискусії про Голокост в українському середовищі по обидва боки від «залізної завіси» були невіддільні від контексту українсько-єврейського діалогу, тенденції до якого майже синхронно можна було

спостерігати, починаючи з кінця 1950-х рр. в середовищі українських радянських дисидентів та прогресивних колах української діаспори на Заході. В діаспорній суспільній думці потреба говорити на єврейські теми виникла, великою мірою, як реакція на закиди єврейської преси.

Як вже зазначалося вище, євреї, що вижили в Голокості та емігрували на Захід, маючи багаж свіжих драматичних вражень від того, що їм довелось пережити в Україні, своєю чергою засвоїли її образ, як вкрай антисемітської країни з ксенофобськими традиціями. Єврейська преса в Європі та Північній Америці часто вдавалась до звинувачень усього українського народу в закоренілому антисемітизмі. Наприклад, стаття у паризькому єврейському журналі *Ль'арш мегезін* (*L'arche magazine*) 1958 р. під назвою «Знаменний документ»; або у нью-йоркському єврейському ідишемовному часописі *Дер Таг Морген Джурнал* (*זשורנאל מארגען דער*) 1 квітня 1959 р. статті Арона Цайнліна «Євреї чи жиди?» [148].

Прогресивніші діаспорні діячі розуміли, наскільки в політичному сенсі важливо примиритись з євреями, адже вони бачили, що єврейська діаспора надзвичайно успішна, з її думкою рахується американська влада, наскільки сильні її впливи на засоби масової інформації в Америці, а значить і в усьому західному суспільстві. До того ж, знайшовши порозуміння з євреями, можна сподіватись на партнерство і підтримку Ізраїлем майбутньої української держави. Тож всі ці фактори могли б зіграти на користь українському національному проекту.

Виходячи з перелічених вище умов, керуватись ідеологією Д. Донцова вже було недоцільно, адже перманентна конфронтація української та єврейської діаспор лише шкодить українській національній справі, спричиняє псування іміджу українського народу в світі. Оскільки ж не в останню чергу антисемітська карта використовувалась в СРСР з метою дискредитації українського націоналістичного руху, краще було мати євреїв за союзників в антирадянській боротьбі, адже й українці, й євреї зазнавали утисків за радянської влади.

На цьому тлі й почався процес перегляду ставлення до антисемітизму як такого. Тяжіння до українсько-єврейського примирення безпосередньо пов'язане, не лише з прагматичними намірами українців покращити імідж свого народу в західному світі та налагодити стосунки з євреями для спільної боротьби з «російсько-радянським імперіалізмом», але й з певним відродженням в діаспорі демократичної філософської традиції української суспільної думки.

Одним з перших українських діячів, хто намагався реабілітувати національно-демократичний дискурс та артикулював паралель між російсько-імперською та згодом радянською традицією ставлення до євреїв та українців був І. Багрянний¹⁴. Публікуючи свої статті в газеті «Українські вісті», він часто наголошував на тому, що дискурс російських публіцистів чи то комуністичних, чи то ліберально-демократичних однаково антиукраїнський, як і антиєврейський [38, с. 632–635]. У текстах І. Багряного червоною ниткою проходило намагання відокремити націоналізм та будь-який інший український політичний рух від антисемітизму, нав'язавши останньому ярлик виключно російського походження. Хоча це і не відповідало історичній дійсності, проте вже саме намагання відхреститись від антисемітського світогляду є показовим з точки зору еволюції ксенофобських концепцій в українській суспільно-політичній думці.

Приблизно в тому ж дискурсі мислив відомий діаспорний публіцист Д. Квітковський, який звернув увагу на єврейські теми ще з 1946 р. артикулюючи ідею спільного для євреїв та українців ворога – комуністичної Москви, а також закликаючи до взаємної пошани, порозуміння та перегляду образів українських лідерів, таких як Б. Хмельницький в історичній уяві єврейського народу [114]. Д. Квітковський вбачав паралелі між долею українців у СРСР і долею євреїв у Другій світовій війні: так само як євреї були переслідувані під час Голокосту лише за своє єврейство, так і українці переслідувані за своє українство [528,

¹⁴ Іван Багрянний, уродженець Східної України в 1930-ті рр. був підданий репресіям за звинуваченням у націоналістичних переконаннях, декілька разів заарештовувався, перебував на засланні, під час радянсько-німецької війни був членом українського націоналістичного підпілля, 1945 р. емігрував до Західної Німеччини, де в 1948 р. створив і очолив Українсько революційно-демократичну партію (УРДП).

с. 542] в довоєнному та післявоєнному Радянському Союзі. Очевидно спадали на думку й Голодомор, і кампанії проти «українських буржуазних націоналістів».

Відомий публіцист діаспори Р. Рахманний порівнював єврейський партизанський рух у Палестині, який боровся проти арабів та англійців, з боротьбою українського підпілля проти німців та більшовиків [177]. Уявляючи українську «алею Праведників», він писав про необхідність вшанувати єврея О. Мандельштама, який мав сміливість сказати у своїх віршах «про тіні страшні України, Кубані», в той час, коли всі мовчали про трагедію українського села [178, с. 125].

Й. Ліхтен, один з натхненників та організаторів українсько-єврейського примирення, відзначав заслугу Українського робітничого союзу, який «на кожную свою конвенцію та ширші зібрання запрошував жидівських представників для виміни думок та дискусії» а також діяльність Української вільної академії наук, «що покликала до життя постійну українсько-жидівську секцію» [141].

Наприкінці 1950-х рр. на сторінках таких емігрантських періодичних видань як «Сучасна Україна»¹⁵ та «Український самостійник»¹⁶, що виходили у Мюнхені, з початку 1960-х рр. у журналі «Сучасність» українські публіцисти, політологи, історики, громадські діячі, серед яких були і соціал-демократи, і помірковані націоналісти, вводять до активного обговорення єврейську проблематику, поборюючи антисемітські настрої в українській громаді та ратуючи за українсько-єврейське зближення. Певний поштовх цьому дала низка заходів, що відбулися на межі 1950 – 1960 рр.

У 1959 р. колишній активний діяч ОУН Є. Стахів за підтримки так званих «старих демократів», як то президент УНР в екзилі С. Витвицький та Ф. Рудницький, започаткували дискусійний клуб, в засіданнях якого провідну роль мали послідовники В. Липинського, найвизначнішим з яких був І. Лисяк-

¹⁵ «Сучасна Україна» – в період з 1951 – 1960 рр. видавався Закордонним представництвом УГВР та Українським товариством закордонних студій у Мюнхені як двотижневик, головний редактор – Володимир Стахів, з 1961 р. – журнал «Сучасність».

¹⁶ «Український самостійник» з 1957 – 1975 рр. – щомісячний суспільно-політичний журнал, півофіціоз закордонних частин ОУН, головний редактор з 1959 р. – Богдан Кордюк, з 1976 р. об'єднався з журналом «Сучасність».

Рудницький. Відомий діаспорний інтелектуал, історик та публіцист, він був автором численних наукових досліджень та рефлексій, присвячених ідейно-політичній спадщині М. Драгоманова, В. Липинського, І. Франка, в яких, зокрема, простежувався і погляд на єврейську проблему. І. Лисяк-Рудницький доклав значних зусиль до відродження філосемітської традиції в українській суспільній думці, і в одному зі своїх есеїв закликав до нового українсько-єврейського «entente cordiale» [138, с. 135].

Я. Чиж, член УВО, який покинув лави організації після того, як вона трансформувалась в ОУН, познайомив Є. Стахова з уже згадуваним Й. Ліхтенем, громадським діячем єврейського походження, відомим своїм внеском до єврейсько-католицького порозуміння, який активно долучився до ініціативи українсько-єврейського примирення.

Перші такі дискусії намагалися проводити в закритому форматі лише між запрошеними учасниками, адже, як згадував в одному з інтерв'ю Є. Стахів [101, с. 187], на еміграції було достатньо таких особистостей, які могли прийти і все зіпсувати, як, наприклад, Т. Бульба-Боровець, відомий своїми праворадикальними поглядами. На цих засіданнях деякими українськими учасниками, такими, наприклад, як колишній ветеран УПА Л. Шанковський, неодноразово висловлювалась думка, що «організований антисемітизм ніколи не існував в Україні, але існував міф про нього, інспірований Москвою» [501, с. 10]. Цей ідейний концепт надзвичайно важливий, оскільки пізніше він проявить неабияку життєдіяльність і на материковій Україні. Тема відповідальності українців за участь у військових злочинах, зокрема розстрілах єврейського населення під час Голокосту, все ще залишалася недоторканою.

Український публіцист М. Галів відмічав у журналі «Український самостійник», що поступово «збільшився гурт людей, які бачать не тільки політичну, але й чисто людську потребу порозуміння і співпраці між українцями та євреями» [69]. Спільними зусиллями Є. Стахова та Й. Ліхтена, 1961 р. була організована перша українсько-єврейська наукова конференція в Нью-Йорку. В

ній взяли участь близько 40 осіб з єврейської сторони, серед яких були публіцисти, науковці, зокрема з Інституту єврейських досліджень (YIVO), громадські діячі з організації «Анидифемейшн Ліг»¹⁷, і понад 100 учасників з української сторони, з різних політичних середовищ, наукових та громадських установ [69]. Виклади зробили І. Лисяк-Рудницький, Я. Білинський, Б. Кордюк, з єврейського боку виступали Й. Ліхтен, Ф. Гросс та А. Берльштейн. На цій конференції ще прямо не зачіпали дражливих питань, пов'язаних з Голокостом, лише в засадничій доповіді Б. Кордюка прозвучали слова щодо «кривд та нелюдських вчинків супроти євреїв, які сталися в Україні» [69, с. 34] та визнання того, що і українці брали в них участь.

Друга і третя конференції, проведені відповідно у 1962 р. та 1964 р., також відбулись у тому ж дусі, тобто без особливих контрверсій. Вони, скоріше, справляли враження дипломатичних місій, на яких кожна зі сторін обходилася загальними фразами та обережними реверансами. Є. Стахів у промові на Другій конференції засудив руйнування радянським режимом єврейської культури, а також «всіх антисемітів і погромників серед українського народу та українофобів і прислужників Москви серед євреїв» [68]. На третій конференції періоду Другої світової війни торкнувся лише д-р Й. Ліхтен у своїй доповіді про формування в антиукраїнських стереотипів в США. Він намагався пояснити генезу антиукраїнських упереджень: «Коли євреї приїжджали до США і розказували про погроми, то ніхто їх не допитувався як до цього доходило і хто їх виконував. Вистачало, що це діялось в Україні, отже винуваті за них – українці» [68].

У 1963 р. українсько-єврейський комітет zorganizував і одну студійно-дискусійну конференцію, присвячену відносинам під час Другої світової війни. Тут доповідали дослідники молодшої генерації – П. Потічний та Д. Кремен [66]. Останній приділив увагу колаборації українських націоналістів з нацистами під час окупації, зокрема службу в місцевій поліції, співпрацю Українського центрального комітету, а також згадав і єврейську поліцію та «зондеркоманди»;

¹⁷ Anti-Defamation League – єврейська міжнародна неурядова організація, що поборює всі форми антисемітизму, заснована в США 1913 р.

наголосив на тому, що євреї від початку окупації були налаштовані на цілковитий послух німецькій адміністрації, бо сподівались таким чином зберегти життя. Торкнувся доповідач і українсько-єврейських відносин перед війною, зазначивши, що вони базувались на взаємній недовірі та негативних стереотипах.

П. Потічний, послуговуючись і документами, і власними споминами, зосередився на участі в УПА євреїв, які служили там лікарями, дантистами та різними ремісниками. Він згадував випадки, коли євреї навіть після приходу Червоної армії на територію України не переходили на її сторону, а залишались в українському підпіллі. Проте, як після війни склалась доля тих тисяч євреїв, які працювали на УПА під час німецької окупації, не йшлося.

Загалом першопочатковий етап українсько-єврейського діалогу науковою риторикою не вирізнявся, а гострі кути, вірогідно свідомо, обходились, оскільки його ініціатори намагались не порушити ледве-встановлений і доволі хиткий місток порозуміння. При тому варто розуміти, що діяти їм доводилось інколи у вкрай ворожому середовищі, адже більшість єврейських та українських кіл ставились до цієї ініціативи як мінімум зі скептицизмом або ж навіть і з осудом. Гостро негативний тон було продемонстровано торонтським щотижневиком «Гомін України», в якому українські учасники діалогу звинувачувалися в тому, що вони компрометують українців в очах світової громадськості [197] і т. ін. Такі видання, як «Місія України», «Народне слово» та деякі інші продовжували робити антисемітські випадки [197]. Тож, дискусії про Голокост, як одна з проблематичних тем українсько-єврейських відносин, фігурували в дуже обмеженій аудиторії та були лімітовані обопільно з міркувань толерантності.

На початку 1980-х рр. офіційно було утворене Товариство українсько-єврейських зв'язків і тоді ж прибула велика хвиля єврейських емігрантів з СРСР, серед яких і визначні інтелектуали, журналісти, редактори відомих радянських видань [197], які пожвавили розпочаті діалоги. Проте, слід сказати, протягом другої половини 1960-х рр. та в 1970-х рр. єврейське питання продовжувало широко дискутуватись на сторінках української емігрантської періодики.

Особливу роль в цьому процесі відіграло видання «Сучасність»¹⁸, в якому часто друкувались статті на українсько-єврейські теми. Зокрема, сильний розголос в діаспорі знайшло зближення українських та єврейських дисидентів у СРСР, спогади та публіцистику яких часто можна було побачити на сторінках цього журналу [202]. Промова І. Дзюби на несанкціонованому мітингу в Бабиному Ярі у вересні 1966 р., яка поширювалася в межах СРСР лише в самвидаві, майже відразу була передрукована та поширена в діаспорних виданнях¹⁹. З того часу її часто цитували на неї покликалися як на унікальний історичний прецедент. Так, публіцист та громадський діяч М. Добрянський в статті, присвяченій Бабиному Яру, писав, що «промова І. Дзюби над збірною могилою в Бабиному Ярі розпочинає нову сторінку в історії українсько-єврейських стосунків» [88].

Бурхлива реакція різних кіл української громадськості послідувала після показу в 1978 р. на американському та канадському телебаченні вже згадуваної вище чотирисерійної стрічки «Голокост», оскільки в ній зображувались українці скоріше як нацистські колаборанти, ніж як жертви Третього Рейху²⁰. Вона проявлялась в чисельних протестах, листах до редакцій українських та американських видань [269]. Помірковані діячі української діаспори були занепокоєні долею українсько-єврейського діалогу, досягнення якого могли бути зіпсовані хвилею українофобських настроїв, які поширювались в масовій суспільній уяві внаслідок упередженого зображення українців у цьому фільмі. Більш радикальні вдавались до звинувачень в наклепі на український народ, заангажованому зображенні історичної дійсності та заперечень будь-якої причетності українців до Голокосту. «Бандерівська» діаспорна преса називала судову справу над І. Дем'янюком «американсько-жидівською змовою».

¹⁸ Журнал «Сучасність» було засновано в 1961 р. у Мюнхені з метою відродження та втілення ідей В. Липинського. Численні публікації видання присвячувало проблемам національних меншин на території України, серед яких єврейська тема посідала чільне місце.

¹⁹ Вперше опубліковано в газеті «Слово». – 1967. - № 1349 (8 жовтня) та передруковано у журналі в журналі «Сучасність». – 1967. - №11(83). – С. 32-35.

²⁰ Детальну інформацію про стрічку і образ українців в ній подано в попередньому підрозділі.

Відмова критично розглядати історичну спадщину національно-визвольного руху була, значною мірою, пов'язана з розвитком в українській діаспорі власного віктимізаційного нарративу. Найважливішою подією в цьому ключі став Голодомор, який часто протиставлявся та порівнювався з Голокостом [501, с. 11]. Ще від початку українсько-єврейського діалогу лунали думки про те, що євреї мають бути прикладом для українців у тому, яким чином належить висвітлювати недавнє минуле [219], так само як і заклики до створення потужного історичного дослідження трагедії українського села, що могла б стати в один ряд з фундаментальною працею Р. Хільберга про Голокост європейського єврейства. При цьому українські публіцисти та громадські діячі намагались донести до уваги суспільства, що Голодомор ані чим не відрізняється від Голокосту за масштабом і жахливими наслідками, часто застосовуючи термін «український Голокост» по відношенню до Голоду 1932 – 1933 рр. та комуністичних репресій [257].

У той же час артикулювалася теза про причетність великої кількості осіб єврейського походження до злочинів комуністичного режиму 1930-х рр. Часто цей аргумент застосовувався для «відбиття» звинувачення українців у колаборації з нацизмом, висуваючи таким чином зустрічну претензію у співпраці євреїв з більшовизмом. Один з таких випадків мав місце на конференції 1983 р. «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі», яка була організована П. Потічним²¹ та Г. Астором²² за підтримки Канадського інституту українських студій (КІУС, Едмонтон). Туди були запрошені не лише єврейські науковці з США та Канади, але й з Ізраїлю. На заході не минулось без гострої полеміки, що власне стосувалася дразливого питання участі українців у Голокості та спалахнула між ізраїльським істориком д-ром А. Вайсом та українським учасником д-ром Я. Білинським стосовно злочинів українських націоналістів. Під час дискусії на круглому столі останній висловив думку, що «участь українців у Голокості має розцінюватись так само як участь євреїв у

²¹ Професор університету Макмастера, відомий як редактор документального багатотомнику «Літопис УПА».

²² Найближчий партнер та колега П. Потічного з Макмастерського університету, його родина походила з Волинського містечка.

Голодоморі» [268, с. 487] та закликав єврейських дослідників вивчати участь євреїв у злочинах сталінізму, на що йому відповів І. Лисяк-Рудницький: «кожен має прибирати свій будинок і це було б неправильно українцям вказувати єврейським дослідникам що вони повинні робити з єврейською історією. Це їх проблема, але нам зараз слід прибирати свій дім, і в цьому ми ще не достатньо успішні» [268, с. 491]. Судити про рівень та змістовність виступів на вищезгаданій конференції можна за матеріалами, які були опубліковані англійською мовою в 1988 р. та перевидані в 1990 р.

Аналізуючи публіцистику, яку було написано в діаспорі стосовно українсько-єврейських стосунків, не можливо не звернути уваги на те, що українським її авторам значною мірою була властива виправдовувальна-обвинувачувальна риторика, яка часто дискредитувала ідею примирення. Так, наприклад, колишній оунівець, в'язень нацистських таборів смерті, автор одних з перших книжок з історії ОУН та УПА, П. Мірчук у пошуках українсько-єврейського порозуміння поїхав до Ізраїлю, щоб дискутувати з науковцями, релігійними та суспільними діячами з приводу українського антисемітизму. За матеріалами цієї подорожі у 1982 р. була видана його книжка [267]. Але, вже сама манера викладу думок автора свідчить, що його головною метою було не порозуміння, а прагнення захистити імідж українців у світі, який, на його думку, несправедливо псується постійними звинуваченнями в антисемітизмі.

Послуговуючись широким набором антиєврейських штампів, поширених в українській діаспорі, автор базував свої тези на тому, і це лейтмотивом проходило по його описах «Зустрічей і розмов в Ізраїлі», що єврейські джерела приписують українцям звірства, яких вони самі від них очікували, знаючи як вони завинили перед українським народом. Стосовно ж участі українців у Голокості, автор апелював до єврейської поліції та юденрату, які робили те, в чому потім звинувачували українську поліцію. Її ж роль, на переконання П. Мірчука, зводилась лише до охорони порядку та конвоювання євреїв до місця розстрілу.

У той же час не можна не відзначити, що були в діаспорі інтелектуали абсолютно свідомі певної поверховості та вад українського погляду на єврейське питання. До таких варто віднести відомого письменника, публіциста та історика М. Царинника, який виступаючи на вечорі, присвяченому актуальним проблемам українсько-єврейських стосунків у Торонто у 1984 р. [213], виголосив ряд дуже важливих тез. Він наголосив на неготовності української сторони діалогу визнати, що серед її громади була і є проблема антисемітизму, посилаючись на купу україномовної літератури, виданої на еміграції, починаючи від перекладу «Протоколів сіоністських мудреців» до апологетики ідеї «жидо-більшовизму». М. Царинник зазначив, що в теперішній ситуації, звичайно, цей тон не є домінуючий, «це тон людей, які присягаються, що вони бажають добрих стосунків з євреями, але які переконані, що ніякого українського антисемітизму ніколи не було» [213, с. 95]. Він стверджував, що хоча українці частіше і голосніше висловлюються про потребу порозуміння, все ж провідну позицію в осмисленні «конфліктів, що розділяють наші народи», займають євреї [213, с. 97], про що свідчать численні праці єврейських авторів з історії Голоду 1932 – 1933 р., а також ініціатива створення Товариства українсько-єврейських зв'язків, яка прийшла з Ізраїлю²³. Дослідник висловився і з питання про вживання терміну «Голокост», відмітив його суперечливість і закликав українців не використовувати його відносно українських трагедій: «Наші власні втрати такі великі, що нам не потрібно увічнювати їх коштом чужого горя» [213, с. 98].

Отже, тема Голокосту в Україні в українській діаспорі постала не як історична проблема, але як проблема іміджу українського народу, неодноразово звинувачуваного в антисемітизмі та участі у Голокості. Можна виокремити загалом три дискурси українсько-єврейських взаємин, в яких вона освоювалася. Кожному з них властива своя риторика. Це, передусім, *традиціоналістський дискурс* (заснований на ідеології Д. Донцова), в рамках якого євреї взагалі не

²³ Товариства українсько-єврейських зв'язків було створене в 1979 р. за ініціативою колишніх політичних в'язнів радянського режиму на чолі з Яковом Сусленським, який після закінчення його ув'язнення емігрував до Ізраїлю. Зусиллями цього товариства видавався журнал «Діалоги», в яких з-поміж іншого містились публікації про українців, які допомагали євреям під час Голокосту.

розглядалися як жертви, але лише як вороги української державності. Починаючи з кінця 1950-х рр. до 1980-ті включно, постає та набирає обертів *дискурс українсько-єврейського порозуміння*, до якого прагнула частина українського громадсько-політичного істеблішменту діаспори, яка воліла відмовитись від антиєврейської риторики в обмін на те, що євреї відмовляться від антиукраїнських закидів. Ця перспектива не виглядала переконливо, оскільки, все ж таки, передбачала замовчування або відкидання будь-якої провини українців у Голокості. Але саме з неї народився третій, так званий *дискурс «визнання»*, артикульований декількома діячами діаспори, які найбільшою мірою наблизили український погляд на проблему до загальноєвропейського. Серед них – М. Царинник та І.-П. Химка.

Всі перелічені дискурси пізніше в різних пропорціях і комбінаціях були представлені в суспільній думці пострадянської України, для якої діаспорні досягнення слугували певним орієнтиром у пошуках нових шляхів розвитку.

3.3. Вхідження теми Голокосту до публічного дискурсу в пострадянській Україні

З 1991 р. сприйняття Голокосту українським суспільством отримало нові виміри, порівняно з попереднім етапом. Як і раніше воно було невід’ємно пов’язане зі сприйняттям євреїв у цілому. Але, якщо раніше українсько-єврейська співпраця розглядалася в рамках «боротьби двох пригноблених народів проти спільного ворога», то після здобуття державності, ставлення до євреїв стало питанням вибору суспільно-політичного шляху розвитку. В різних регіонах в нерівних пропорціях українське суспільство було поділене на прибічників трьох домінуючих варіантів розвитку: прорадянський (орієнтація на Росію), націоналістичний (орієнтація на праві діаспорні кола) або у більш поміркованій версії – етноцентричний, та ліберально-демократичний, або концепція громадянської нації (орієнтація на європейську модель розвитку). Кожній моделі притаманне відповідне ставлення до проблеми Голокосту.

Для пострадянської моделі характерно сприйняття Голокосту в рамках радянського міфу про Велику Вітчизняну війну, в якій гинули мільйони людей різних національностей заради перемоги над фашистами. Термін «фашизм» у цій парадигмі сприймається не стільки як науковий термін, а, скоріше, як лайливе слово. Відповідно, з цього і випливає ставлення до будь-якої колаборації з ним, незалежно від обставин і контексту, воно є різко негативним. При цьому український націоналістичний рух демоніується, оскільки він співпрацював з гітлерівською Німеччиною, та українського націоналістичного підпілля (УПА), оскільки воно боролось проти радянської влади, яка звільнила від німецької окупації. Ця модель визнає євреїв як численну категорію жертв нацизму, але не передбачає виокремлення Голокосту як феномену з загальної концепції людиноненависництва нацистів. Проблематизація міжетнічних відносин в період Другої світової війни для цієї моделі не характерна, оскільки інтернаціоналістська доктрина відкидає значення національного у мотивації вчинків.

Націоналістична візія проблеми Голокосту була максимально повно сформульована у «бандерівських» колах діаспори, і постала в них лише як реакція на звинувачення українського антисемітизму в єврейській пресі та західній суспільній думці післявоєнного часу²⁴. Найкрасномовнішим виразником цієї візії представляється вже згадуваний діяч української еміграції у США П. Мірчук. Прикметно, що його книжка 1982 р. «Чи українці традиційні антисеміти?» була перекладена українською та видана у Львові 2001 р. [154] Основні його тези перейшли до продовжувачів української націоналістичної традиції в незалежній Україні, свідчення щодо участі ОУН в погромах та української поліції в акціях знищення євреїв оголошувалося вигадкою переляканих єврейських свідків, а документальні докази – фальшивкою радянських спецслужб.

Іще наприкінці 1980-х рр., коли український демократичний рух набрав обертів, його очільники поспішили задекларувати, свою прихильність до українсько-єврейського зближення. Як відзначив журналіст та колекціонер

²⁴ Особливо гостра реакція була на стрічку 1978 р. «Голокост» та суд на українськими емігрантами.

періодичної преси і самвидаву В. Кіпіані, в Рухівських виданнях того періоду часто друкувалися публікації на тему українсько-єврейських відносин та підкреслювалось, що обидва народи мають історичний шанс подолати проблеми спільного минулого, оскільки твориться нова держава [47, с. 266]. Схожі гасла лунали на першій конференції, присвяченій темі українсько-єврейських стосунків, яка була проведена під егідою Руху в Києві у 1991 р. та зібрала велику кількість легендарних постатей, які започатковували українсько-єврейський діалог в діаспорі, Ізраїлі та СРСР.

Євреїв запрошували долучитись до української справи активніше, ніж будь-яких інших неукраїнців, і багато кого з проукраїнськи налаштованого єврейського середовища можна було побачити в лавах самостійників. Це не означає, що серед рухівців не було антисемітів, але вони, принаймні публічно, засуджувались. Це міг би проілюструвати епізод з конференції Товариства української мови (пізніше – Всеукраїнське Товариство «Просвіта»), початок якої збігався з річницею трагедії Бабиного Яру (кінець вересня 1990 р.) і один з керівників товариства запропонував після виконання гімну ще раз встати, щоб хвилиною мовчання вшанувати жертв Голокосту. Всі встали і лише один учасник здійняв галас, закликаючи не вшановувати «катів України». Зала зреагувала рішучою відсіччю [47, с. 267].

У вересні 1991 р. відбувся перший офіційний мітинг у Бабиному Ярі, на який прибули іноземні делегації, в тому числі з Ізраїлю. Майбутній президент України, а на той час Голова Верховної Ради України Л. Кравчук у публічній промові приніс вибачення єврейському народу за тих українців, які брали участь у гітлерівському геноциді. Спеціально для цього мітингу зусиллями єврейських організацій було встановлено пам'ятник єврейським жертвам Бабиного Яру у вигляді бронзової менори. З того часу кожен рік 29 вересня церемонія пам'яті проводилась єврейськими організаціями біля цього пам'ятного знаку. 2011 р., у зв'язку з наближенням 70-ї річниці трагедії Бабиного Яру проведення церемонії пам'яті було закріплено законодавчо [171].

Слід сказати, що законодавча база комеморації та меморіалізації Голокосту, значною мірою, носила відбиток яскраво вираженої політичної кон'юнктури. Як не парадоксально, але першим в Україні було офіційно визнано геноцид ромів Постановою ВРУ «Про відзначення міжнародного дня голокосту ромів» [172]. При цьому було відкинуто формулювання, рекомендоване Радою Європи «День пам'яті жертв геноциду народів рома і сінті» для того, щоб уникнути категоріальної плутанини між євреями та ромами через використання терміну «голокост» [328]. Ініціативу в цьому питанні проявили депутати комуністичної партії, які, послуговуючись наближенням 60-річчя вшанування пам'яті жертв геноциду ромів, імовірно, у такий спосіб намагались актуалізувати характерний для радянських часів «антифашистський» дискурс на тлі незручних для них дискусій про визнання Голодомору геноцидом [328, с. 18].

Та ж сама політична сила розробила і внесла на розгляд проект вищезгаданої Постанови ВРУ «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» в 2011 р., який містив повний набір радянських термінологічних штампів, таких як «жертви фашизму», «різні національності», «мирні громадяни». Цікаво, що дата 70-річчя не фігурувала в законопроекті, але відповідна церемонія проходила 29 вересня, тобто в день початку масових страт саме євреїв. При цьому слово «євреї» у переліку категорій жертв було відсутнє. Також цей документ постановив щорічно відзначати День пам'яті жертв Голокосту 27 січня. Отже, з наступного 2012 р. Україна на державному рівні приєдналась до відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, проголошеного резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 1 листопада 2005 р. Таке відставання виглядає особливо дивним у світлі того, що Україна була однією з 6 країн-ініціаторів даної резолюції.

Таким чином, вищезазначені сюжети вказують на те, що за перші 20 років незалежності українська владна еліта проводила політику пам'яті стосовно жертв Голокосту, яка мала епізодичний характер та була схильна до радянської інерції. Якщо ж говорити про меморіалізаційну діяльність позадержавних структур, то їх активність була набагато жвавішою. В тих містечках і селищах, де єврейські

громади були знищені повністю, або виїхали з часом, пам'ятники встановлювались міжнародними єврейськими організаціями, зацікавленими у збереженні єврейської спадщини, а також приватними особами, родичі яких загинули в тих місцях під час Голокосту.

У великих містах зазвичай цим опікувалась місцева єврейська громада, збираючи кошти та забезпечуючи необхідний організаційний супровід. Так було в Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Львові і т. д. Як правило, ці пам'ятники встановлювались неподалік від радянських, але мали відповідну єврейську символіку та написи, в яких фігурувала національна приналежність жертв. Хоча так було не всюди. Наприклад, О. Бартов, який досліджував меморіалізацію єврейської спадщини в Галичині, звернув увагу на те, що ані пам'ятник жертвам Янівського концтабору у Львові, встановлений зусиллями його колишнього в'язня в 1993 р., ані меморіальна дошка, встановлена там само 10 роками пізніше, не містили згадки про євреїв: «Пам'яті жертв фашистського геноциду Янівського табору смерті 1941 – 43» [291, с. 441]. Подібна ситуація характерна для західноукраїнського регіону в цілому. Дослідник стверджує, що намагання створити на місці колишнього табору меморіальний комплекс наштовхнулись на спротив місцевого керівництва [291, с. 441].

Існують випадки, коли численна колись єврейська громада вимерла і за місцем поховання нема кому доглядати. Так, наприклад, в містечку Підгайці Тернопільської області єврейський цвинтар та пам'ятник загиблим за власною ініціативою доглядають місцеві українські мешканці. А в школі № 9 м. Нікополь було встановлено меморіальну дошку на честь її колишнього директора, оунівця та Праведника народів світу Федора Вовка, який під час німецької окупації допомагав переховуватись вчительці єврейського походження та її сину.

За нечисленними винятками, пріоритет в меморіалізації Голокосту мали ті міста, в яких залишилась або сформувалась уже в пострадянський період сильна і впливова єврейська громада, яка могла цим опікуватись. Специфіка Західної України полягала в тому, що її громади були майже повністю знищені під час

Голокосту, а ті їх залишки, що вижили, пізніше емігрували. Тож сучасні єврейські об'єднання там є дуже нечисельні й складаються у більшості своїй з некорінних євреїв, які приїхали туди після війни з інших регіонів СРСР. Іншою характерною рисою західного регіону є систематична меморіалізація націоналістичних героїв, лідерів ОУН та УПА, на тлі повного замовчування єврейських погромів початку нацистської окупації, в яких брало участь місцеве населення та ОУН(б)²⁵.

Деяк інакше було в Центрально-Східній Україні. Так, у Харкові ще 1991 р. було створено Фонд «Дробицький Яр» та анонсовано будівництво там відповідного меморіалу. Зусиллями громадських діячів вдалось добитись підтримки єврейських підприємців міста, а також хоча б мінімального державного фінансування на утримання вже збудованого об'єкту. 2002 р. відбулась урочиста церемонія відкриття меморіалу «Дробицький Яр» за участі перших осіб держави.

У Дніпропетровську 2012 р. з'явився перший в Україні великий музей Голокосту, побудований та утримуваний на кошти єврейської громади міста. Автори концепції музею намагались відтворити не лише драматичні сюжети, але й багату самобутню єврейську цивілізацію, яка розвивалася на українській землі протягом багатьох століть і була майже повністю знищена [435, с. 160]. Кульмінацією експозиції, присвяченої Голокосту, є діорама символічного Бабиного Яру та зала Пам'яті, там присутні й сюжети, присвячені міжнаціональним стосункам, колаборації, Праведникам, націоналістичному руху та єврейським бійцям УПА. Тобто, ця експозиція демонструє спробу вийти за рамки традиційної концепції віктимності та вузько-єврейської проблематики. Створення такого масштабного музею в нестоличному місті, безумовно, можна вважати значним досягненням організаторів цього проекту.

Очевидний намір побудувати подібну установу в Києві наштовхнувся на пласт нездоланих перешкод, які має сенс детально розглянути нижче, оскільки

²⁵ Масу таких прикладів наводить О. Бартов у вищезгаданій статті та в монографії «Стерті», таких як, наприклад, пам'ятник Степану Бандері на місці єврейського гетто в м. Дрогобич, музей-меморіал Жертв окупаційних режимів у Львові в тюрмі на Лонцького без найменшої згадки про погроми, які відбувались на її подвір'ї на початку липня 1941 р. і т. д.

ця ситуація є дуже показовою відносно сприйняття Голокосту в пострадянській Україні в цілому.

Бабин Яр був і є одним з найвідоміших місць Голокосту в світі, по-перше, через масштаб трагедії, оскільки за кількістю та швидкістю знищення цивільного населення історія не знала подібних прецедентів, по-друге, через тернистий шлях до меморіалізації тих подій, описаний у попередньому розділі. Проте, складність цього місця пам'яті полягає у тому, що, на відміну від багатьох інших, його жертви не обмежувались лише євреями, і їх ідентичність була набагато строкатішою, ніж було окреслено за радянський часів. Тож, слідом за євреями на Бабин Яр висунули претензії й інші категорії жертв. За наступні 20 років після розпаду СРСР, окрім радянського пам'ятника 1976 р., там було споруджено близько 30 нових пам'ятних знаків на вшанування загиблих циган, українських націоналістів, православних священників, підпільниці Тетяни Маркус, в'язнів Сирецького концтабору, київських футболістів, розстріляних дітей, жертв куренівської трагедії 1961 р., створено алею праведників Бабиного Яру і т. д. Усі вони, були розпорошені по різних ділянках цього історико-меморіального простору, виникали хаотично і ніяк не пов'язувались в єдину композицію.

У 2001 р. виникла ідея побудувати там єврейський общинно-культурний центр, оскільки єврейський розподільчий комітет «Джойнт» був готовий його повністю профінансувати. Це рішення розділило єврейську громаду в середині та залучило до дискусії з питань долі Бабиного Яру українські голоси. Певна частина єврейської спільноти відкидала цей проект, аргументуючи це тим, що осередку єврейського культурного відродження не місце на кладовищі.

Представники української інтелігенції відреагували на це досить гостро, але з інших причин. Центральною їх тезою було те, що євреї не мають права привласнювати простір Бабиного Яру, оскільки серед його жертв були й інші народи. Так, в популярному українському щотижневику «Дзеркало тижня» у 2002 р. з'явилося три статті на цю тему – колишніх дисидентів та в'язнів

радянських таборів М. Мариновича [145] і Є. Сверстюка [187] та літературознавця і академіка НАНУ Д. Затонського [103].

М. Маринович аргументував недоречність побудови подібної установи в такому місці, передусім посилаючись на єврейську традицію та авторитетів, які також вороже поставились до цієї ідеї (В. Нахманович, С. Глузман, А. Подольський, Б. Фінкельштейн, М. Гурвіц, В. Димшиц, М. Лістовий та ін.). Він також висловив тривогу, що парад символів в Бабиному Ярі може перетворитись у справжню війну, а поява там єврейського центру може виконати роль бензину в її розпаленні. Є. Сверстюк у своїх роздумах дійшов, що замість єврейського общинного центру там має бути «аскетичний музей, який повинен зберігати пам'ять про страту “дітей різних народів”» [187]. Визнаючи унікальність геноциду єврейського народу, він бачить Бабин Яр передусім як братську могилу. Д. Затонський, засуджуючи ініціативу «Джойнту», заявив, що «в Бабиному Ярі нацисти розстрілювали людей різних національностей, серед яких, зрозуміла річ, переважали українці і росіяни» [103].

Тож, запропонований проект єврейського общинного центру, викликавши доволі скандальну ситуацію з приводу спадщини Бабиного Яру і спровокувавши полеміку як в єврейській, так і в українській спільноті, так і не був реалізований. Але на цьому спроби окремих організацій, передусім єврейських, за підтримки закордонних спонсорів забудувати територію на власний лад не припинились.

У пошуках компромісу та загальнонаціонального консенсусу в 2003 р. було засновано громадський комітет з увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру на чолі з представниками української та єврейської інтелігенції – С. Глузманом, В. Нахмановичем, І. Дзюбою, М. Поповичем та ін. Комітет визначив серед своїх основних завдань «створення історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», національного меморіалу пам'яті Голокосту, жертв фашизму та тоталітаризму, а також відкриття державного музею Бабиного Яру»²⁶. Згідно з її баченням Бабин Яр мав стати єдиним загальноукраїнським символом Голокосту та нацистського

²⁶ Цит. за офіційним сайтом Комітету <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/aboutus/art00040.html>.

терору в цілому, а проект його меморіалізації має бути предметом дискусії громадськості, а не вирішуватись вузькоспрямованим колом зацікавлених осіб.

Та вже 2006 р. з'явився новий проект єврейського музейно-меморіального комплексу на території єврейського цвинтарю, в якому мали бути розташовані синагога, музей та релігійний навчальний заклад. Проти цього в колективній заяві виступили члени Комітету [104], наголошуючи на тому, що проект ніяк не обговорювався громадськістю, в тому числі єврейською. Підтримав цей протест головний рабин України А. Хайкін, закликавши представників всіх організацій, національних та релігійних груп оголосити мораторій на будь-яке будівництво у Бабиному Ярі допоки не будуть проведені ґрунтовні дослідження, оскільки єврейський закон категорично забороняє будувати щось безпосередньо на місцях поховань [137].

У березні 2007 р. постановою кабміну України формально було створено історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», який у 2010 р. отримав статус національного, йому були передані території прилеглих кладовищ. Однак фактично він існував лише на папері, а концепція його облаштування та розвитку, розроблена провідними українськими істориками, була проігнорована державною владою. Тим часом, незважаючи на виступи проти будівництва єврейського музейно-меморіального комплексу, на 70-ту роковину розстрілу київських євреїв в 2011 р. було закладено його перший камінь.

Таким чином, існуючий стан справ демонструє надзвичайно низький рівень комунікації і згоди між громадськими структурами, зацікавленими у вирішенні подальшої долі Бабиного Яру. Єврейська інтелігенція, колишні дисиденти підтримують позицію Комітету, який намагається захистити цей простір від неосмисленої забудови, що не відбиває правдивої історії місцевості. Але для того, щоб повноцінна суспільна дискусія могла відбутися відносно Бабиного Яру, потрібні не лише наукові дослідження та встановлення конкретних фактів, необхідна прийнятна для загальноукраїнської суспільної думки концепція узгодження різних пам'ятей про війну.

У цьому полягає основна проблема, тому що, відображуючи реальну історію Бабиного Яру, не можна обмежитись лише переліком різних категорій жертв та їх кількістю. Так само, як не можливо замовчувати роль української поліції та націоналістичних підрозділів безпосередньо в акціях знищення. Також постає питання стосовно долі українських націоналістів, розстріляних у лютому 1942 р. за націоналістично-самостійницький ухил. Серед них була низка активістів ОУН, які займали посади в міській адміністрації, а також редакційна колегія окупаційної газети «Українське слово», в якій у період знищення київських євреїв друкувались антисемітські матеріали, а також заклики доносити на євреїв.

Не бажаючи чекати, поки українське суспільство буде готове до відвертої дискусії відносно вигляду та змісту меморіального проекту в Бабиному Ярі, ініціативна частина єврейської спільноти прагне реалізувати його власноруч і на свій розсуд, зрозуміла річ, не зачіпаючи дразливих проблем.

У цьому контексті кілька слів варто сказати про саму єврейську громаду України та її ставлення до Голокосту в пострадянський період. Значна її частина представлена асимільованими радянськими євреями, для яких релігійне життя не мало великого значення. Тому побудувати общинний центр чи учбовий заклад на місці поховань для них є абсолютно нормальним. Водночас єврейські релігійні лідери, наслідуючи традиції і досвід минулих поколінь, прагнуть до збереження ідентичності шляхом певної ізоляції та мирного співіснування з титульним народом, застосовуючи так звану діаспорну дипломатію. Свідомість власної окремішності ставить їх, так би мовити, поза загальноукраїнським наративом, на який вони не претендують. Тому і в меморіалізації вони хочуть мати свій простір для своїх жертв.

Відповідно, й українці сприймають Голокост як дещо окреме і чужорідне, як елемент іншого наративу, який їм не цікавий, тому що вони зайняті розбудовою свого власного і будь-яка подія оцінюється ними з позицій українського етноцентризму. Тобто важливість події обумовлюється тим, на скільки вона мала (або не мала) стосунку до історії українського народу. Однак традиція

моноетнічного сприйняття української історії мала, зокрема, і потужне радянське коріння. Такого висновку дійшов С. Скульчик у монографії «Імперія пам'яті» [335], оцінюючи роль радянської політики у формуванні уявлень про українське історичне минуле. За умов централізованого управління, влада зацікавлена в тому, щоб прищепити підконтрольним територіям стійку гомогенну ідентичність, у такий спосіб чіткіше окреслюючи простір, яким вона керує [335, с. 21].

Розбудова національної держави, безперечно, потребувала переосмислення історії титульної нації та створення її власного національного історичного наративу. Зміна суспільно-політичної системи, своєю чергою, вимагала пошуку нових ідеалів, цінностей, героїв. Цілком передбачувано було те, що основу нового пантеону історичних особистостей складуть ті, які були причетні до національно-визвольної боротьби українського народу протягом століть: Б. Хмельницький, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Бандера, Р. Шухевич та ін. Дві останні постаті мають особливе значення для контексту дискусій про Голокост у пострадянській Україні. Це пов'язано з політичними рішеннями, прийнятими владою про надання Р. Шухевичу і С. Бандері, відповідно у 2007 р. і 2010 р., звання Героя України [204]. Обидві події викликали суспільні дискусії на сторінках відомих періодичних видань та, певною мірою, актуалізували проблему причетності українського націоналістичного руху до знищення євреїв.

На нагородження Р. Шухевича, яке було присвячене 100-річчю з дня його народження та 65-річчю створення УПА, гостро відреагувала Федерація єврейських общин Росії, звинувачуючи український повстанський рух і конкретно Р. Шухевича у масовому вбивстві поляків та євреїв. Варто згадати, що 2006 р. ФЄОР також засудила Указ Президента України про визнання діяльності ОУН та УПА визвольною боротьбою за державну незалежність. З цього приводу представники єврейської громади Росії неодноразово висловлювались проти націоналістичних лідерів, кожна згадка про яких супроводжувалась рефреном на кшталт «відомий участю в геноциді єврейського народу» і т. і. Водночас єврейські громадські діячі в Україні реагували на це набагато стриманіше. Наприклад, в

одному з інтерв'ю голова асоціації єврейських організацій і общин України Й. Зисельс припустив: «У більшості тих, хто позитивно ставиться до Шухевича,... він асоціюється з опором комунізму та радянській імперії, з черговою спробою здобуття українцями державної незалежності» [226].

У тому ж 2007 р. Президент України В. Ющенко відвідав Ізраїль і в своїй офіційній промові в Кнесеті закликав керівництво держави визнати Голодомор геноцидом. На фоні нещодавнього присвоєння дуже суперечливій в очах ізраїльтян фігурі Р. Шухевича найвищої державної нагороди, ці заклики були сприйняті більш ніж холодно. А під час візиту Президента до Яд Вашем один зі співробітників заявив, що музей володіє документами, які доводять причетність Р. Шухевича і його підрозділу до вбивства тисяч євреїв [496, с. 362]. Однак, численні запити, надіслані до Яд Вашем з української сторони з приводу означених документів, так і залишились без відповіді. Тому в Україні створили спеціальну урядову комісію та відрядили її до Яд Вашем для дослідження досьє Р. Шухевича, але там не змогли надати обіцяні документи, які мали б скомпрометувати Р. Шухевича та засвідчити участь батальйону «Нахтігаль» у львівському погромі [496, с. 363].

У цей же час у газеті «Українська правда» з'явилась стаття В. В'ятровича «Легенда про Нахтігаль» [60], в якій викладено історію справи Т. Оберлендера, зв'язкового офіцера батальйону «Нахтігаль», а наприкінці 1950-х рр. – міністра уряду Аденауера. Суть її полягала в тому, що з політичних причин радянському керівництву була вигідна його дискредитація, тому спецслужби, знаючи, що в західному світі підозра у причетності до Голокосту є безвідмовним засобом псування репутації, вирішили звинуватити батальйон у масових убивствах євреїв. Так з'явився радянський міф про «криваві злочини бійців Нахтігалю», а оскільки українським командиром батальйону був Р. Шухевич, то його зарахували до когорти головних катів серед українських націоналістів.

Того ж року на сторінках газети «Українська Правда» з'явилась серія статей В. В'ятровича про Р. Шухевича та про українсько-єврейські відносини в УПА

[63], які в своєму критичному відгуку проаналізував Т. Амар, професор Колумбійського університету, що під час виходу згаданої публікації працював в Україні директором Центру міської історії у Львові, професійно досліджував проблеми українсько-єврейських відносин протягом ДСВ, Голокосту та пам'яті про них. Після того, як УП фактично відмовилась опублікувати критичний огляд статті В. В'ятровича, Т. Амар розмістив його на веб-сайті *Zaxid.net*.

Він назвав тексти В. В'ятровича апологетичними та незбалансованими [32], відзначив, що його риторика здебільшого носить виправдовуваний характер, справляючи враження, наче автор ставить собі за мету не створення об'єктивного нарративу, а викриття штучно створених пропагандистських міфів. В. В'ятровичу також часто закидають необґрунтовані та невиправдані узагальнення. Так, наприклад, спростовуючи один закид проти злочинів «Нахтігалю», він стверджує, що всі підозри у антиєврейській діяльності та звинувачення українських націоналістів «мають яскраво виражений політичний характер» [63]. А наявність євреїв у лавах УПА, на його думку, беззаперечно спростовує антисемітську ідеологію оунівців: «Сам факт, що з українським підпіллям співпрацювало багато євреїв, а деякі з них навіть боролися поруч із українцями зі зброєю в руках відкидає звинувачення в антисемітизмі ОУН» [63]. Як зазначив Т. Амар, «історик згадує погром і натхненно обстоює непричетність «Нахтігалю», при цьому ані словом не згадуючи роль ОУН(б) (принаймні частини її діячів) у антиєврейській агітації та насильстві» [32]. Стосовно подальшої військової діяльності батальйону, коли його бійці застосовувались в антипартизанській боротьбі в Білорусії, Т. Амар спростував твердження В. В'ятровича, що їх сили були спрямовані проти загонів НКВС, оскільки в німецьких донесеннях звітувалося про вбивства цивільного населення, включно з єврейським, також як про «антипартизанську боротьбу» [32].

Ця полеміка між українським та зарубіжним істориками може слугувати яскравою ілюстрацією того, як публічна дискусія водночас і відбивала, і формувала суспільну думку.

Свого роду коментарем або підсумком до цієї та інших дискусій, які точилися в українському публічному просторі у 2007 – 2008 рр., стало есе Я. Грицака [79]. У своїх роздумах автор спробував пояснити зв'язки між відкритою дискусією про Голокост, визнанням причетності до нього та європейськими перспективами України. Апелюючи до нещодавнього минулого, він згадав про студентські бунти 1968 р., що мали всі ознаки конфлікту поколінь. Головним аргументом, яким молодь розбивала авторитет старших, було питання «що ви зробили зі своїми євреями?» [79]. Саме ті колишні студенти формують інтелектуальний мейнстрім у сучасній Європі. Водночас українське суспільство у більшості не розуміє цієї сторони європейської ідентичності й вбачає у визнанні своєї причетності до Голокосту загрозу національній гідності, чим демонструє неготовність до ціннісної євроінтеграції.

Наступний спалах дискусій про націоналістичну спадщину, в яких незмінно фігурувала тема причетності до Голокосту, приніс Указ Президента «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України», виданий на початку 2010 р. Хоча ще за рік до того в 2009 р., у зв'язку з ювілеєм народження та смерті С. Бандери, на платформі інформаційно-аналітичного ресурсу *Zaxid.net* відбулася перша дискусія стосовно лідера радикального крила українського націоналістичного руху. Наступні дві були спровоковані безпосередньо зазначеним указом та реакцією на нього Європейського Союзу. І якщо перші відбувались у межах українського публічного простору, то третя вийшла за нього і точилася між західними та діаспорними інтелектуалами. У 2011 р. тексти, які народились в процесі всіх трьох дискусій було видано в Україні окремою книжкою.

У центрі цих дискусій були проблеми глорифікації, комеморації, меморіалізації С. Бандери, його заслуг перед українською нацією, внеску до боротьби за її державність та його відповідальності за «Волинську різанину» і причетності до Голокосту. В рамках даного дослідження найбільше зацікавлення викликає остання складова в цих дискусіях, тобто те, як дискусанти намагались представити частину бандерівського спадку, пов'язану з винищенням євреїв та

ставленням до єврейської проблеми в цілому під час Другої світової війни, а також з її сприйняттям в сучасному тим подіям українському суспільстві. Так, наприклад, один з учасників першої дискусії культуролог і перекладач Р. Дубасевич зауважив, що спадщина українського націоналізму має подвійну природу. З одного боку, це опір репресіям та боротьба за незалежність, але з іншого – в ім'я національної справи скоювалися злочини проти цивільного населення, які полягали у практиці «програмової ліквідації своїх етнічних, політичних та соціальних конкурентів» [92, с. 19]. Відкидаючи аргументи про так званий інтернаціоналізм ОУН, автор посилався на протоколи Ради Сеньйорів²⁷ від 19 липня 1941 р., в яких зафіксована як панівна позиція її учасників, що євреї підлягали або виселенню до гетто, або знищенню. Лише Степан Ленкавський пропонував зберегти корисних євреїв, які мають авторитет серед українців [92, с. 27 – 28].

Р. Дубасевич припускав, що рятували євреїв радше прості люди, священники та сусіди, в той час, як провід ОУН уважав їх «знаряддям більшовицького режиму» [92, с. 27]. А до 1943 р., коли офіційно були декларовані права меншин, більшість євреїв уже було ліквідовано. У підсумку автор висунув тезу про те, що осмислення досвіду ОУН і УПА гальмується відсутністю якісної та професійної дискусії про радянське минуле, адже засудження злочинів радянського режиму могло б полегшити подальші процеси саморефлексії та самоочищення. Проте курс на замовчування темних сторінок націоналістичної спадщини поки що бере гору в українському суспільстві, в той час, як апологети націоналістичного руху несвідомо «симетрично відтворюють всі кліше радянського дискурсу» [92, с. 20].

В. Расевич у рамках тієї ж дискусії констатував малодослідженість проблеми участі ОУН в екстермінаційних заходах щодо єврейського населення, однак наголосив, що «колишні українські поліцаї, які у 1942 р. дезертирували з «щуцманшафтів» і поповнили лави воїнів УПА, брали участь у розстрілах євреїв»

²⁷ Орган, який було скликано ОУН (б) 6 липня 1941 р. для захисту інтересів українців супроти окупаційної влади, пізніше з нього постала Українська Національна Рада.

[176, с. 119] і закликав українців не забувати і про такий бік історії націоналістичного руху.

Інші тексти цієї дискусії прямо не стосувались теми Голокосту та відносин з євреями. Майже всі, хто доклався до цієї дискусії, відмітили крайню ступінь поляризації ставлення до постаті С. Бандери, поділ наративів про нього на виправдувально-апологетичний та викривально-пропагандистський дискурси.

Друга дискусія більшою мірою стосувалася присвоєння С. Бандері звання Герой України, а також резолюції Європарламенту щодо ситуації в Україні, прийнятої 25 лютого 2010 р. Стаття 20 даного документу засудила надання цієї нагороди «лідеру організації, яка співпрацювала з нацистською Німеччиною» [248] та висловила сподівання, що наступний президент відмінить її та буде дотримуватись європейських цінностей. У цьому контексті також побіжно фігурувала антисемітська складова націоналістичного руху. Український публіцист і публічний інтелектуал М. Рябчук [185], аналізуючи ситуацію навколо постаті С. Бандери, зазначив, що його спадщина двояка. З одного боку, це звинувачення у колабораціонізмі з нацизмом та антисемітизмі, з іншого – захоплення жертвовністю, самовідданим опором сталінському режимові та домінуванню Москви. Радянська пропаганда навмисно роздувала першу складову, щоб у такий спосіб затьмарити другу, більш небезпечну. Звертаючись же безпосередньо до антисемітизму ОУН, М. Рябчук, говорить про нього як про «антиєврейські ексцеси», які однак не мали під собою ідеологічного підґрунтя, а були наслідком бачення євреїв як «опортуністичних союзників поляків або совєтів» [185, с. 370 – 371]. Це перегукується з тезами Я. Грицака, про «погромний, а не програмний антисемітизм українців»²⁸.

Третя дискусія, яка відбувалась паралельно з другою, але за межами України, точилася між західними істориками та в середовищі української діаспори. В ній саме військові злочини націоналістичного руху, в тому числі й проти євреїв, були

²⁸ «Нотки антисемітизму відчутні у заявах і писаннях українських націоналістів, але цей антисемітизм ніколи не набрав програмного характеру». – Цит. за: Грицак Я. Нариси з історії України: Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навч. посібник]. - Київ: Генеза, 1996.

в центрі обговорення, до якого долучилися відомі зарубіжні дослідники – Т. Снайдер, Д. Марплз, П. Рудлінг та О. Мотиль. Високий рівень зацікавленості академічної спільноти до цієї публічної дискусії пояснюється тим, що негативна спадщина ОУН і УПА, зокрема їх причетність до Голокосту, вже була на той час опрацьована в західній історіографії, тож науковцям було що сказати.

Якщо в Україні нагородження С. Бандери сприймалось крізь призму європейського майбутнього країни в цілому, оцінювалась (не)відповідність бандерівської ідеології українським політичним реаліям, то західним інтелектуалам властивий більш гуманітарний погляд. Для них глорифікація С. Бандери неприпустима перш за все через причетність його руху до Голокосту та іншого насилля над цивільним населенням.

Бурхливу реакцію викликала стаття Д. Марплза, надрукована вперше в «Edmonton Journal»²⁹, в якій фігурувало звинувачення ОУН(б) в організації погрому, що забрав життя 4 тисяч євреїв [149]. Ця теза за живе зачепила прооунівські українські діаспорні кола. Майже водночас надсилаючи листи до редакції «Edmonton Journal», її поквапились заперечити одразу декілька публічних фігур – публіцист і редактор М. Левицький, онук лідера українських націоналістів С. Бандера, а також діаспорний історик З. Когут, який на той час був директором Канадського Інституту українських студій. Останній лист спонукав долучитись до полеміки І.-П. Химку. Його позиція в стислому викладі зводиться до того, що героїзуючи та вибілюючи український націоналізм, лідери української громади покладають тягар їх злочинів і відповідальність за них на всіх українців, тому краще визнати та засудити цю спадщину і таким чином звільнити себе від огульних звинувачень в антисемітизмі та ксенофобії, адже виправдовування злочину співставне зі співучастю в ньому³⁰.

У більш різких тонах історик П. Рудлінг відреагував на листи М. Левицького та С. Бандери на сторінках «Edmonton Journal», заявляючи, що участь ОУН в

²⁹ Edmonton Journal – щоденна газета міста Едмонтон, провінція Альберта, Канада.

³⁰ Дискусія між Іваном-Полом Химкою та Зеноном Когутом відбувалась в лютому 2010 р. на інтернет-форумі, у якому брали участь 30 дослідників, з дозволу авторів опублікована в: Страсті за Бандерою: статті та есеї / упорядн.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 147 – 174.

єврейських погромах не підлягає сумніву і що йому важко зрозуміти прагнення М. Левицького ототожнювати свою громаду з бандерівською ідеологією [182, с. 196]. До того ж І.-П. Химка закинув М. Левицькому посилання на документ, опублікований СБУ, так звану Хроніку ОУН, який начебто доводить її непричетність до єврейських погромів, ігноруючи критику щодо її достовірності, яку містила стаття самого І.-П. Химки 2008 р. [254]. На переконання останнього, цей документ було виготовлено самими націоналістами у післявоєнний період для того, щоб заперечити свою участь у погромах. Відповідаючи на аргумент С. Бандери³¹ про те, що на Нюрнберзькому процесі було представлено документ «42 кати Львова» і там не було жодного українського прізвища, І.-П. Химка зазначив, що цей перелік було підготовано радянською стороною, яка була не націлена на міжнародне висвітлення колабораціоністської діяльності, оскільки тоді це було політично недоцільно.

У такому ж дусі дискусія з приводу злочинів бандерівців продовжувалась ще деякий час вже на сторінках «Kyiv Post». У цілому ж варто сказати, що до безумовних досягнень цієї дискусії можна віднести її інтерактивність, реагування на конкретні аргументи протилежної сторони, а не просто демонстрація власних позицій. З точки зору інтелектуальної переконливості, риторика прооунівських дискутантів зазвичай програвала більш зваженим та підкріпленим фактами доводам науковців.

Українська аудиторія мала можливість ознайомитись з матеріалами цих дискусій, завдяки українським видавцям, які опублікували їх 2010 р. у вигляді збірки «Страсті за Бандерою», яка вже наступного року була перевидана.

На процес входження теми Голокосту до українського публічного простору значною мірою впливала діяльність неурядових організацій, які мали або ж підтримку закордонних чи міжнародних благодійних фондів. Так, 1999 і 2001 рр. було засновано два центри вивчення Голокосту, в Дніпропетровську і Києві. Основні їх функції полягали у зборі і поширенні інформації про Голокост,

³¹ У даному випадку йдеться про онука Степана Бандери.

проведенні суспільних заходів і популяризації знання, розробці методичних та науково-популярних посібників з історії Голокосту [434], проведенні зайнять з учителями та старшокласниками, підготовці наукових публікацій і т. і.

Однією з найгучніших подій, спрямованих на популяризацію теми геноциду єврейського населення в Україні стала виставка «Голокост від куль: масові розстріли євреїв України в 1941-44», організована в 2011 р. Фондом В. Пінчука спільно з зарубіжними партнерами, серед яких були посольства Франції, Німеччини, Ізраїлю та США. Матеріали виставки були підготовлені Меморіалом «Шоа» в Парижі та організацією «Яхад-Ін Унум», створення якої ініціював католицький священник з Франції Патрік Дебуа для того, щоб відшукувати та досліджувати місця знищення євреїв на теренах Східної Європи. Протягом кількох років команда П. Дебуа опитувала очевидців розстрілів, розкопувала місця поховань та робили перепоховання загиблих належним чином.

З 2007 р. виставка демонструвалась у Нью-Йорку, Парижі та інших містах, і в 2011 р. до 70-річчя трагедії Бабиного Яру була відкрита в Києві. Протягом 2012 р. вона продовжила свій маршрут великими містами України (Харків, Дніпропетровськ та ін.). Подія мала належну підтримку в медіа та користувалась популярністю серед тисяч відвідувачів, привертаючи увагу оригінальними речами єврейського побуту, що їх було знайдено на місцях знищення, відео інтерв'ю з живими свідками подій та проникливими архівними фотографіями.

Підсумовуючи вищевикладене, слід сказати, що уявлення західного суспільства про Голокост в Україні сформувались у повоєнні десятиріччя в умовах «холодної війни» та «залізної завіси». Захід з підвищеною цікавістю спостерігав за долею радянських євреїв та будь-яке їхнє гноблення, в тому числі нехтування пам'яті загиблих євреїв під час німецької окупації, представляв як прояв антисемітської суті комуністичного режиму. Символом Голокосту та його забуття в СРСР став Бабин Яр. Однак, нечасті випадки відображення єврейської трагедії радянською творчою інтелігенцією, чи то в літературі, музиці,

кінематографі, часто справляли більший вплив на західну аудиторію, ніж на радянську, де вони більш відкрито обговорювались, не в останню чергу завдяки тому, що в СРСР були відразу заборонені або цензуровані.

Інший аспект сприйняття Голокосту в західному світі був пов'язаний з дещо гротескним і тенденційним уявленням про українців, в особливості національно свідомих, їхню роль та ставлення до знищення євреїв. Формуванню та укоріненню образу українців як антисемітів та посібників нацистів сприяло декілька факторів:

По-перше, негативний досвід єврейських емігрантів з Західної України, де в силу суспільно-політичних обставин місцеве населення активніше колаборувало з нацистами та виявилось більш вразливим до антисемітської пропаганди. Це актуалізувало асоціації українського визвольного руху з антиєврейським насиллям, які міцно закріпились в історичній свідомості євреїв, а в ХХ ст. поширились на весь західний світ і створили відповідний контекст для трактування українсько-єврейських відносин протягом Другої світової війни.

По-друге, на західну суспільну думку суттєво вплинула низка резонансних судових процесів над українським емігрантами, які були звинувачені у співпраці в реалізації політики Голокосту та позбавлені громадянства США, що, відповідно, вплинуло на імідж українців в очах західного суспільства.

По-третє, це поверхове сприйняття української проблематики та схильність до абсолютизації оцінок, властиве як публіцистами, так і багатьом історикам повоєнних десятиліть.

Українська націоналістична еміграція не мала ідейної єдності, зокрема в питанні ставлення до євреїв. Керуючись не в останню чергу політичною кон'юнктурою, українські націоналісти з середовища «двійкарів» ініціювали українсько-єврейську дискусію та підтримували її на сторінках «Українського самостійника» та «Сучасності», де неодноразово лунали заклики визнати темні сторінки минулого національно-визвольного руху. Бандерівська преса, попри байдужість до проблематики Голокосту та антисемітські упередження, вимушена

була реагувати і включатись в дискусію з приводу скандального серіалу «Голокост» та процесів В. Осідача і І. Дем'янюка, які зображували українців у негативному світлі. Її спікери відкидали всі обвинувачення в антиєврейському насиллі. Проте, такі дослідники, як І.-П. Химка і М. Царинник, які також вийшли з діаспорного середовища, присвятили багато текстів дослідженню проблеми співучасті українських націоналістів у Голокості.

Після того, як український національний проект отримав шанс реалізуватись на практиці в 1991 р., постала проблема конструювання національної пам'яті, яка б спиралась на традицію державотворення або національно-визвольного руху українського народу. Саме в контексті освоєння націоналістичної спадщини проблема Голокосту спорадично фігурувала у суспільних дискусіях. Присудження лідерам націоналістичного руху вищих державних нагород щораз викликало бурхливу полеміку щодо антисемітизму ОУН та участі в геноциді євреїв. Іноді до неї долучалися зарубіжні та діаспорні спікери.

Проте, проблема геноциду євреїв поступово входила до українського публічного простору, незалежно від внутрішніх інтенцій суспільства. За ініціативою єврейських общин і громадських організацій відбувалася меморіалізація Голокосту, за підтримки міжнародних організацій створювались неурядові інституції, які намагались, по мірі своїх можливостей, займатись поширювати знання про Голокост в Україні, проводити наукові розвідки, конференції, виставки тощо.

РОЗДІЛ 4

ПРОЦЕС ОНАУКОВЛЕННЯ ТЕМИ ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

До того, як стати академічною проблемою, тема Голокосту в Україні зазнала чисельних міфологізацій, які формувались під впливом різноманітних чинників. У радянському суспільстві – це нацистська, а пізніше радянська антисіоністська пропаганда; на Заході – універсалізація злочину Голокосту та сакралізація його жертв. При цьому для обох дискурсів була характерна стереотипізація образу українських націоналістів як антисемітів і погромників. Українська діаспора, плекаючи власний міф про героїзм визвольного руху, абстрагувалась від цих обвинувачень або намагалася їх спростовувати. Нашарування міфів призвело до протистояння різних дискурсів – радянського, національно-орієнтованого або націоналістичного, ліберально-демократичного, які в неоднакових пропорціях переплелися в українській суспільній думці наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Протистояти різного роду міфологізаціям, заідеологізованості та політизації цієї теми можливо лише за допомогою суто академічного дослідження.

Тема Голокосту на території окупованого СРСР і в Україні зокрема, почала розроблятися в західній історіографії, до якої умовно відноситься й ізраїльська. Багато в чому це відбувалося завдяки інституціоналізації досліджень з історії Голокосту в Західному світі. Зокрема, як зазначалося, 1953 р. було створено Інститут пам'яті «Яд Вашем», який згодом став одним з найбільших світових центрів вивчення Голокосту. В Мюнхені також у 1950-ті рр. відкрився Інститут сучасної історії, створений для вивчення та переосмислення досвіду нацизму. В 1977 р. у США було засновано Центр С. Візенталя, одним з напрямів діяльності якого стало дослідження в області Голокосту.

На початковому етапі формування історіографії Голокосту, українська проблематика фігурувала дуже побіжно в фундаментальних загальних працях про геноцид європейських євреїв [538; 495; 466; 465], у дослідженнях, присвячених радянському єврейству в цілому [519; 530], а також у розвідках істориків

єврейського походження, яким вдалось пережити Голокост на українських землях та емігрувати на Захід або до Ізраїлю [476; 344; 559; 537]. Інтерес до даної проблеми особливо зріс під час «перебудови», коли почалося зближення радянського і західного суспільств. Щойно архіви, які містили документи з історії Голокосту, стали відкритими на просторах СРСР, два найбільші центри з вивчення історії Голокосту – Яд Вашем (з 1989 р.) та Меморіальний музей Голокосту в США – розгорнули роботу з пошуку та копіювання документів відповідного змісту. Таким чином, були створені великі електронні бази архівних джерел, доступних міжнародному науковому загалу. Це, своєю чергою, посприяло ще більшій зацікавленості західних дослідників, які, опрацьовуючи ці джерела, зробили значний, не лише кількісний, але й якісний внесок в історіографію Голокосту в Україні.

Прикметно, що саме з діаспорного середовища вийшов історик, який першим серед дослідників українського походження порушив тему колаборації українців у знищенні євреїв [500] та спробував пояснити її підґрунтя.

Після розпаду радянської держави комунікації між Україною, Заходом і діаспорою посилилися, в результаті чого сформувався ряд дискусій, які точаться навколо різних аспектів Голокосту і складають певну платформу для їх рецепції у сучасній суспільній думці. В даному розділі буде детально розглянута суть цих дискусій на фоні загальної характеристики наукових студій з історії Голокосту в Україні в зарубіжній та вітчизняній історіографії.

4.1. Інституціональні та проблемно-тематичні аспекти вивчення Голокосту в Україні

Характерною рисою початкового етапу вивчення Голокосту було те, що воно було ініційоване дослідниками єврейського походження, які пережили ці події, мали власні спогади та сильну особисту мотивацію. Серед перших таких авторів, що їх тексти стосувалися Голокосту в Україні, були Ф. Фрідман, Е. Йонес, А. Вайс, Ш. Редліх та ін. Їм усім довелось пережити нацистську окупацію на українських землях. Після еміграції за кордон вони присвятили значну частину

свого життя студіям з Голокосту. Об'єднує цих дослідників також і те, що вони перебували на території Галичини, що зумовило їх фокус саме на цьому регіоні.

Одним з перших таких досліджень стала книжка Ф. Фрідмана «Загибель львівських євреїв», яка була видана польською мовою 1945 р. [476]. Її автор під час Другої світової війни переховувався від нацистів у Львові. Відразу після звільнення він вирішив відтворити пережиті події, застерігаючи читача про можливість помилок та неточностей, але наголошуючи на необхідності цієї праці саме в поточний момент. Її текст став доступним в Україні в пострадянський період і був перекладений українською та російською мовами.

У збірці журналу YIVO (Інституту єврейських досліджень в Нью-Йорку) за 1958/1959 рр. вийшла стаття того ж автора «Українсько-єврейські відносини протягом нацистської окупації» [475], чи не перша на цю тему. Тут були окреслені основні проблемні аспекти цього питання, зокрема ідеологічні настанови щодо єврейського населення в українському націоналістичному русі в міжвоєнний період та їх еволюція протягом війни. Зосереджуючись на ставленні українського населення до євреїв протягом Голокосту, дослідник не оминув діяльності православної та греко-католицької церков, зокрема внесок митрополита А. Шептицького для порятунку євреїв. Описуючи єврейські погроми в перші дні окупації, Ф. Фрідман акцентував на тому, що в них брала участь значна частина місцевого населення, особливо селяни, які видавали євреїв-втікачів за винагороду, і були залучені навіть школярі [475].

У статті широко використовувалися як єврейські джерела, так і українські, тобто матеріали, створені українською діаспорою в країнах Заходу, які автор часто критикував, застерігаючи про можливу їх недостовірність. У підсумку він дійшов висновку, що для певної частини українського суспільства під час нацистської окупації був властивий так званий «кон'юнктурний» антисемітизм, який додався до вже існуючого традиційного та ідейно-політичного.

У 1960 р. в Ізраїлі івритом вийшла книжка Е. Йонеса «На краю могили». Її автор – віленський єврей, який провів нацистську окупацію у Львові. Він детально описав перебіг подій у місті, зокрема і в перші дні окупації, включаючи

стихийні акції антиєврейського насилля, організовані нацистами та українськими націоналістами, в яких брало участь місцеве населення.

Ці тексти справили відповідний вплив на ранні узагальнюючі дослідження з Голокосту. В силу того, що більшість випадків, пов'язаних з Україною стосувались Галичини, де, власне, була активною ОУН та де проходили погроми, це наклало певний відбиток на сприйняття західними дослідниками образу українців та їх участі в Голокості.

Для того, щоб окреслити уявлення західних істориків в перші повоєнні десятиріччя про Голокост в Україні, необхідно звернути увагу на те, як у фундаментальних узагальнюючих роботах з історії радянського єврейства або з історії Голокосту представлена доля євреїв на українських землях. Найвідомішими авторами перших загальних праць з історії Голокосту були Дж. Рейтлінгер, Р. Хільберг та Л. Давидович. Безсумнівно, в працях 1950 – 1980 рр. можна знайти багато фактичних помилок, неточностей та спрощень, особливо стосовно радянських територій, оскільки їх автори оперували обмеженим колом джерел, були віддалені від радянського контексту, до певної міри знаходились під впливом ідеологічних упереджень «холодної війни». Проте, в даному разі важливо не вказати на всі фактологічні хиби цих досліджень, порівняно з сьогоднішніми науковими досягненнями в цій темі, а виокремити певні тенденції, стереотипи, специфічні риси, властиві текстам західних авторів у відображенні Голокосту в Україні.

В одній з перших значних праць з історії Голокосту англійського письменника та історика Дж. Рейтлінгера, що вийшла у 1953 р., Україні присвячений окремий підрозділ [538, с. 227 – 239]. Автор користувався переважно німецькими джерелами, серед яких офіційні документи німецької адміністрації, передусім рапорти та донесення командуванню, а також спогади німецьких очевидців. Він коротко змалював ситуацію в Галичині, стисло передав передісторію погромів, які спалахнули у Львові та в інших містах і містечках в перші дні нацистської окупації, зазначаючи, що така сама ситуація була в окремих регіонах Польщі та країн Балтії. Провідну роль у проведенні погромів

Дж. Рейтлінгер відводив українській міліції. Згадував він і митрополита А. Шептицького та його діяльність з порятунку євреїв. Надалі було побіжно описано знищення єврейського населення у найбільших містах Райхскомісаріату «Україна» – Житомирі, Радомишлі, Києві, Дніпропетровську, Харкові, Чернігові, Полтаві і т. д. Іноді автор зазначав, що акції проводились за допомогою українських помічників.

Одна з найвідоміших монографій з історії Голокосту, яка користується популярністю вже понад 50 років, належить перу американського історика Р. Хільберга «Знищення європейського єврейства» [495]. Уперше вона побачила світ 1961 р. і з того часу неодноразово перевидавалася в розширеному і доповненому варіанті та перекладалася багатьма мовами. Безумовним досягненням цієї масштабної праці був детальний опис складного механізму знищення єврейського населення з урахуванням безлічі специфічних обставин кожного окремого регіону.

Торкаючись питання реакції місцевих мешканців на політику винищення євреїв, дослідник стоїть на позиції, що слов'янське населення та українське зокрема, було, скоріше, байдуже та пасивне, більшість була приголомшена жорстокістю акцій знищення і не мала бажання брати в них участь. Але й таких, які були б готові допомагати своїм єврейським сусідам, було надзвичайно мало [495, с. 201]. Він згадував лише один випадок, зафіксований у німецькому оперативному донесенні 1942 р., як український міський голова Кременчука був застрелений за те, що «намагався захистити євреїв». Але, відразу зазначав Р. Хільберг, цей випадок чи не єдиний у своєму роді [495, с. 201]. Проте, автор ніяк не коментував, що за таких радикальних санкцій, які застосовувались на теренах окупованого СРСР до тих, хто надавав допомогу євреям, рятівників і не могло бути багато. На відміну від західної та центральної Європи, де за переховування євреїв загрожував грошовий штраф або невелике тюремне ув'язнення, радянські громадяни часто мали ризикувати життям.

Особливу увагу Р. Хільберг приділив аналізу єврейських погромів на початку окупації. Він відзначив, що рекрутування до міліції, яка мала їх реалізовувати,

найуспішніше проходило серед українців та балтів. Щодо Галичини, за матеріалами, які наводив автор, очікування нацистів стосовно активності місцевого населення в Україні не справдилися. Лише в Тернополі та Чорткові участь мешканців в антиєврейському насиллі була найбільшою [495, с. 204]. Також дослідник зазначив, що в жодному пункті погром не спалахував без організаційних зусиль німецького керівництва. Описуючи роль допоміжної української поліції, яка з'явилась лише в серпні 1941 р., автор стверджував, що в антиєврейських акціях вона часто використовувалася для принципово брудної роботи, і наводив приклад з одного з німецьких донесень, про те, як айнзацкоманда 4а обмежилася тим, що ліквідувала дорослих євреїв, а дітей були змушені страчувати українські помічники [495, с. 205].

У 1975 р. була опублікована фундаментальна монографія американської дослідниці Л. Давидович «Війна проти євреїв» [466]. На відміну від попередньо згадуваних праць, тут українська проблематика висвітлена дуже вузько, оскільки підрозділу, присвяченому воєнним рокам у СРСР, виділена лише одна сторінка. Авторка згадала про трагедію Бабиного Яру та про 33 тис. єврейських жертв, що їх забрала перша акція знищення. Надалі слідує твердження, що українці та балтійські народи добровільно колаборували з німецькими вбивцями євреїв [466, с. 400]. Виглядає так, ніби для західного читача це настільки очевидно, що не потребує додаткових пояснень, контексту, посилань тощо. Шість років потому, в 1981 р. Л. Давидович написала ще одну книжку, в якій предметом дослідження стали студії з історії Голокосту [465]. Розглядаючи практики замовчування Голокосту в радянській історіографії, вона зауважила, що серед усіх колаборантів українці були найстараннішими, бо ж навіть брали участь в акціях поза Україною і допомагали в пригніченні повстання у Варшавському гетто [465, с. 80].

Обидві монографії Л. Давидович, особливо остання, викликали шквал обурення, зокрема з боку діячів української діаспори, оскільки їхні тексти містили відверті закиди, спрямовані проти цілої нації. Слід додати, що манера викладу авторки позначена жорсткою антирадянською риторикою та яскраво вираженою

єврейською перспективою. Тому професійний історик, без сумніву, визначить, що в цих текстах ритор подекуди затьмарює дослідника.

Проте, якщо звернутися до джерел, які на той час були доступні та використовувалися авторами перших праць з історії Голокосту, то можна побачити, що образ українців там має відверто негативне забарвлення. Так, чи не в першій колекції документів, яка була сформована в Польщі Комісією Єврейського історичного інституту (ЗИН) одразу після війни і містила свідчення західноукраїнських євреїв про Голокост, більше половини респондентів згадували участь українського населення в погромах, описували його звірства, грабунки і т. п. Вжити могли лише ті євреї, яким надавалась допомога від місцевих мешканців. Проте, вони, як правило, не асоціювали своїх рятівників з масами, а сприймали їх як щасливе виключення з цілковито ворожого середовища.

Протягом 1970 – 1980 рр. з'являється більше вузько спеціалізованих розвідок стосовно різних аспектів знищення євреїв в Україні. В контексті загальносвітових студій з Голокосту в СРСР та Східній Європі українські сюжети спорадично фігурували в наукових публікаціях західних інституцій. Так, у 1978 р. були видані матеріали присвяченої спробам порятунку євреїв під час Голокосту Другої міжнародної конференції Яд Вашем, де оприлюднено й розвідку Д. Левіна про реакцію СРСР на порятунок євреїв [518]. Наприкінці 1980 рр. з'явилась низка публікацій, присвячених безпосередньо українській проблематиці. Серед них – праці Ш. Спектора, який одним з перших почав її ґрунтовне досліджувати [548; 547]. 1990 р. було видано його монографію «Голокост волинських євреїв» [549], яка вважається одним з піонерських досліджень Голокосту в Україні регіонального масштабу. В передмові до своєї книжки автор зазначив і вади вже введеної до обігу джерельної бази – дисбаланс між великою кількістю єврейських та німецьких джерел та джерелами українського походження.

1989 р. у багатотомній серії «Остаточне рішення поза межами Німеччини» була вміщена стаття про Голокост в Одесі у світлі румунських документів [520]. А в 1990 р. на сторінках найвідомішого спеціалізованого наукового журналу «Holocaust and Genocides Studies» з'явилась стаття ізраїльського дослідника

Ш. Редліха, присвячена постаті митрополита А. Шептицького та його діяльності з порятунку євреїв [537].

На початку 1980-х рр. інститут Яд Вашем опублікував збірку документів з історії Голокосту, в якій декілька позицій в розділі про СРСР стосувалося території України [245]. 1982 р. у США за редакцією Д. Н. Портера була видана документальна збірка «Єврейські партизани» [258]. Більшість свідчень тут стосувалась українських територій, зокрема Волині та Полісся. З кінця 1980 – початку 1990-х рр. в Ізраїлі починають видавати літературу російською мовою про Голокост у СРСР, розраховану на радянського читача [286].

У той самий період, 1970 – 1980-ті рр. у рамках налагодження українсько-єврейського діалогу зусиллями українських і єврейських вчених було видано декілька публікацій, в яких приділялась увага відносинам цих народів, зокрема й під час Другої світової війни. Особливу популярність здобула перша така монографія «Дві самотності», яку написали професори Макмастерського університету П. Потічний та Г. Астер [451]. Тут було розглянуто особливості історичної долі двох народів та їх співжиття під час найбільш драматичних періодів. У 1986 р. у виданій КІУС збірці статей «Україна під час Другої світової війни: історія та наслідки» була опублікована стаття Т. Гунчака «Українсько-єврейські відносини під час радянської та нацистської окупацій» [503]. Цьому автору, великою мірою, властива виправдовувальна риторика щодо українського націоналістичного руху. Говорячи про звинувачення українців в антиєврейському насиллі, він апелював до того, що жодна українська політична сила не давала команди для початку погромів і не культивувала расистської антисемітської програми або політики [503, с. 42].

У 1988 р. були видані й в 1990 р. перевидані матеріали конференції «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі» за редакцією вже згадуваних П. Потічного та Г. Астера. Там містилося дві публікації, які прямо стосувалися періоду Другої світової війни та Голокосту. Це статті ізраїльського дослідника А. Вайса стосовно українсько-єврейських відносин під час Голокосту та Я. Білінського «Методологічні проблеми та філософські питання у вивченні

єврейсько-українських відносин протягом Другої світової війни» [461]. В дискурсах цих авторів конфронтували українська та єврейська візія, що відбивало доволі жорстку полеміку безпосередньо під час роботи конференції.

У цій же збірці була вміщена й стаття І. Кляйнера, присвячена відображенню єврейського питання та українсько-єврейських стосунків в українському самвидаві [513], де автор аналізував намагання українських національних рухів задекларувати свою про-єврейську позицію, показати себе як демократичну, гуманістичну та прогресивну силу та згладити враження від єврейських погромів, які коїлись на території України протягом минулого. Дослідник прагнув пояснити, що причетність українського національного елемента до погромів іноді була досить сумнівною, зокрема апелюючи до чорносотенних погромів 1880-х рр., ініційованих імперською владою та погромів громадянської війни, в яких брали участь всі сторони – від анархістів до більшовиків. Але жодним словом не зачіпалася проблема участі українських націоналістичних сил в Голокості, що, здавалося б, відносилось недавньої історії і мало б суттєво впливати на українсько-єврейські відносини. Тож читач лише непрямо може зрозуміти, що український самвидав цією проблемою, вочевидь, не цікавився.

Від початку 1990-х рр. західні дослідники Голокосту, вбачаючи нагоду розширити спектр знань про власний предмет, уже більш прискіпливо звернули свій погляд у бік колишніх радянських територій. Якщо з німецької документації та матеріалів Нюрнберзького процесу можна було скласти доволі повну картину механізму знищення євреїв Східної Європи, то питання про реакцію місцевого населення, його участь і роль в цьому процесі, його мотивацію, умови діяльності й т. і. ще великою мірою залишалися відкритими. Тож, інтерес зарубіжних науковців передусім фокусувався на проблемах колаборації в Голокості та участі місцевих мешканців у погромах на початку нацистської окупації.

1991 р. у багатотомному виданні матеріалів конференції «Lessons and legacies» України стосувалося одразу дві статті на цю тему – американського історика Мартіна Діна [469] та дослідниці Р. Голберт [493]. Долучились до

розробки проблеми погромів у Галичині й такі автори, як А. Жбиковський [561] та Д. Поль [532; 533].

Серед концептуальних досліджень у цій галузі необхідно виділити працю І.-П. Химки «Українська колаборація у знищенні євреїв у Другій світовій війні: розбір довготривалих та кон'юнктурних факторів» [500], що з'явилася 1997 р. та стала своєрідним методологічним орієнтиром для тих, хто займається проблематикою українсько-єврейських відносин протягом Голокосту. Це була перша спроба не просто констатувати, але й глибоко проаналізувати причини участі значної кількості українців в антиєврейському насиллі в період нацистської окупації. Також слід відзначити й інші його публікацій та виступи на академічних заходах, в яких неодноразово артикулювалась проблема Львівського погрому 1941 р. [497], долі євреїв в УПА, участі членів цієї організації у знищенні єврейського населення [498], співпраці ОУН та української допоміжної поліції з нацистами у втіленні Голокосту.

2000 р. вперше була опублікована ґрунтовна монографія М. Діна «Колаборація у Голокості: злочини місцевої поліції в Білорусі та Україні, 1941 – 44» [470], а 2008 р. вона була перекладена і видана російською мовою [325]. Суттєвий внесок в розробку проблеми колаборації в Україні внесли дві великі за обсягом статті американських дослідників Дж. Файндера, О. Прусіна [473] та В. Меламеда [525], які вийшли в 2004 та 2007 рр. відповідно.

Більш різкою обвинувачувальною, і подекуди, антинаціоналістичною риторикою позначені праці таких зарубіжних дослідників, як П. Рудлінг, Г. Россолінський-Лібе, А. Дюков, які спеціалізуються на вивченні військових злочинів ОУН та УПА під час Голокосту. 2008 р. вийшла книжка російського історика А. Дюкова «Другорядний ворог» [329], позначена відвертою патріотично-російською та антизахідною, антиукраїнською риторикою і критикою українського націоналізму. Хоча в даній монографії залучено досить серйозний бібліографічний корпус, вона виконана поверхово і не пропонує глибокого історичного аналізу. Головна її теза – це обвинувачення антиросійського політичного руху в співпраці з фашизмом.

Цікавим феноменом української суспільної думки, який також варто відзначити, було епізодичне використання наукових досліджень західних авторів вітчизняними політичними силами в якості пропагандистського матеріалу. Так, 2012 р. за підтримки окремих народних депутатів та організації Міжнародний антифашистський фронт (Київ) була опублікована збірка перекладених російською мовою статей П. Рудлінга, Т. Снайдера та Г. Россолінськи-Лібе під назвою «ОУН та УПА: дослідження про створення “історичних” міфів» [405]. Ця збірка вийшла накладом 1000 примірників і на ній зазначено, що вона буде роздаватися безкоштовно. Самі статті, призначені для західного читача, не були забезпечені ніяким науковим коментарем, а якість перекладу демонструє не лише низьку кваліфікацію перекладачів, але й повну відстороненість від історичної науки і даної тематики в цілому³². Це свідчить про відсутність у видавців будь-якої академічної мотивації та орієнтованості на поширення негативного образу ОУН та УПА серед російськомовних українців.

На межі 1990 – 2000-х рр. у зарубіжному академічному просторі з'явилося декілька монографічних досліджень Голокосту в Україні регіонального масштабу. По-перше, це праця американської дослідниці В. Лауер, присвячена знищенню євреїв на Житомирщині [523], опублікована в 2005 р. На відміну від свого старшого колеги, Ш. Спектра, який зробив першу спробу комплексного дослідження Голокосту в цілому регіоні, В. Лауер мала у своєму розпорядженні документи місцевих архівів і користувалася набагато більшим спектром джерел. По-друге, слід відзначити також і голландського історика К. Беркгофа, який у монографіях про повсякденне життя в райхскомісаріаті «Україна» значну увагу приділив долі єврейського населення [458; 457]. Пізніша його книжка, була перекладена і видана українською 2011 р. [295]

На завершення огляду основних позицій західної історіографії знищення євреїв на українських землях під час Другої світової війни зазначу, що 2008 р.

³² Безліч відомих прізвищ, власних назв, термінів подано з помилками, неточностями та в некоректній транслітерації.

Меморіальний музей Голокосту США видав збірку наукових праць під редакцією Р. Брендона та В. Лауер «Шоа в Україні: історія свідчення, меморіалізація».

У той час, коли на заході до розробки теми Голокосту в країнах посткомуністичної Європи долучились професійні історики, українську історіографію геноциду євреїв починали творити поодинокі дослідники-аматори, тобто не фахові історики, зазвичай з єврейським корінням та особистою мотивацією. Серед них – С. Єлисаветський, Ю. Ляховицький, О. Шлаєн, О. Круглов, Я. Хонігсман та ін.

1991 р. вийшла праця С. Єлисаветського, присвячена Голокосту бердичівських євреїв [100]. Наступного року харківський дослідник Ю. Ляховицький підготував книгу Дробицького Яру про трагедію єврейського населення Харкова [143]. 1995 р. була опублікована книжка О. Шлаєна «Бабин Яр» [223], видання якої передбачалось ще за радянських часів. Це пояснює певні історіографічні та ідеологічні штампи, які містить твір³³.

Найбільш наближеними до професійного рівня були праці Я. Хонігсмана, про Голокост в Західній Україні. 1993 р. вийшла його перша праця з цієї теми «Катастрофа львівського єврейства» [426], а в 1998 р. він присвятив монографію знищенню євреїв на західноукраїнських землях [425]. Також значний внесок у розвиток студій з Голокосту в Україні зробив харківський дослідник О. Круглов, автор та співавтор численних статей, монографій [361; 362], енциклопедій та довідників [360; 363].

Перша дисертація, присвячена темі Голокосту в Україні була захищена А. Подольським в 1996 р. [389] і мала узагальнюючий характер. Більш пізні дисертаційні дослідження, принаймні географічно, були більш вузькоспеціалізованими. Так, 2005 р. кандидатську дисертацію про політику Голокосту на Київщині захистив О. Гончаренко [311], а наступного року з'явилося одразу два регіональних дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата наук – О. Суровцева про Голокост на Буковині [414] та Н. Сугацької про геноцид євреїв на Півдні України [412]. 2012 р. Ю. Радченко представив

³³ Детальніше про це буде сказано в наступному підрозділі.

дисертацію, в якій висвітлювалася політика знищення єврейського населення в прифронтовій зоні [402]. Слід відзначити і наявність одного джерелознавчого дисертаційного дослідження з історії Голокосту на Вінниччині, виконане співробітницею державного архіву Вінницької області Ф. Винокуровою [301].

У декількох своїх публікаціях А. Подольський, посилаючись на відсутність у виданнях офіційних наукових інституцій згадок про долю євреїв під час німецької окупації, констатував низький рівень залучення проблеми Голокосту до українського історичного нарративу [391]. Ці зауваження цілком справедливі, але вони можуть лише слугувати свідченням кризи офіційної історіографії як такої, що регулює свої проблемно-тематичні поля, виходячи з санкцій чиновницько-бюрократичного апарату, а не наукової актуальності та доцільності.

Постання незалежної національної держави та зміна суспільно-політичного ладу обумовили необхідність створення нової концепції історії та розстановки інших акцентів щодо подій минулого. Українська історіографія, фактично перервана в 1920-ті рр. у розпалі її потенціалу, опинилася перед складними викликами, які впливали з політичних перетворень та нових соціальних і культурних запитів. У такій ситуації абсолютно природно виглядає формування в українській історіографії національно-орієнтованого дискурсу, який, на відміну від радянського, артикулював особливість українського історичного розвитку. Проте, користуючись переважно тими самими методологічними прийомами, цей дискурс мав тенденції до героїзації та глорифікації національного пантеону, патріотичного пафосу і т. і. Однак, значна частина фахових істориків все ще залишалася в рамках усталених радянських міфологем та історіографічних штампів. За таких умов, коли український національно-орієнтований дискурс співіснував з пострадянською інерцією, вивчення та сприйняття історії Голокосту та похідних від нього проблем знаходилося на периферії уваги українських істориків та суспільства.

Звертаючись до центрального фахово-історичного видання – «Українського історичного журналу», бачимо, що за роки незалежності там з'явилося лише дві статті, які стосуються геноциду українських євреїв. Одна з них належить

київському історичу В. Нахмановичу [378], який аналізує достовірність факту причетності Буковинського куреня, військового формування ОУН(м), у масових розстрілах єврейського населення в Бабиному Ярі. Стаття ж О. Гончаренка присвячена порятунку євреїв українським місцевим населенням під час нацистської окупації [312]. Це нагадує ситуацію, коли радянські євреї дізнавались про традиції свого народу з пропагандистської антисіоністської літератури. Так само в дещо своєрідних контекстах фігурують цілковито нерозроблені та, не зайвим буде сказати, маловідомі для українського читача аспекти Голокосту, такі як участь українських націоналістів та допоміжної поліції в стратах мирного єврейського населення.

Більш відкритим для обговорення дражливих для української національної пам'яті питань виявилось інше фахове періодичне видання – «Україна модерна». 2008 р. спеціальний випуск цього журналу було присвячено проблемам Другої світової війни. Особливе місце в цьому контексті приділялося обговоренню студій з геноцидів³⁴. У цьому ж виданні було вміщено рецензію на книжку згадуваного вище К. Беркгофа «Жнива розпачу» [372] та відгук І-П. Химки та Т. Курила на книжку В. В'ятровича стосовно «єврейського питання» в ідеології ОУН [365].

Важливим показником затребуваності та академічного інтересу до теми є збір та публікація відповідних джерел. Так, 2004 р. була видана збірка матеріалів і документів про місце наймасштабнішого знищення євреїв в Україні – Бабин Яр, яку упорядкували Т. Євстаф'єва та В. Нахманович [289], 2008 – 2010 рр. інститут «Ткума» видав 4 збірки документів про знищення євреїв в Україні під редакцією О. Круглова, який переклав їх з німецької мови [41;42;43].

Проте найбільший інтерес викликали джерела усної історії, збір яких проводився в Україні в рамках декількох проектів зарубіжних інституцій. На двох з них необхідно зупинитися детальніше. Це проект Натана Бейрака (USHMM) 2005 – 2006 рр. та Патріка Дебуа (Yahad-in Unum) 2007 – 2008 рр. Вище вже згадувалася проблема, яку констатував у своїй монографії Ш. Спектор – брак українських джерел. Важливо, що обидва проекти збирали свідчення про

³⁴ Україна модерна. Війна переможців і переможених. – №13(2). – 2008. Статті Т. Званна, А. Портнова.

Голокост саме українців, що відкривало нові дослідницькі можливості, а саме дозволяло сконструювати відносно чітке уявлення про сприйняття Голокосту українськими спостерігачами, зрозуміти їх мотивацію до дій або бездіяльності під час нацистської окупації. Єврейська візія це, як правило, опускає.

З точки зору відтворення фактологічного матеріалу, українські свідчення такі ж самі неточні й суб'єктивні, як і єврейські, проте вони багато в чому сходяться. В обох колекціях майже кожен респондент згадує про місцеву поліцію та українців, які допомагали переслідувати євреїв [7; 10; 17], доносили на тих, що переховувалися і т. і. З цих свідчень також випливає, що випадки порятунку були набагато частішими, ніж прийнято вважати, але лише одиниці з них закінчувалися успіхом [13]. Часто їх знаходили, особливо важко було втримати таємницю в маленькому селі чи містечку. Згадуються такі випадки, коли українці переховували євреїв якийсь час, а потім, усвідомлюючи загрозу для власної родини, відмовлялись продовжувати. Як правило, розповіді українців про долю євреїв невідривні від контексту їхнього власного життя, власних втрат, що їх принесла війна. І те, що деякі дослідники часто визначали як «байдужість» або «бездіяльність» відносно реакції місцевого населення на Голокост, могло бути обумовлено страхом та постійною загрозою власному життю [19; 14]. Слід враховувати, що всі опитані респонденти під час окупації були дітьми або підлітками, багато з них власні очі бачили страти або трупи після розстрілів, однак відтворювали ці події більше 60 років потому. Це, очевидно, свідчить про сильні емоції, які їм довелося пережити і які закарбували в їхній пам'яті стійкі спогади про Голокост.

З початку 2000-х рр. зростає роль українських неурядових громадських структур в академічному освоєнні Голокосту, які, з-поміж іншого, займались видавництвом наукової літератури та організацією відповідних конференцій, що забезпечували живий контакт в колі дослідників Голокосту. Так, 2005 р. Український центр вивчення історії Голокосту в Києві та Громадський комітет з

вшанування жертв Бабиного Яру спільно з державними інституціями³⁵ організували серію всеукраїнських конференцій під назвою «Друга світова війна і доля народів України», перша з яких відбулася 2005 р. Чільне місце в тематичному спектрі доповідей займала політика Голокосту, якій присвятили свої виступи А. Подольський, М. Тяглий, Ф. Винокурова, В. Кондрашова та ін³⁶.

Наступну конференцію було проведено 2006 р., де всі доповіді секції «Національна політика нацистської Німеччини», так чи інакше, стосувалися Голокосту. В. Нахманович висвітлював питання щодо складу учасників каральних акцій в окупованому нацистами Києві [380], Ф. Винокурова подала огляд архівних джерел щодо знищення євреїв поблизу Ставки Гітлера [299]. А. Подольський торкнувся проблеми колаборації в Україні в період Голокосту [390]. На останній третій конференції (2008 р.) тема Голокосту була представлена в доповідях Ю. Коляра, С. Орлянського, В. Нахмановича та А. Подольського та М. Гона.

У 2011 р. за підтримки Посольства Франції в Україні та Національного центру наукових досліджень у Парижі, зусиллями вже злагодженого тандему Центру вивчення історії Голокосту та Громадського комітету з вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру була проведена міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: масове убивство та пам'ять про нього», приурочена до 70-ї річниці сумнозвісної трагедії. У роботі конференції взяло участь декілька зарубіжних дослідників Голокосту в Україні – К. Беркгоф, Ю. Маттеус, А. Зельцер та ін. Судячи з матеріалів, які були опубліковані рік потому [290], в усіх доповідях, крім однієї, акцент було зроблено на єврейських жертвах. Виступи К. Беркгофа, О. Круглова та Д. Малакова стосувалися безпосередньо фактологічних аспектів проблеми. В той же час Т. Євстаф'єва, А. Зельцер приділили увагу рецепції трагедії в радянській та пострадянській пам'яті, а Л. Юргенсон, Б. Чорний представили літературну спадщину Бабиного Яру.

³⁵ Державний комітет України в справах національностей та міграції, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України.

³⁶ Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — К.: Сфера, 2005. — 220 с.

Наступного 2012 р. Всеукраїнський Інститут вивчення Голокосту «Ткума» за допомогою закордонних партнерів організував міжнародну наукову конференцію «Історична пам'ять про війну та Голокост», на якій виступали дослідники з Німеччини (К. Струве, Д. Поль), Росії (Л. Тьорушкін, С. Шпагін), України (О. Суровцев, О. Круглов, Н. Сугацька, М. Шитюк, А. Погорелов) та ін. країн.

В контексті наукового освоєння проблематики Голокосту необхідно відзначити, що на початку 2000-х рр. Центр вивчення історії Голокосту та Інститут «Ткума» започаткували спеціалізовані періодичні видання. Київський центр з 2005 р. видає журнал «Голокост і сучасність», а дніпропетровський – «Проблеми історії Голокосту». Обидва видання мають міжнародну редакційну раду, співпрацюють з зарубіжними та вітчизняними авторами, перекладають найактуальніші статті з української тематики, опубліковані закордоном.

Окремо варто звернути увагу на політику одного з провідних українських видавництв «Дух і літера», яке публікує майже всі найвідоміші праці з єврейської тематики та Голокосту зокрема. Серед його нещодавніх видань монографія Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла», 2009 р., український переклад спогадів очевидця Голокосту Д. Кахане «Щоденник львівського гетто» (2009), збірка інтерв'ю про українсько-єврейські відносини І. Хруслінської та П. Тими «Діалоги порозуміння» (2011) і т. д. Видавництво не обмежується українською проблематикою і охоче друкує переклади відомих праць, присвячених Голокосту як феномену світової історії. Наприклад, воно видало збірку філософських есе «Поза межами розуміння» (2001), культову працю Х. Арндт «Джерела тоталітаризму» (2005) тощо.

Підсумовуючи, слід відзначити, що студії з Голокосту в Україні залучають велику кількість зарубіжних дослідників до вивчення української проблематики та специфіки історичного розвитку нашої країни. Для західного академічного середовища саме Голокост є одним з найактуальніших сюжетів в історії України, що підтверджується чисельним та якісним внеском американських, канадських, німецьких та інших істориків до розробки цієї проблеми.

Українська історіографія Голокосту на даному етапі знаходяться в процесі становлення, подолання відсталості від західного академічного середовища та інкорпорації до глобального контексту світових історичних студій. В силу фізичної важкодоступності академічної літератури та мовних обмежень, вітчизняні дослідники зазвичай мають очікувати на українські переклади наукової літератури 5 – 7 і навіть більше, років. Проте, за понад два десятиліття українська історіографія пройшла значний шлях від невеликих краєзнавчих робіт істориків-аматорів до дисертацій та монографій професійних академічних дослідників, від синтетичних узагальнюючих праць до більш вузької спеціалізації та проблематизації окремих аспектів геноциду євреїв на території України в роки Другої світової війни. Це, своєю чергою, призвело до формування історіографічних дискусій навколо найбільш неоднозначних проблем, до яких українська суспільна думка виявилась чутливою.

4.2. Академічні дискусії стосовно історії Голокосту в Україні

У попередньому розділі вже частково йшлося про кількарізкові спалахи гострої полеміки, в якій фігурували українці та Голокост, тою мірою, якою історики виходили за рамки академічного дискурсу в публіцистичний простір, площину публічної історії. На разі ж увага буде зосереджена на суто академічній складовій цих дискусій, яка є порівняно стійкою, відносно раціональною та менше залежить від суспільно-політичних коливань.

Створення певного інтелектуального продукту в цій сфері дало історикам привід для рефлексій про сприйняття теми Голокосту в суспільній думці України, про те, як взаємодіє ідейний концепт віктимності євреїв з українським інтелектуальним полем.

Одна з перших таких дискусій відбулася 2005 р. на сторінках українського часопису «Критика» між істориками з різних країн, серед яких С. Грачова, Я. Грицак, Ж. Ковба, І.-П. Химка, М. Царинник. Приводом для неї слугувала стаття С. Грачової «Вони жили серед нас?» [78]. У цій публікації, присвяченій українсько-єврейським відносинам в роки Другої світової війни в Західній

Україні, автор підняла низку проблемних питань про готовність українського суспільства і передусім інтелектуалів визнати відповідальність за причетність до трагедії Голокосту, зокрема за такі болючі для української національної пам'яті, як єврейські погроми, які прокотились містами і містечками Галичини в перші місяці нацистської окупації. С. Грачова відверто критикувала тексти, які існували на той час в українській історіографії і торкалися проблем участі українського населення в антиєврейських акціях.

Обидві праці, на яких зосередилася авторка зазначеної статті, належали помірковано-ліберальним історикам, яких, складно запідозрити в апологетиці етноцентризму в історичних студіях. Тож, до розгляду потрапив розділ про колабораціонізм з книжки Я. Грицака «Нарис історії України» [317] та монографія Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Галичини в роки «остаточного вирішення єврейського питання» [352]. Основною претензією до цих авторів було приховане прагнення пом'якшити гостроту українсько-єврейського конфлікту перекладанням відповідальності з місцевого населення на нацистських окупантів, радянську владу, частково на самих євреїв, які були причетні до злочинів більшовиків на Західній Україні. С. Грачова також закидала своїм колегам свідому маргіналізацію цих злочинів та відмову визнати глибокі антисемітські стереотипи українців як причини даної трагедії.

У відповідях історики частково погодились з критикою, частково полемізували з аргументами авторки. До дискусії долучилися й інші автори з діаспори, такі як І.-П. Химка та М. Царинник. Останній, власне, і підбив підсумки, оцінюючи загалом виклик С. Грачової як явище, безумовно, позитивне для української суспільної думки, яка не приділяє належної уваги незручним моментам історичного минулого.

Варто зазначити, що ця дискусія була розпочата в доволі різкій манері, начебто умисно провокуючи до реакції. С. Грачова була декілька років асистенткою О. Бартова під час його подорожей та збирання інформації для книжки «Стерті», яка вийшла англійською кількома роками пізніше. Тож, вона, так би мовити, зробила ін'єкцію інтонацій цього автора в українські публічні

дебати ще за декілька років до публікації його монографії. Критикуючи ставлення до єврейської спадщини в Україні, С. Грачова наводила приклад Польщі, де втілення ліберальної моделі мультикультурності вже має позитивні результати, зокрема наукова і суспільна дискусія про причетність поляків до погромів та антиєврейського насилля знаходиться на незрівнянно вищому рівні, ніж в Україні. При цьому дослідниця задалася питанням, що ж заважає перейняти цю модель і як прояв уваги до трагедії іншого народу може зашкодити українському національному проекту?

Коментуючи ці тези та риторичні запитання, слід сказати, що ситуація в Україні кардинально відрізняється від Польщі та більшості європейських країн, в яких ставилася проблема відповідальності за колабораціонізм у Голокості. По-перше, співпраця з нацистами там не пов'язувалася з національно-визвольною боротьбою³⁷, а сприймалась як зрада інтересам власної держави, тому ставлення до неї було досить однозначним. По-друге, злочини нацизму в свідомості західного суспільства асоціювалися передусім з таборами знищення, а ті в свою чергу – з масовою екстермінацією єврейського населення. Відповідно і колаборанти Третього Райху найчастіше беззаперечно наділялися тягарем антисемітських мотивів. По-третє, Західна Європа передвоєнного періоду не підлягала такій кількості тоталітарних практик, як Східна, тому Голокост справив на неї набагато більш шокуючий ефект у порівнянні з СРСР, де репресивні механізми 1930-х рр. зробили масові знищення, депортації та арешти чи не буденним явищем.

В «українському випадку» йдеться про визнання не просто маргіналізованих місцевих мешканців учасниками погромів, але й особливої ролі членів ОУН в проведенні та організації антиєврейських акцій, антисемітської складової їхньої ідеології, участі української поліції в реалізації політики Голокосту, члени якої

³⁷ За виключенням країн Балтії, які, так само як і західноукраїнські землі, були приєднані до СРСР напередодні радянсько-німецької війни, і в яких колаборація з нацистами носила характер антирадянського визвольного руху бездержавних націй. Наприклад, в Литві діяла організація Фронт литовських активістів (Lietuvos Aktyvistų Frontas), яка пов'язувала з нацистською Німеччиною відновлення державної незалежності. Це виключення має поширюватися також і на Югославію, на території якої за допомогою нацистів була створена Незалежна держава Хорватія на чолі з націоналістичною організацією Усташів.

часто пізніше ставали вояками УПА. Після остаточної поразки радянського модерністського проекту, українське суспільство 1990-х – 2000-х рр. переживало свого роду реванш попередньо пригнічуваної традиційності, яка лише після здобуття незалежності опинилася в легальному полі. Як відзначала С. Грачова, переважно в Західній Україні в посткомуністичний період спостерігається героїзація українського націоналістичного руху, як в наукових публікаціях, так і в меморіальній сфері. Цей дискурс беззаперечної глорифікації учасників ОУН, сформований у діаспорі, постав як протиставлення радянському. Хоча у підходах вони не дуже різнилися – і той, і інший передбачав односторонність оцінок та впевненість у безгрішності своїх героїв.

Сприйняття членів націоналістичного руху як передвісників української незалежності суттєво ускладнило процес усвідомлення причетності до злочинів і травмувало національну гордість. Тому маємо, з одного боку, тенденцію до замовчування або применшення участі українців у знищенні євреїв та спростування відповідальності власне націоналістів, з іншого – тенденцію до виправдування цих злочинів особливими історичними обставинами, які схилили деяких українців до таких дій.

Таким чином, нові орієнтири для формування національної ідентичності вступили в конфлікт з ліберально-демократичними цінностями, до яких висловлює прагнення європейсько-орієнтована частина українського суспільства, зокрема й ініціаторка дискусії в «Критиці». Те, що вона відбулась, безумовно, стало важливою подією й для української суспільної думки, яка створила прецедент для подальших рефлексій українських інтелектуалів щодо концепції та підходів репрезентації власного минулого.

Переходячи до конкретних сюжетів і проблем, які складають предмет обговорення, можна умовно виокремити три вузлові дискусійні блоки, які будуть аналізуватись. Перший блок охоплює проблемне поле колаборації українців у Голокості (в ньому буде три наступні складові: ставлення до євреїв в ідеології українського націоналістичного руху; участь членів ОУН та УПА в антиєврейському насиллі; пособництво української допоміжної поліції в

переслідуванні та акціях знищення євреїв). Другий блок представлений дискусіями про порятунок євреїв під час Голокосту, і третій – складається з компаративних дискусій про співвідношення Голокосту та Голодомору.

Такий поділ, звісно, не вичерпує всіх проблемно-тематичних аспектів дискусій про Голокост в Україні, а лише пропонує ті, які найбільшою мірою передбачають залучення українського контексту, і породжують найбільш суперечливі інтерпретації в академічному середовищі. Відповідно тексти, які будуть аналізуватися в ході презентації цих дискусійних напрямків, відібрані за критерієм впливовості та симптоматичності.

Поділ у середині першого дискусійного блоку також є досить умовним, оскільки, говорячи, наприклад, про участь поліції в Голокості, треба розуміти, що в Західній Україні вона формувалась переважно з націоналістів, а в Східній з пересічних радянських громадян та військовополонених, що українське націоналістичне підпілля, великою мірою, складалося з учорашніх поліцаїв, які могли брати участь у знищенні єврейського населення, будучи на німецькій службі, і т. д. Тобто, ці групи були надзвичайно мобільними, тому, зазвичай, між ними важко провести чітку межу.

Дискусія про ставлення до євреїв в ОУН і УПА почалась відразу після закінчення Другої світової війни. Як про це зазначалось у попередньому підрозділі, дану проблему неодноразово підіймали єврейські, українські та західні історики. Але її новий виток (в більш академічному руслі) почався 1999 р., коли К. Беркгоф і М. Царинник опублікували статтю в журналі «Harvard Ukrainian Studies» [459], в якій містився життєпис Ярослава Стецька, віднайдений дослідниками в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. В цьому документі один з вищих лідерів націоналістичного руху, який мав би стати головою проголошеної 30 червня 1941 р. Української держави, висловлював свої світоглядні позиції щодо майбутнього устрою України та вирішення в ній «єврейського питання». Зокрема, він стверджував, що є прихильником авторитарного устрою та монопартійності [459, с. 162], а стосовно євреїв, повторюючи постанови Другого великого збору ОУН, вважав головним

ворогом Москву та наголошував на необхідності «внищення жидів і доцільності перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства» [459, с. 162].

Ця стаття породила гостру реакцію прооунівського діаспорного історика з Парижу В. Косика [356], в якій лунали звинувачення на адресу авторів вищезгаданої статті в необ'єктивності та намірах дискредитувати український бандерівський рух і його лідерів. В. Косик зазначав, що цей документ є дуже підозрілим [356, с. 188], а деякі дослідники (не уточнюється які) вважають його фальсифікатом російсько-радянських служб [356, с. 186]. Він схилився до думки, що цей життєпис, якщо і є оригінальним документом, то аж ніяк не висловлює позиції ОУН(б), і в ньому відбито суто особисті переконання його автора [356, с. 187]. Такий коментар звучить не надто переконливо, адже йдеться не про рядового члена організації, а про чи не другу особу в ієрархії, тож його особистий світогляд, як мінімум, мав значення і потенційно впливав на позицію ОУН(б).

У 2006 р. була видана книжка В. В'ятровича «ОУН та євреї: формування позиції на тлі катастрофи» [64], в якій автор намагався спростувати стереотипні уявлення про поголовну участь ОУН у знищенні євреїв та антисемітські настрої її лідерів, і, з-поміж іншого, критикував автентичність щойно згаданого тексту Я. Стецька. Прикметно те, що ще в передмові до цієї праці, автор називав два головних тексти для розуміння проблеми – статтю М. Сціборського 1930 р. та звернення до євреїв від українських повстанців 1950 р., на які будуть спиратись його тези. В обох позиціях артикулюється потреба у співпраці та спроба залучити євреїв на сторону української справи. При цьому стоси антисемітської публіцистики та інших джерел часів війни, які чітко і недвозначно декларують тодішнє ставлення ОУН до євреїв як виразно негативне, або ж маргіналізувалися, або ж відкидалися як фальшивки.

Ця публікація викликала значний резонанс та реакцію опонентів. На сторінках видання «Україна Модерна» була опублікована рецензія І.-П. Химки і Т. Курила [365] з відповідними зауваженнями та контраргументами. В своїй критиці автори більш ґрунтовно та прискіпливо розібрали антисемітську традицію в оунівській ідеології. Вони закинули В. В'ятровичу, що окрім

життєпису Я. Стецька, він ігнорує і вислів іншого провідного бандерівця С. Ленкавського, датований липнем 1941 р.: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення» [365, с. 254]. Рецензенти не оминули творів з «єврейського питання» регулярних дописувачів офіційного друкованого органу ОУН «Розбудова Нації», Ю. Милянча, О. Мицюка. Антисемітські статті останнього три роки поспіль з'являлися в кожному номері згаданого видання, аж до його закриття 1934 р., що давало підстави вважати антисемітизм складовою офіційної ідеології ОУН на той час [365, с. 257], і виключало доцільність виводити позицію націоналістів щодо євреїв зі статті М. Сціборського, який, до того ж, 1940 р. змінив свою думку³⁸[365, с. 255].

І.-П. Химка і Т. Курило згадують також антисемітську риторику в статті В. Мартинця 1938 р. в альманасу «Ідея в наступі», а також те, що «радикально антиєврейські погляди знайшли своє втілення в постановах Другого великого збору ОУН і в інструкціях «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» (травень 1941) [365, с. 258]. До серйозних вад праці В. В'ятровича вони відносять ігнорування наукової літератури з цієї проблеми та відсутність посилань на єврейські спогади. Єдиний спогад, який було ним використано, належить Стеллі Кренцбах, яка розповідала про її порятунок вояками УПА. Проте ще в 1950-ті рр., і єврейські, і українські автори назвали цей документ підробкою [365, с. 260].

Очевидно, що книжка В. В'ятровича вирізняється тенденційністю, оскільки характер викладу не залишає сумнівів у тому, що автор симпатизує українському націоналістичному руху. Але в даному випадку вона спровокувала академічну критику, що повинно сприяти прискоренню переходу від емоційних та стереотипних суджень до неупередженої критики джерел. У цьому сенсі її роль, безумовно, є позитивною.

У 2011 р. була перевидана в україномовному варіанті стаття Т. Гунчака «Українсько-єврейські стосунки під час совєцької та німецької окупацій» [322]. Автор визнає антиєврейську налаштованість ОУН в перші роки окупації, але

³⁸ В його праці «Нарис проекту Основних законів (Конституції) Української держави». У Розділі XI «Обов'язки й права громадян» артикули 3 і 4 стосуються громадянства. У примітці до них написано: «Вийняток з Артикулів 3 і 4 становлять особи жидівської народности, що підлягають окремому законіві».

стверджує, що погляди націоналістів змінились, зокрема й відносно єврейського питання, апелюючи до положень Третього збору ОУН в серпні 1943 р., на якому «антиєврейську резолюцію попереднього Збору було скасовано і замінено такою, що забезпечувала рівні права всім національним меншинам в Україні» [322, с. 92]. При цьому не зазначалося, чим були викликані такі раптові ідеологічні зміни. Замовчувалося й те, що ці зміни не були сприйняті значною частиною націоналістичного середовища, зокрема самим лідером бандерівської фракції, і що по суті цей документ поклав початок подальшому розколу ОУН на прихильників Бандери, які підтримували авторитарний спосіб управління і первісну політичну програму, включаючи її антисемітську складову, і на так званих «двійкарів», які виступали за реформування націоналістичної ідеології в бік демократизації [346]. У цілому ця праця насичена великою кількістю діаспорних штампів, що й не дивно, з огляду на рік її першого видання – 1986 [503]. Однак автор все ж вирішив її видати в первозданному вигляді, без будь-яких посилань на сучасну історіографію.

Підхід до вивчення проблеми участі українців в антиєврейському насиллі був запропонований Я. Грицаком ще в 1996 р. та вперше опублікований статті в українському культурологічному часописі «І». Суть його полягала в тому, що необхідно визнати співпрацю частини українців з нацистами, зокрема в проведенні політики знищення євреїв, як явище нашої історії та намагатися об'єктивно розібратися в причинах і мотивах, які штовхали людей на ці дії [319].

Переходячи до наступної дискусії стосовно участі націоналістів та їх структур в антиєврейському насиллі протягом нацистської окупації України, слід відзначити, що сюжети численних єврейських погромів за участі місцевого населення, які хвилию прокотились по західноукраїнським землям в перші дні німецько-радянської війни, тривалий час цілковито залишались поза увагою української академічної спільноти.

Одне з перших фундаментальних досліджень, яке містить ці сюжети, належить німецькому історику Д. Полю і було видане в 1997 р. німецькою мовою [533]. Він стверджує, що багато погромів у Східній Галичині відбулися ще до

приходу німецьких військових і поліції безпеки, а також наводить ряд фактів щодо причетності оунівської міліції та похідних груп до організації антиєврейських акцій. Наприклад, в угорській зоні окупації такі акції були зупинені рішучим втручанням угорських військ. Дослідник вважає, що хвиля антиєврейських погромів все ж була спланована поліцією безпеки, оскільки вони проходили за шаблонним сценарієм по всьому регіону, але реалізація їх лежала на формуваннях ОУН [533, с. 48–67]. Але ця праця залишилась маловідомою в колі українських дослідників.

Першою серйозною перекладеною українською розвідкою про погроми початку окупації була стаття І.П. Химки «Львівський погром 1941 р.: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба»³⁹[497], в якій автор не просто спробував визначити ролі трьох акторів цього дійства, але й ознайомив читача з широкою історіографічною базою проблеми через посилання на дослідження Д. Поля, К. Струве, Ю. Маттеуса, Дж. Бурдса, Т. Задерецького та ін. У підсумку І.П. Химка дійшов висновку, що ключову роль в плануванні та заохоченні погромів виконували нацисти, а саме поліція безпеки, вони також прагнули контролювати ситуацію і зберігати монополію на право страти. Безпосередньо розстріли під час погромів проводили німецькі офіцери СД. У той час, як бандерівська міліція займалась арештами та конвоюванням євреїв до місць екзекуцій. Антисемітизм націоналістів, на переконання автора, допускав участь у погромі, проте все ж таки вони керувались переважно прагматичними міркуваннями, сподіваючись через демонстрацію лояльності в антиєврейських діях досягти визнання проголошеної 30 червня 1941 р. держави. І третя дійова особа погромної акції, яку виокремлює історик – юрба, тобто цивільні місцеві мешканці. Їхня участь дійсно була, скоріше за все, спонтанною, і мала дещо ритуальний характер. «Тимчасова кон'юнктура високої політики, – пише автор, – дозволила натовпу міщан реалізувати неписаний сценарій грабунків, побиттів та убивств».

³⁹ Переклад з англійської з'явився на сайті проекту «Історична правда» в 2012 р. : І.П. Химка. Львівський погром 1941 р.: німці, українські націоналісти і карнавальна юрба // Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>.

Дискусійним питанням залишається участь вояків батальйону «Нахтігаль» в єврейських погромах та масових розстрілах євреїв. У 2004 р. вийшла монографія київського історика І. Патриляка «Військова діяльність ОУН(б) в 1941 – 1942 рр.» [386], один з розділів якої було присвячено цій проблемі. Там дослідник наводить фрагмент з автобіографії бійця батальйону, «Хмари» (Віктор Харків), який розповідав, як у декількох селах на Вінниччині він та, очевидно його бойові товариші вчинили самовільні розстріли євреїв на знак помсти: «В часі нашого перемаршу ми наочно бачили жертви жидівсько-большевицького терору; цей вид так скріпив ненависть нашу до жидів... перед одним селом бачимо багато блукаючих людей. На запит відповідають, що жиди відгрожують їм і вони бояться ночувати у своїх хатах. У висліді цього ми постріляли всіх стрічних нам жидів» [386, с. 362 – 363].

З цитати видно, що солдат знаходився під сильним впливом антисемітської пропаганди та нещодавніми враженнями від побачених трупів жертв НКВС, які були оприлюднені німцями в перші дні окупації для того, щоб спровокувати місцевих до погромів. І. Патриляк стверджує, що це є надійне джерело, оскільки документ не призначався для публікації, автобіографія була написана після війни для бандерівської служби безпеки.

Дослідник аргументовано вказав на велику кількість невідповідностей та відвертих фальсифікацій в польських та цензурованих радянських джерелах, які внесли додаткову плутанину в цю проблему. Він дійшов висновку, що передумов для формування антисемітського світогляду бійці батальйону «Нахтігаль» мали достатньо, але все ж таки участь декого з них у розстрілах євреїв, як зафіксовано в джерелах, носила ситуативний, погромний характер, а не організований, і тим більше не за наказом керівництва ОУН.

У 2011 р. була опублікована стаття іншого українського історика А. Боляновського [298] стосовно вбивств польських професорів у Львові у липні 1941 р. Тут доводилася непричетність батальйону «Нахтігаль» в акції проти польської інтелігенції та євреїв, натомість наводилися розсекречені документи, з яких можна дізнатись, як фабрикувалась справа «про злочини Нахтігаль»,

організована радянськими органами безпеки в 1959 р. Її метою була компрометація чільного політика Західної Німеччини Теодора Обрелендера, який під час війни був заступником командира батальйону, а також дискредитація українського націоналістичного руху.

У 2007 р. вийшла стаття В. Нахмановича про участь Буковинського куреня ОУН (м) в масових розстрілах в Бабиному Ярі [378], в якій київський історик на підставі аналізу різних джерел висуває гіпотезу, що даний підрозділ прибув до Києва значно пізніше, ніж відбулась акція знищення євреїв Києва (29 – 30 вересня 1941 р.). Також він подав версію про те, звідки взялася легенда про «криваві злочини Буковинського куреня», апелюючи до судового процесу 1985 р. над колишнім начальником штабу 118-го поліційного батальйону Григорієм Васюрою, який брав участь у каральній акції в Хатині. Оскільки батальйон був сформований в Києві та складався переважно з уродженців України, то радянським спецслужбам, стверджує Нахманович, закортіло приписати ці злочини не просто «зрадникам», але українським націоналістам. Тому вони звинуватили «буковинців» у розстрілах в Бабиному Ярі та ототожили їх з 118 поліційним батальйоном, в той час як він складався переважно з військовополонених та індивідуальних колаборантів [378]. Однак, в силу контрверсійності різних свідчень, наведених у статті В. Нахмановича, видається, що питання про участь Буковинського куреня в масових розстрілах євреїв залишається відкритим.

Проблема участі українських поліційних формувань у втіленні Голокосту в Україні також тривалий час було поза увагою дослідників. Одна з перших фундаментальних праць на цю тему з'явилася 2000 р. в англomовній історіографії та належить американському історикові М. Діну [470]. Він дослідив злочини місцевої поліції в Білорусії та Україні, використовуючи велику кількість свідчень очевидців та документальних джерел. Ця монографія не була перекладена українською, тож слугує надбанням лише невеликої кількості українських науковців. Проте, варто відзначити, що поступово і ця тема входить до вітчизняного академічного простору. Спочатку через переклади та публікації

зарубіжних авторів в українських виданнях, пізніше завдяки розвідкам молодих українських дослідників.

У 2007 р. періодичному виданні Українського центру вивчення Голокосту «Голокост і сучасність», вийшла стаття О. Прусина [397], в якій на основі архівних матеріалів та свідченнях, описується участь підрозділів української поліції генерального округу Київ в антиєврейських акціях. Автор полемізує з українським істориком О. Гончаренком, який стверджував, що роль української поліції обмежувалась охороною та конвоюванням до місця страти. Посилаючись на численні документи та спогади в'язнів гетто і таборів, О. Прусін з певністю говорить, що місцеві поліцейські брали пряму участь в розстрілах євреїв [397, с. 39]. Як правило, їх було в 3 – 4 рази більше ніж німецьких солдатів СС. Наводилися приклади, коли в Білій Церкві, Радомишлі та Миргороді їх використовували для найбруднішої роботи – вбивства дітей [397, с. 40–41]. Оскільки нацистське командування непокоїлося про психічний стан своїх підопічних, їх намагались позбавити цього жорстокого обов'язку, перекладаючи його на плечі місцевих кадрів.

Одним з перших українських дослідників цю тему почав розробляти Ю. Радченко, зокрема варта уваги його стаття про участь місцевої поліції у знищенні євреїв м. Краснограда Харківської обл. [400] тут широко використано документи радянського походження, зокрема свідчення одного з поліцейських, який брав участь у розстрілі. Він розповідав, що колаборанти також брали участь у грабунках і переслідуваннях єврейського населення. У червні 1942 р. за наказом начальника поліції міста всіх євреїв було вивезено на околицю і під його наглядом страчено місцевими поліцейськими [400, с. 177].

Отже, колаборація місцевого населення у втіленні політики Голокосту поступово входить до кола зацікавлень українського академічного середовища. Однак, щоб з великою долею впевненості судити про масштаб цього явища та його специфіку в різних регіонах України, досліджень явно не достатньо.

Говорячи про уникання сюжетів Голокосту в історичних та суспільних дискусіях в одній зі своїх публікацій, А. Подольський наводить цитату В. Ільге:

«Наслідком мовчання є не лише виключення «темних сторін» з національного нарративу, але й чисельних прикладів того, як самовіддані українці рятували євреїв» [391]. Насправді проблема порятунку і, зокрема соціально-психологічних та юридичних умов, в які були поставлені люди, що все ж таки зважувались переховувати чи допомагати євреям під нацистською владою, є не такою ж простою. Західні дослідники, часто не розуміючи специфіки умов нацистського окупаційного режиму на радянських територіях, вдаються до демагогії, на кшталт, якби українське населення не було таким байдужим і не відмовляло євреям у допомозі, то вижити вдалося набагато більшій кількості людей. Це не завжди справедливо, оскільки, як ми знаємо з численних німецьких документів та листівок, ризики за переховування євреїв у Східній Європі були неспівставними з окупованими країнами Заходу, аж до позбавлення життя всієї родини рятівника.

Серед дослідників Голокосту думки розділилися стосовно того, чи є власне рятування євреїв місцевим населенням науково-історичною проблемою, чи цей аспект слід аналізувати з точки зору морально-психологічної. Наприклад, західноєвропейська концепція вивчення Голокосту пропонує розглядати події з позиції виконавців, тобто нацистів та колаборантів, оскільки саме вони є активними дійовими особами, від волі та вчинків яких залежав розвиток подій. Своєю чергою євреї та їх можливі рятівники, як правило, були лише потенційними чи реальними об'єктами насилля.

За законом про Пам'ять жертв Катастрофи, прийнятим у 1951 р., Ізраїль за допомогою спеціальної комісії при Яд Вашем почав надавати рятівникам євреїв звання «Праведник народів світу», в наслідок чого в архіві ізраїльського інституту пам'яті накопичилось багато матеріалів, передусім свідoctва самих євреїв про їх порятунок. На основі цих джерел, які повідомляють про тисячі особистих історій спасіння євреїв, стало можливим вивчення цього феномену.

Академічних праць, присвячених цій проблемі спасіння євреїв місцевим населенням, можна назвати небагато. Серед них і публікації О. Гончаренка, одна з яких присвячена участі місцевого українського населення в порятунку євреїв [312]. Головні тези цієї праці будуються на окремих випадках надання допомоги

та прихистку євреям, більшою мірою дітям, вже розстріляних батьків. Наводиться навіть приклад того, як українські поліціанти після розстрілу групи євреїв пожаліли двох дітей та потурбувались про їхнє всиновлення в українських родинах. Усі ці випадки надзвичайно цікаві, але потребують коректної інтерпретації та контекстуалізації, яких, на жаль, автор не забезпечує. З його патетичних висновків складається враження, що колаборація в Голокості явище маргінальне та побічне, в той час, як порятунок та співчуття євреям носили характер всезагальний і масштабний, хоча й неорганізований.

Ще наприкінці 1990-х рр. вийшла вже згадувана монографія Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла», присвячена саме аспекту спасіння євреїв українцями. Використовуючи документальні джерела та спогади, авторка залучає до свого поля зору значно ширшу категорію людей, окрім тих, що офіційно отримали нагороду «Праведник народів світу». Вона також виділяє в окрему групу осіб, які були страчені за надання допомоги євреям.

Стійкий інтерес в українському публічному дискурсі викликає особа митрополита А. Шептицького, якій Ж. Ковба відвела одне з центральних місць в своїй монографії. Його діяльності з порятунку євреїв присвячені чисельні публікації, зокрема такими авторами, як А. Кравчук [359], Ш. Редліх, М. Маринович [370]. Українською були видані мемуари врятованих ним рабина Давида Кагане та Курта Левіна.

Часто наріжним каменем у дискусіях про цю історичну постать стає відкрите питання щодо надання йому звання Праведника. За наявності живих свідків та безпосередньо врятованих за його ініціативою, комісія Яд Вашем 18 разів розглядала його справу, але кожний раз голосів для прийняття позитивного рішення виявлялось недостатньо. Основні аргументи та коментарі до них наводить у своїх публікаціях проф. Ш. Редліх [403], який тривалий час домагається визнання А. Шептицького Праведником. На його думку, Яд Вашем надзвичайно спрощено підходить до аналізу особистості митрополита, розглядаючи його як беззаперечного політичного лідера регіону та накладаючи на нього відповідальність за певні антиєврейські дії його пастви. Також

А. Шептицькому закидають те, що він був ідеологічним союзником Гітлера та схильний до антисемітських стереотипів (не виключено, однак, що будь-яка людина, яка рятувала єврея, могла бути схильна до антисемітських стереотипів).

Коротко підсумовуючи подальші висновки Ш. Редліха, можна сказати, що причини невизнання А. Шептицького знаходяться перш за все в політичній площині, оскільки сама інституція Яд Вашем не є суто науковою і безпосередньо пов'язана з державою. Однією з проблем в україно-ізраїльських відносинах є невисловленість позиції українського представництва щодо відповідальності за Голокост. До того ж, митрополит А. Шептицький, беззаперечно, симпатизував ідеї українського національного відродження та державності, відповідно йому закидають зв'язки з лідерами ОУН (він дійсно був у дружніх відносинах з одним з його провідників А. Мельником), яка дискредитувала себе антисемітською ідеологією на початку війни. Стосовно цього в 2012 р. вийшла стаття І.-П. Химки [424], в якій проаналізовано відносини лідера греко-католицької церкви та націоналістичного руху та рівень релігійності радикального бандерівського руху зокрема. Автор дійшов висновку, що Шептицький намагався зберегти солідарність національній справі, але він вважав необхідним засуджувати діяльність тих, хто її втілював, зокрема політичні вбивства та етнічні чистки. Однак в атмосфері, в якій повсякденне насилля стало нормою, його протести та заклики не справляли великого впливу на суспільство.

Третій блок дискусій представлений працями, що мали на меті співставити деякі аспекти Голокосту і Голодомору. Очевидно, що український контекст сприйняття Голокосту пов'язаний з осмисленням та вивченням Голодомору, як подібної за значенням і масштабом національної трагедії українців. Теза подібності часто лунала від українських спікерів, і постійно артикулювалась в діаспорному середовищі. Іноді термін «Голокост» вживався по відношенню до Голодомору та особливо масштабних репресій радянського режиму проти українського населення. Так, в 1983 р. була видана англійськомовна збірка під назвою «Український голокост 1933» [257], в 1986 р. також в діаспорі вийшла книжка

«Вінниця: Забутий Голокост» [246]. В Україні в 2003 р. також з використанням цього терміну була видана збірка спогадів жертв Голодомору [206].

2008 р. на сторінках наукового журналу «Голокост і сучасність» з'явилася стаття С. Кульчицького, присвячена рефлексіям стосовно вживання в українському публічному і науковому дискурсах терміну «український Голокост» для позначення Голодомору [364]. Учений пояснює його неправомірність та некоректність тим, що таким чином відбувається нівелювання українського Голокосту євреїв, який забрав близько 1,6 млн. життів.

У тому ж номері журналу «Голокост і сучасність» було опубліковано переклад статті шведського дослідника Й. Дітча «Поборюючи “Нюрнберзьку історіографію” Голодомору» [326], в якій проводились аналогії між вивченням Голокосту та Голодомору, в сенсі впливу юридичних штамів судових процесів на історичне дослідження. Під терміном «нюрнберзька історіографія» автор мав на увазі традицію чіткого розділення на злочинця та жертву, що традиційно для юриста, але неприйнятно для історика, оскільки в його полі зору повинно потрапляти набагато більше дійових осіб, він має звертати увагу на тих, хто був поряд в певних історичних обставинах та враховувати їх роль у тому, що відбувалось. Такий підхід, на думку автора, має сприяти створенню більш коректного образу сталінського тоталітарного режиму, хоча і зробить його більш складним для сприйняття в українському суспільстві.

Отже, процес онауковлення теми Голокосту в Україні відбувався у декілька етапів. В перші повоєнні десятиліття вона фігурувала в працях єврейських істориків, які пережили нацистську окупацію на західноукраїнських землях, і писали, базуючись на власному досвіді та єврейських спогадах. Українська проблематика також побіжно згадувалася в синтетичних узагальнюючих історичних наративах про Голокост. Тут, як правило, закарбовувався образ українців, в кращому випадку байдужих до знищення євреїв, в гіршому – схильних до антиєврейського насилля. Якщо й згадувались сюжети про порятунок

євреїв українцями, то йшлося лише про історію А. Шептицького, оскільки вона була поширена на Заході завдяки кільком ним врятованим особам.

Науковий доробок 1940 – 1980-х рр. за великим рахунком був представлений працями Ф. Фрідляндера та Ш. Спектора, присвячених Голокосту в Галичині та на Волині. На них мали орієнтуватися дослідники другого етапу, про початок якого можна говорити з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. У той час у західній науці з'явилися такі дослідники, як М. Дін, Р. Голберт, В. Лауер, Д. Поль, К. Струве і т. д., які не лише вивчали фактичний матеріал, але й проблематизували студії з Голокосту в Україні.

У вітчизняній історичній науці на зламі 1990-х – 2000-х рр. відбувався процес переходу цієї теми від аматорських досліджень до академічної площини, з'явилися перші дисертаційні дослідження Голокосту в Україні регіонального масштабу. Проте в цілому сюжет геноциду євреїв залишався невбудованим до української національного історіописання, а пов'язані з ним проблемні питання українського минулого, як то колаборація в Голокості, погроми в Галичині, антисемітизм ОУН знаходилися поза увагою академічної спільноти, окрім текстів Я. Грицака 1990-х рр., в яких, принаймні, артикулювалася ця проблема.

Ближче до середини другого десятиріччя незалежності в Україні стали доступні окремі дослідження західних авторів, що продемонструвало стан розробки вищезгаданих сюжетів в цілому в зарубіжній історіографії. Це відгукнулось низкою публікацій про участь українців, точніше конкретних формувань, до яких вони входили, у знищенні та переслідуванні євреїв. Це роботи І. Патриляка, А. Боляновського, В. Нахмановича, Ю. Радченка та ін. Інколи академічні дискусії про Голокост в Україні на зламі ХХ – ХХІ ст. приймали форму полеміки між західними та українськими дослідниками, особливо в тих питаннях, до яких чутлива українська національна пам'ять.

Проблеми, які виявилися найбільш дискутабельними, вже пройшли певне осмислення в українській діаспорі крізь призму національно-орієнтованого світогляду і увійшли до власне українського наукового дискурсу в супроводі доволі важкої спадщини – націоналістичної риторики, радянських підходів до

історичної науки, відключеності від загальносвітових науково-історичних дискусій. Однак є достатньо підстав стверджувати, що в Україні почали формуватися середовища, орієнтовані на глобальну академічну спільноту, відхід від традиційності та провінційності національно-орієнтованого дискурсу, навіть якщо це не підтримується державою та більшою частиною суспільства. За таких умов провідна роль у підтримці наукових дискусій з Голокосту в українській суспільній думці покладена на інституції, що здатні організувати українську платформу для спілкування, реалізації спільних проектів, обміну текстами між дослідниками різних історіографічних шкіл.

ВИСНОВКИ

Аналіз існуючої історіографії дозволив констатувати відсутність фундаментальних наукових праць з досліджуваної проблеми. На основі широкого корпусу репрезентативних джерел вдалося простежити основні тенденції і акценти у сприйнятті Голокосту в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема в тих середовищах, які справляли вплив на український ідейно-інтелектуальний простір пізньорадянської та пострадянської доби. За допомогою відповідної теоретичної літератури було сформовано понятійний апарат дисертації та визначені методологічні орієнтири дослідження.

Незважаючи на офіційний дискурс замовчування, в радянський період зусиллями таких діячів, як І. Еренбург, В. Гроссман, Є. Євтушенко, О. Галич, Н. Коржавін, А. Кузнєцов, А. Рибаків, О. Борщаговський, Д. Клебанов, Д. Шостакович, О. Аскольдов та ін. була створена культурна спадщина, яка відбивала трагедію Голокосту. Більшість її зразків було заборонено або цензуровано, оскільки вони мали виразний антирадянський контекст, спрямований проти державного антисемітизму, або ж просто містили єврейські мотиви. Іноді сюжети Голокосту допускалися в художніх творах, які в цілому мали прийнятний ідеологічний тон. У 60 – 70-х рр. ігнорування владою таких масових місць знищення як Бабин Яр викликали протест єврейської активної громадськості, до якого долучались також і представники неєврейської інтелігенції, зокрема української. В дисидентських текстах це стало приводом для того, щоб замислитись над українсько-єврейськими відносинами, що відбилося у промові І. Дзюби. Ці дискусії також мали місце між українськими та єврейськими політичними в'язнями в радянських таборах.

Курс на гласність та усунення «білих плям» в історії вивільнив від ідеологічних табу з-поміж іншого і проблематику Голокосту. Наприкінці 1980-х рр. вона освоювалась у різноманітних дискурсах, фігуруючи як в руслі антисіоністської пропаганди, відверто антисемітських публікаціях, так і в контексті парадигми віктимності єврейської історії в цілому. Епізодична поява у

виданнях центральної та регіональної преси публікацій, присвячених місцям масових вбивств євреїв в Україні, була радше наслідком особистої ініціативи, ніж свідомо цілеспрямована політика. Правда про Голокост вже не заборонялась, але й не нав'язувалась. Так, редактори центральних енциклопедичних та науково-історичних видань, опублікованих в ці роки, дотримувалися традиційного радянського евфемізму «мирні громадяни», коли йшлося про жертв геноциду.

Наприкінці 1980-х рр. відбулася офіційна реабілітація створеної в попередні десятиріччя творчої спадщини, пов'язаної з Голокостом, що відкрило їй доступ до широкої аудиторії. Легалізація та інтенсифікація громадського життя радянських євреїв, відновлення іудейських релігійних осередків тощо дозволила нащадкам жертв цієї трагедії безперешкодно вшановувати пам'ять своїх загиблих родичів, зводити меморіали та пам'ятні знаки на місцях масових знищень, збирати інформацію, говорити і писати на цю тему.

Тим часом, по той бік «залізної завіси» під впливом засобів масової інформації та свідчень тих, що пережили Голокост в Україні, в західній суспільній думці сформувався доволі негативний образ українців, як таких, що охоче брали участь у переслідуваннях і стратах єврейського населення. Часто такі сентенції підсилювалися історичними сюжетами українсько-єврейських конфліктів, що сформувало в пересічного спостерігача стійкий зв'язок між українським національно-визвольним рухом та спалахами антиєврейського насилля.

Саме як реакція на звинувачення в антисемітизмі та антиєврейському насиллі під час війни тема Голокосту постала в українській діаспорі країн Заходу. У середовищі «двійкарів» зародилася ініціатива українсько-єврейського порозуміння, в рамках якого вони були готові частково визнати провину українських націоналістів та їхню антисемітську ідеологію, але наголошували на демократизації їхнього руху після 1943 р. Прагнучи, по-перше, покращити імідж своєї політичної сили в очах світової громадськості, по-друге, налагодити стосунки з євреями, спікери цього осередку дотримувалися суто дипломатичної риторики, тому найбільш болісні моменти українсько-єврейських відносин воліли обходити або згладжувати, наголошуючи на більш конструктивних для

порозуміння сюжетах, як то Праведники серед українців, подвиг А. Шептицького, співпраця євреїв та УПА і т. п. Прихильники бандерівського напрямку відкидали будь-які звинувачення як провокації радянської влади, співробітництво з якою у відповідь закидали євреям.

Процес входження проблеми Голокосту до суспільної свідомості широкої аудиторії й загальноісторичного нарративу в Україні у досліджуваний період відзначався певною конфронтацією різних дискурсів, привнесених до української суспільної думки з радянського офіціозу, дисидентського дискурсу, діаспорних середовищ та західної, передусім академічної, спільноти.

Радянський офіційний дискурс замовчування Голокосту та ненаголошення особливості долі єврейського населення під нацистською окупацією проявився в униканні єврейських сюжетів у загальних працях з історії України, Другої світової війни і т. д. У цьому явищі пострадянської української дійсності можна простежити також інерцію антисіоністської пропаганди, яка часто співпадала з антисемітськими положеннями нацистського світогляду, та прищеплювала населенню відверто юдофобські стереотипи. Відстороненість від єврейських тем, як не завжди свідомо данина радянській традиції, залишалась присутньою в повсякденному мисленні наукових, політичних та адміністративних еліт.

У меморіальній сфері радянська інерція проявлялася у байдужості держави єврейської спадщини в цілому і геноциду євреїв зокрема. Тому увічнення пам'яті жертв Голокосту майже повністю залежало від організаційної та фінансової ініціативи єврейських інституцій та приватних осіб. Прикметно, що зовнішній вигляд пострадянських пам'ятників, як правило, містив єврейську символіку, а фразеологія їх написів часто повторювала радянські штампи.

Позиція толерування та порозуміння з євреями увійшла до програми одного з найперших та найпотужніших українських суспільно-політичних об'єднань НРУ, очевидно наслідуючи відомі дисидентські нарративи загально-демократичного напрямку. Пізніше на фоні різкого політичного протистояння політичних еліт, тема Голокосту та антисемітизм ООН використовувалися найреакційнішою силою – комуністичною партією України, яка продовжувала в такий спосіб

традиції радянської пропаганди для дискредитації пронаціоналістичних партій. Останні ж своєю чергою використовуючи симпатії електорату західних регіонів, прагнули до героїзації націоналістичного руху на офіційному рівні.

В умовах конструювання національно орієнтованого історичного нарративу проблематика антиєврейського насилля невідворотно апелювала до складної спадщини українського націоналістичного руху. Критичне її осмислення було справою поодиноких прозахідних інтелектуалів, але аж ніяк не широкої аудиторії, не офіційної академічної науки і не владних еліт.

Саме в контексті перегляду націоналістичної спадщини відбулося декілька дискусій, в яких фігурувала тема участі українців у Голокості. Вони засвідчили стійку поляризацію поглядів тих, хто схильний захищати і виправдовувати націоналістичний рух, відкидаючи його авторитарну сутність та військові злочини, і тих, хто тяжіє до більш прискіпливого погляду на діяльність ОУН, розглядаючи цей досвід в загальному контексті право-радикальних ідеологій ХХ ст. Останні демонстрували високий рівень інтегрованості до західної суспільної думки, в якій сформувалось ставлення до власної історії передусім як до саморефлексії та аналізу пережитого досвіду, а не інструменту для політичної боротьби. В українському суспільстві перших двох десятиріч після розпаду СРСР такий підхід, особливо відносно історії ХХ ст., ще не став домінуючим. Проте, більшість спікерів українського публічного простору мали, якщо не праву, то відверто антирадянську орієнтацію, тому часто сприймали будь-які критичні закиди на адресу націоналістичного руху, зокрема причетність до Голокосту, як провокацію лівих сил.

У результаті зближення західного та пострадянського просторів після падіння «залізної завіси» переважно зусиллями зарубіжних істориків почався процес онауковлення проблеми Голокосту в Україні. В українській історіографії ця царина історичних студій розвинена досить слабо, характер їх виконання не позбавлений ознак тенденційності. Ані за кількістю праць, ані за їх якістю не можна говорити про наявність відповідної спеціалізації в цеху професійних українських істориків. Якщо в українському академічному просторі і з'являються

фахівці з історії Голокосту, то вони скоріше інтегруються до західного наукового простору, аніж до українського.

Через професійні дослідження, нечисленні переклади деяких зарубіжних праць, тези яких час від часу спливали в публічних дискусіях, в українській інтелектуальний простір було привнесено сюжети причетності певної частини українців, зокрема українських націоналістів, до переслідування євреїв, антисемітизму в ідеологічній доктрині ОУН, реакції місцевого населення на знищення євреїв – порятунок, байдужість або донос, порівняння Голокосту з Голодомором і т. і. Ці дискусії хоча й не мали особливого резонансу в суспільній думці, і сприймалися більшістю досить відсторонено, тим не менше свідчать про певну динаміку в українському академічному середовищі і готовність до подальшої розробки цієї проблеми.

Квінтесенцією засадничих дискусій про місце Голокосту в українській суспільній думці та історичній свідомості було те, що українське суспільство в силу ряду обставин не готове сприймати єврейську трагедію як частину власної історії і тим більше критично оцінювати власну роль у цих подіях. Такій ситуації диспутанти запропонували наступні пояснення: по-перше, це власний досвід геноциду, репресій та національних утисків; по-друге, це невизначеність зовнішньополітичного курсу, епізодичне спекулювання політичних еліт то на націоналістичних, то на прорадянських, то на проєвропейських симпатіях виборців, не розуміння безпосереднього зв'язку між сприйняттям Голокосту та вектором цивілізаційного розвитку України, який обирається на майбутнє; по-третє, це відсутність змістовної дискусії щодо радянського досвіду, зокрема однозначної оцінки його тоталітарно-репресивної спадщини, що є важливим кроком до усвідомлення відповідальності та причетності до свого трагічного минулого.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Архів Центру досліджень визвольного руху (м. Львів, Україна)

1. Ф. 5. – Т. 4. Одиниця збереження 012. Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21 – 25 серпня 1943 р. (неповний текст). – 1943, арк. 244 – 266.

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ, Україна)

2. Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 1. Інструкції Революційного Проводу ОУН(Б) для організаційного активу в Україні на період війни. “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” Г. Військові інструкції. Травень 1941 р., арк. 25 – 33.

3. ф. 3833, оп. 2, спр. 1. Інструкції Революційного Проводу ОУН(Б) для організаційного активу в Україні на період війни. “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” Г. Вказівки на перші дні організації державного життя. Травень 1941 р., арк. 33 – 57.

4. ф. 3833, оп. 2, спр. 1. Інструкції Революційного Проводу ОУН(Б) для організаційного активу в Україні на період війни. “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” Г. Інструкції Служби Безпеки. Травень 1941 р., арк. 57 – 76.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ, Україна)

5. ф. 1, оп. 24, спр. 6160. О. Ботвин, Докладная записка «О случае проведения неорганизованного митинга на месте расстрела немецко-фашистскими оккупантами советских людей в Бабьем Яру», арк. 148 – 151.

USC Shoah Foundation Visual History Archive (м. Лос-Анжелес, США)

6. Відеоінтерв'ю з Куртом Левіном від 1 червня 1997 р., Нью-Йорк, США.

United States Holocaust Memorial Museum Archive (м. Вашингтон, США)

7. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0001, відеоінтерв'ю з Володимиром Грідіним від 10 квітня 2005 р.
8. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0002, відеоінтерв'ю з Оленою Собченко від 26 липня 2005 р.
9. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0004, відеоінтерв'ю з Аллою Тетерятніковою від 26 липня 2005 р.
10. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0015, відеоінтерв'ю з Юрієм Гротом від 30 липня 2005 р.
11. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0016, відеоінтерв'ю з Миколою Гармашем від 30 липня 2005 р.
12. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0021, відеоінтерв'ю з Катериною Подоляк від 18 лютого 2006 р.
13. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0026, відеоінтерв'ю Емілією Войтович від 15 квітня 2006 р.
14. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0028, відеоінтерв'ю з Володимиром Кравчуком від 16 квітня 2006 р.
15. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0028, відеоінтерв'ю з Анатолієм Тимошенко від 16 квітня 2006 р.
16. Oral history interviews of the Ukrainian Witnesses Documentation Project, RG-50.575*0031, відеоінтерв'ю з Вірою Мироною від 17 квітня 2006 р.
17. Yihad-in Unum oral history collection, 50.589*0020, відеоінтерв'ю з українським чоловіком 1929 р. н. від 23 травня 2008 р.
18. Yihad-in Unum oral history collection, 50.589*0025, відеоінтерв'ю з українським подружжям, чоловіком 1929 р. н. і жінкою 1935 р. н. від 19 серпня 2008 р.
19. Yihad-in Unum oral history collection, 50.589*0078, відеоінтерв'ю з українською жінкою 1932 р. н. від 5 квітня 2007 р.

Ž I H (м. Варшава, Польща)

20. Relacje ocalałych z Holocaustu, 301/2193, свідчення Ігнаца Голдвассера від 16 лютого 1947 р.
21. Relacje ocalałych z Holocaustu, 301/1091, свідчення Бліми Хамерман, дата відсутня.
22. Relacje ocalałych z Holocaustu, 301/1096, свідчення Ерни Клінгер, дата відсутня.
23. Relacje ocalałych z Holocaustu, 301/1177, свідчення Якуба Герштенфельда, дата відсутня.
24. Relacje ocalałych z Holocaustu, 301/1205, свідчення Фріди Кох від 8 грудня 1945 р.
25. Relacje ocalałych z Holocaustu, 301/2465, свідчення Йонаса Фріца від 23 січня 1947 р.

Опубліковані джерела

26. 50 лет со дня первого расстрела в Бабьем Яре [Текст] // Советиш Геймланд. – М., 1991. – № 9. – С. 2.
27. Авраам Х. Сохранить все имена [Текст] / Х. Авраам // Еврейская газета. – 1991. – 9 апреля. – С. 6.
28. Азин Б. Над Крещатиком – «Звезда Давида» [Текст] / Б. Азин // Еврейская газета. – 1991. – 21 октября. – С. 2.
29. Александров Г. Товарищ Эренбург упрощает [Текст] / Г. Александров // Правда. – 1945. – №89. – 14 апреля. – С. 2.
30. Алентьев О. Проти низькопоклонства перед буржуазним Заходом [Текст] / О. Алентьев // Більшовик України. – 1948 – № 11. – С. 62.
31. Альтман И. Жизнь и судьба «Черной книги» / И. Альтман [Текст] // Литературная Газета – 1990. – 16 мая. – С. 8.
32. Амар Т. С. Роман Шухевич. Фантазія [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичний ресурс Zaxid.net. – 26 серпня, 2008. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?roman_shuhevich_fantaziya&objectId=1059559.

33. Анна Франк в Москве [Текст] // Страна и мир. – Мюнхен, 1990. – № 6. – С. 24 – 25.
34. Антокольский П. Не вечная память [Текст] / П. Антокольский // Знамя. – 1946. – № 7. – С. 65.
35. Бабий Яр [Текст] // Украинский советский энциклопедический словарь. – К.: Сов. Энциклопедия, 1988. – Т. 1. – С. 128.
36. Бабий Яр: Пятьдесят лет спустя [Текст] // Известия. – 1991. – 30 сентября. – С. 4.
37. Бабінська Г. Похвальне слово українцям [Текст] / Г. Бабінська // Діялоги. – 1983. – №1 – 2. – С. 63 – 64.
38. Багрянний І. Публіцистика. Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе [Текст] / Упоряд. О. Коновал. – К. [Б.в.], 1996. – 856 с.
39. Барац В. Бегство от судьбы: Воспоминания очевидцев-евреев Украины во время второй мировой войны [Текст] / В. Барац. – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1991. – 151 с.
40. Баумингер А. Ф. М. Каленчук – украинец-спаситель [Текст] // Діялоги. – 1984. – № 5 – 6. – С. 61 – 63.
41. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941 – 1944 гг. [Текст] / А. Круглов. Часть 1. – Д.: Центр «Ткума»; Лира, 2008. – 240 с.
42. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941 – 1944 гг. [Текст] / А. Круглов. Часть 2, 3. – Д., 2009. – 283 с.
43. Без жалости и сомнения Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941 – 1944 гг. [Текст] / А. Круглов. Часть 4. – Ткума, 2010. – 283 с.

44. Бондарец В. Военнопленные: (Записки капитана) [Текст] / В. Бондарец. – М.: Мол. гвардия, 1960. – 288 с.
45. Боротьба за визнання Митрополита Андрія Шептицького Праведником Світу в Яд Вашем [Текст] // Діялоги. – 1984. – № 5 – 6. – С. 49.
46. Братья евреи всего мира! Выступления представителей еврейского народа на митинге, состоявшемся в Москве, 24 августа 1941 г. [Текст] // Известия. – 1941. – 26 августа – С. 3.
47. Ваханг Кіпіані [Текст] / В. Кіпіані // Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини / І. Хруслінська, П. Тима. – К. Дух і Літера, 2011. – С. 260 – 281.
48. Великая Отечественная война. 1941–1945: Энциклопедия [Текст] / Гл. ред. Козлов М. М.; науч.-ред. совет изд-ва «Сов. Энциклопедия»; ин-т воен. истории МО СССР. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
49. Величко Т. Друга польова школа з усної історії «Голокост очима неєвреїв», 16–23 серпня 2007 р. [Текст] / Т. Величко, Т. Пастушенко // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3). – С. 171 – 173.
50. Величко Т. Первая полевая школа по устной истории «Холокост глазами нееврейского населения (русских, украинцев, крымских татар) на примере Крымского полуострова» [Текст] / Т. Величко // Голокост і сучасність. – 2007. – №1. – С. 174 – 177.
51. Вестник: Люди остаются людьми: Свидетельства очевидцев [Текст] / Л. Ш. Зингер, Ю. П. Ляпунов, Е. М. Финкель и др. – Черновцы [Б.в.], 1991. – 108 с.
52. Видаль-Наке П. Геноцид [Текст] / П. Видаль-Наке // 50/50. Опыт словаря нового мышления / под. ред.: М. Ферро, Ю. Афанасьева; пер. А. Тарасевич, А. Резников, Е. Баранова и др. – М.: Прогресс; Пайо, 1989. – С. 57 – 59.
53. Вишевник Б. Устная история Холокоста в Днепропетровской области: поиски и находки [Текст] / Б. Вишевник // Истоки. Вестник Народного

университета єврейської культури в Східній Україні. – Х.: Єврейський мир, 1997. – № 1, липень – грудень. – С. 51 – 53.

54. Відлуння Бабиного Яру: Поетична антологія [Текст] / упоряд. Ю. Каплан. 2-е вид., допов. – К.: Фірма «ЮГ», Інститут Юдаїки, 2001. – 176 с.

55. Вольф Е. Кошунство... [Текст] / Е. Вольф // Діялоги. – 1984. – № 5 – 6. – С. 54 – 56.

56. Вольф Ю. Чи доставе в нас мудрості «розглянути пройдений шлях єврейсько-українських взаємин іншими очима, ніж ми робили це дотепер»? [Текст] / Ю. Вольф // Діялоги. – 1983. – №1 – 2. – С. 25 – 27.

57. Воронина Т. Пепел Баб'єго Яра [Текст] / Т. Воронина // Перестройка и єврейський вопрос. – М.: АКСО, 1991. – Вып. 4. – С. 3 – 9.

58. Второй митинг представителей єврейского народа [Текст] // Известия. – 1942. – 26 мая. – С. 3.

59. Выступления представителей єврейского народа на митинге, состоявшемся в Москве, 24 августа 1941 г. [Текст] // Правда. – 1941. – 25 авг. – С. 3.

60. В'ятрович В. Легенда про Нахтігаль [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // УП. – 2007. – 14 грудня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/12/14/3337086/>.

61. В'ятрович В. Роман Шухевич: політик [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // УП. – 2008. – 7 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/05/7/3431051/>.

62. В'ятрович В. Роман Шухевич: солдат [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // УП. – 2008. – 2 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/05/2/3428614/>.

63. В'ятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти [Електронний ресурс] / В. В'ятрович // УП. – 21 січня 2008. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/01/23/3354867/>.

64. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. – Л.: Мс, 2006. – 140 с.

65. Галич А. Генеральная репетиция [Електронний ресурс]. – Серебряный бор – Москва, 1973. – Режим доступа: http://modernlib.ru/books/galich_aleksandr_arkadevich/generalnaya_repeticiya/read/.
66. Галів М. До проблеми українсько-єврейських відносин [Текст] / М. Галів // Український самостійник.. – Мюнхен, 1963. – Ч. 6. – С.31 – 34.
67. Галів М. Крок вперед в в українсько-єврейських стосунках [Текст] / М. Галів // Український самостійник, ч. 65. – Мюнхен, 1963. – Ч. 1. – С. 31 – 34.
68. Галів М. Продовжується українсько-єврейський діалог [Текст] / М. Галів // Український самостійник. – Мюнхен, 1964. – Ч. 4. – С. 23 – 24.
69. Галів М. Українсько-єврейська конференція в Нью-Йорку [Текст] / М. Галів // Український самостійник. – Мюнхен, 1962. – Ч. 1. – С. 32 – 34.
70. Гинзбург Л. «Дело Эйхмана» [Текст] / Л. Гинзбург // Литературная газета. – 1961. – 18 июля; 20 июля. – С. 5.
71. Глезин Э. Январская весна [Текст] / Э. Глезин // Известия. – 2007. – 24 марта. – С. 14.
72. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера [Текст] / наук. ред. та коментарі Н. Яковенко. – К.: Дух і Літера, 2010. – 180 с.
73. Глотов В. Свастика на надгробиях [Текст] / В. Глотов // Огонек. – 1990. – № 25. – С. 32 – 33.
74. Головченко І. Х. Золоті ворота. Чорне сонце [Текст] / І. Х. Головченко, О. Г. Мусієнко Кн. 1: Тетралогія. – К.: Дніпро, 1986. – 557 с.
75. Голубничий В. Потреба покращення взаємин між українцями та євреями / В. Голубничий // Український самостійник. – Мюнхен, 1963. – Ч. 5. – С. 12 – 18.
76. Горбачев М. С. Памяти жертв Бабьего Яра [Текст] / М. Горачев // Известия. – 1991. – 8 октября. – С. 2.
77. Городинський Н. Второй побег [Текст] / Н. Городинський // Діялоги. – 1983. – №1 – 2. – С. 59– 61.
78. Грачова С. Вони жили серед нас? [Текст] / С. Грачова // Критика. – 2005. – № 4. – С. 22 – 26.

79. Грицак Я. Мовчанья не по-європейськи [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Інформаційно-аналітичний ресурс Zaxid.net. – 1 грудня 2008. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?movchannya_ne_royevropeyski&objectId=1066324.
80. Гроссман В. Все течет... [Текст] / В. Гроссман. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1970. – 207 с.
81. Гроссман В. Жизнь и судьба [Текст] / В. Гроссман. – М. [Б.и.], 1998 – 442 с.
82. Гроссман В. Треблинский ад [Текст] / В. Гроссман. – Магадан: Советская Колыма, 1946. – 70 с.
83. Губенко Г. Книга печали [Текст] / Г. Губенко. – Симферополь: Крым. кн. изд-во, 1991. – 192 с.
84. Дашевский Н. Воспоминания без вести пропавшего [Текст] / Н. Дашевский. – М.: Московский Рабочий, 1990. – 219 с.
85. Дзюба И. Выступление в Бабье Яру 29 сентября 1966 года / 25-летие расстрела в Бабьем Яре [Электронный ресурс] / И. Дзюба. – Режим доступа: http://www.archives.gov.ua/Sections/Babyn_Yar/CDAMLM/index.php?1#photo.
86. Дзюба И. То, что вызывает к совести [Электронный ресурс] / И. Дзюба. – Режим доступа: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=1756.
87. Диамант Э. Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивое племя [Электронный ресурс] / Э. Диамант // Интернет-газета «Мы здесь». – 2011. – № 323. – 15 – 21 сентября. – Режим доступа: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/history/art00065.html>.
88. Добрянський М. Анатолій Кузнецов [Текст] / М. Добрянський // Український самостійник. – 1969. – ч. 11 (541). – С. 30 – 31.
89. Докладная записка агитпропа ЦК А.А. Жданову по вопросу издания «Черной книги» от 3 февраля 1947 г. [Электронный ресурс] // Фонд Александра Яковлева. Сталин и космополитизм. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69319>.

90. Донцов Д. Націоналізм [Текст] / Д. Донцов. – Л.: Нове життя, 1926. – 270 с.
91. Дробицкий Яр: вчера, сегодня, завтра [Текст] // Бенсиах («Собеседник»): Инф. бюлл. Харьков. о-ва еврейск. культуры. – 1989. – № 1. – С. 4 – 6.
92. Дубасевич Р. Україна або смерть [Текст] / Р. Дубасевич // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упорядн.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 19.
93. Дубсон В. Рукописи не горят: Новое о «Черной книге» [Текст] / В. Дубсон // ВЕСК. – 1989. – 13 сентября. – С. 4.
94. ЕАК, В.С. Гроссман, И.Г. Эренбург – в ЦК ВКП(б) с просьбой об издании «Черной книги» от 28.11.1946. [Электронный ресурс] // Фонд Александра Н. Яковлева. Сталин и космополитизм. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68418>.
95. Еврейский антифашистский комитет в СССР, 1941 – 1948: Документированная история [Текст] / отв. ред. Ш. Редлих, науч. ред. Г. Костырченко. – М., 1996. – 424 с.
96. Евтушенко Е. Бабий Яр [Текст] / Е. Евтушенко // Литературная газета. – 1961. – 19 сентября.
97. Евтушенко Е. Волчий паспорт [Текст] / Е. Евтушенко. – М.: Колибри, 2015. – 704 с.
98. Евтушенко Е. Я пришел к тебе, Бабий Яр. История самой знаменитой симфонии XX в. / Е. Евтушенко. – М. [Б.и.], 2012. – 142 с.
99. Елисаветский С. Евреи Украины в антинацистском сопротивлении и партизанском движении в 1941 – 1944 гг. [Текст] / С. Елисаветский // Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры в Восточной Украине. – Х.: «Еврейский мир», 1997. – № 1 (июль – декабрь). – С. 54 – 58.
100. Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия: (Документ. повествование) [Текст] / С. Я. Елисаветский. – К.: УкрНИИНТИ, 1991. – 112 с.

101. Євген Стахів [Текст] // Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини / І. Хруслінська, П. Тима. – К. Дух і Літера, 2011. – С. 183 – 192.
102. Заключение управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) о невозможности издания «Черной книги» от 07.10.1947 [Електронний ресурс] // Фонд Александра Яковлева. Государственный антисемитизм СССР. – Режим доступа: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68431>.
103. Затонський Д. Бійся данайців, що приносять дарунки [Електронний ресурс] / Д. Затонський // Дзеркало тижня. – 2002. – №48. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/biysya_danaytsiv,_scho_dari_prinosyat.html.
104. Заява Громадського комітету «Бабин Яр» у зв'язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського музейно-освітнянського центру [Електронний ресурс] // Українське слово. – 2006. – № 30. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00005.html>.
105. Звернення до прем'єр-міністра Ізраїля [Текст] // Діялоги. – 1985. – № 7 – 8. – С. 34 – 35.
106. Зекцер Д. Евреи Харькова в борьбе с нацизмом [Текст] / Д. Зекцер // Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры в Восточной Украине. – Х.: «Еврейский мир», 1997. – № 1 (июль – декабрь). – С. 76 – 85.
107. Зеленко К. У 30-ліття злочину у Бабиному Яру / К. Зеленко // Український самостійник. – 1971. – Ч. 12. – С. 3 – 18.
108. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945 гг. [Текст]. – В 6-ти томах. – М.: Воениздат, 1960. – Т. 1. – 535 с.
109. История Второй мировой войны 1939–1945 гг. – В 12 томах [Текст] / Гл. ред. комис.: пред. Гречко А. А. и др. – М.: Воениздат, 1976 – Т. 7. – 551 с.
110. И. Эренбург глазами Д. Заславского [Электронний ресурс] / публ. Н. Л. Поболя, вступл. Л. Кациса // Лехаим. – 2006. – № 7. – Режим доступа: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/171/zaslav.htm>.
111. Из спогодів К. Левіна [Текст] // Український самостійник. – Мюнхен, 1966. – Ч. 6. – С. 28 – 32.

112. Кахана Д. Щоденник Львівського гетто // Діялоги. – 1984. – № 5 – 6. – С. 57 – 60.
113. Кахана Д. Щоденник Львівського гетто [Текст] // Діялоги. – 1985. – № 7 – 8. – С. 43 – 48.
114. Квітка Д. Жиди і ми [Текст] / Д. квітка // Квітковський Д. Боротьба за українську ідею: Збірник публіцистичних творів / під ред. В. Вериги. – Детройт, Нью-Йорк, Торонто [Б.в.], 1993. – С. 340 – 347.
115. Кичко Т. Юдаїзм без прикрас [Текст] / Т. К. Кичко . – К.: АН УРСР, 1963. – 192 с.
116. Коваль В. С. Путь к Бабьему Яру: Германский антисемитизм: история, теория, политика [Текст] / В. С. Коваль. – К.: [Б.в.], 1991. – 54 с.
117. Коваль Л. Общество узников гетто [Текст] / Л. Коваль // ВЕСК. – 1990. – 9 мая. – С. 2.
118. Коржавин Н. Годы. – М.: Советский писатель, 1963. – 116 с.
119. Коржавин Н. Поэма существования [Текст] / Н. Коржавин // Время и мы. – Тель-Авив, 1975. – № 1. – С. 115 – 126.
120. Корман Г. Холокост в трудах американских историков [Текст] / Г. Корман // За гранью понимания. Философы и богословы о холокосте / под. ред. Дж. К. Рота и М. Берембаума. – К.: Дух і Літера, 2003. – С. 89 – 96.
121. Корнеев Л. Вторая мировая война и мифы сионистской пропаганды [Текст] / Л. Корнеев // Военно-исторический журнал. – 1982. – № 6. – С. 62 – 67.
122. Корнеев Л. Классовая сущность сионизма [Текст] / Л. Корнеев. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 263 с.
123. Кошман Е. День скорби: Более ста тысяч евреев были расстреляны в Бабьем Яре [Текст] / Е. Кошман // Еврейская газета. – 1990. – 10 октября. – С. 1, 3.
124. Кранцфельд Я. Загадки Дробицкого Яра [Текст] / Я. Кранцфельд // Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры в Восточной Украине. – Х.: Еврейский мир, 1997. – № 1 (июль – декабрь). – С. 59 – 75.
125. Круглов А. Трагедия евреев Харьковщины в 1941 – 1942 гг. [Текст] / А. Круглов // Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры в

Восточной Украине. – Х.: Еврейский мир, 1999. – № 4, январь – июль. – С. 136 – 143.

126. Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ [Текст] / А. Кузнецов. – К.: Обериг, 1991. – 352 с.

127. Кузнецов А. В. Бабий Яр. Роман-документ [Текст] / А. В. Кузнецов. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1970. – 488 с.

128. Кузнецов А. В. Бабий Яр. Роман-документ [Текст] / А. В. Кузнецов. – Запорожье: СП Интербук, 1991. – 376 с.

129. Кузнецов А. В. Бабий Яр. Роман-документ [Текст] / А. В. Кузнецов. – М.: Мол. гвардия, 1967. – 287 с.

130. Левин А. Жизнь после Катастрофы [Текст] / А. Левин // Еврейская газета. – 1991. – 21 октября. – С. 3.

131. Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр: Страницы трагедии [Текст] / Ф. Левитас, М. Шимановский. – К. [Б.в.], 1991. – 54 с.

132. Левін К. Лист до Шимона Переса [Текст] / К. Левін // Діялоги. – 1987. – № 13 – 14. – С. 28.

133. Левін К. Мандрівка крізь ілюзії [Текст] / К. Левін. – Пер. з англ. – Л.: Свічадо, 2007. – 478 с.

134. Як Митрополит Андрей Шептицький рятував жидів [Текст] // Вільне слово. – 1982. – 4 грудня. – С. 5.

135. Липинський В. Листи до братів-хліборобів [Текст] / В. Липинський. – Відень [Б.в.], 1926.– 470 с.

136. Липкин С. Жизнь и судьба Василия Гроссмана [Электронный ресурс] / С. Липкин. – М.: Книга, 1990. – 269 с. – Режим доступа: http://royallib.com/read/lipkin_semen/gizn_i_sudba_vasiliya_grossmana.html#0.

137. Лист головного рабина України А. Хайкіна членам Комітету «Бабин Яр» у зв'язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського музейно-освітнянського центру [Електронний ресурс] // Українське слово. – 2006. – № 30. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00006.html>.

138. Лисяк-Рудницький І. Зауваження до статті професора Цві Гітельмана «Соціально-політична роль євреїв в Україні» [Текст] / І. Лисяк-Рудницький // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есеї. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С.135 – 143.
139. Літопис Самовидця. Джерела з історії України [Текст] /. – К.: АН УРСР, 1971. – 208 с.
140. Ліхтен Й. На шляху українсько-єврейського порозуміння [Текст] / Й. Ліхтен // Український самостійник. – 1963. – Ч. 4. – С. 14 – 17.
141. Ліхтен Й. Українсько-жидівські стосунки в недавньому минулому та їх перспективи на майбутнє [Текст] / Й. Ліхтен // Українці та євреї: збірник статей, документів та есеїв / упорядн. О. Панченко. – [Б.м.]: «Гадяч». – С. 326 – 344.
142. Любарский К. «Майн кампф»? Nein!: Советский военный журнал не должен публиковать Гитлера [Текст] / Любарский // Новое время. – 1990. – № 52. – С. 34 – 35.
143. Ляховицкий Ю. М. Попранная мезуза (Книга Дробицкого Яра): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации 1941 – 42. [Текст] / Ю. М. Ляховицкий. – Х.: Основа, 1991. – 192 с.
144. Маскудов С. Оценка потерь еврейского населения СССР от фашистского геноцида [Текст] / С. Маскудов // Независимая газета. – 1991. – 10 декабря. – С. 5.
145. Маринович М. Сакральне перед наступом профанного [Електронний ресурс] / М. Маринович // Дзеркало тижня. – 2002. – №48. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/sakralnoe_pered_nastupleniem_profannogo.html.
146. Мариупольская трагедия // Советская Украина. – 1942. – 28 февраля.
147. Марков А. Мой ответ [Текст] / А. Марков // Литература и жизнь. – 1961. – 24 сентября. – С. 2.
148. Маркусь В. Комусь це потрібно. Про деякі голоси єврейської преси в українських справах [Текст] / В. Маркусь // Український самостійник. – 1959. – Ч. 8. – С. 20 – 25.

149. Марплз Д. Степан Бандера: Герой України. Почесний титул нині, безумовно, викликає поділ серед українців [Текст] / Д. Марплз // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упорядн.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 129 – 139.

150. Милютин Н. Как идет суд над Эйхманом [Текст] / Н. Милютин // Новое время. – 1961. – № 20. – С. 11 – 12.

151. Милютин Н. На процессе Эйхмана [Текст] / Н. Милютин // Новое время. – 1961. – № 18. – С. 18.

152. Михальчук В. Винні ми чи безневинні [Текст] / В. Михальчук // Діялоги. – 1983. – №1 – 2. – С. 6 – 7.

153. Михальчук В. Відкритий лист інженерові Арону Абрамовичу [Текст] / В. Михальчук // Діялоги. – 1984. - № 5 – 6. – С. 52 – 53.

154. Мірчук П. Зустрічі і розмови в Ізраїлі. Чи є українці традиційними антисемітами? [Текст] / П. Мірчук. – Нью-Йорк: Союз українських політв'язнів, 1982. – 169 с.

155. Некрасов В. Записки зеваки [Текст] / В. Некрасов. – М: Художественная литература», 1991. – 400 с.

156. Некрасов В. Почему это не сделано? [Текст] / В. Некрасов // Литературная газета. – 1959. – № 125. – 10 октября. – С. 2.

157. Нота Народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова «О повсеместных грабежах разорении населения и чудовищных зверствах германских властей на захваченных ими советских территориях» [Текст] // Правда. – 1942. – 7 января. – С. 2.

158. Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова «О чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления» [Текст] // Правда. – 1942. – 28 апреля. – С. 2.

159. Нюрнбергский процесс и современность: Сб. статей [Текст] / Отв. ред. Пустогаров В. В.; АН СССР. Ин-т государства и права. – М. [Б.и.], 1986. – 174 с.

160. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов [Текст] . – В 2-х томах. – Изд. 1-е. – М.: Юрид. лит., 1951 – 1952. – Т. 1 – 1951. – 831 с. Т. 2. – 1952. – 607 с.
161. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов [Текст] . – В 2-х томах. – Изд. 2-е, испр. и доп. / Под ред. Горшенина К. П. (гл. ред.), Руденко Р. А., Никитченко И. Т. – М.: Госюриздат, 1954. – 785 с.
162. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-ми т. – М.: Юрид. лит, 1987. – Т. 1. – 688 с. Т. 2. – 672 с.
163. Об'єктивність жидівського вченого [Текст] // Свобода. – 1955. – 28 січня. – С. 2.
164. Оперштейн С. Что происходит в Днепропетровске [Текст] / С. Оперштейн // Известия. – 1942. – 18 апреля. – С. 3.
165. Осипов И. Чудовищные злодеяния фашистов [Текст] / И. Осипов // Известия. – 1941. – 20 августа. – С. 2.
166. От Совинформбюро: Вечернее сообщение 16 авг. // Правда. – 1941. – 17 авг. – С. 1.
167. Пискір М. Справа «Голокосту» [Текст] / М. Пискір // Свобода. – 1978. – 6 травня. – С. 2, 6.
168. Письмо из Украины [Текст] // Діялоги. – 1983. – №1 – 2. – С. 62.
169. Плющ Л. И. На карнавале истории [Текст] / Л. И. Поющ. – London: Overseas Publications Interchange, 1979. – 711 с.
170. Полторац А. И. Нюрнбергский эпилог [Текст] / А. И. Полторац, предисл. Л. Н. Смирнова . – М.: Воениздат, 1965. – 552 с.
171. Постанова Верховної Ради України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» № 3560-VI від 05.07.2011 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3560-vi>.
172. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» № 2085-IV від 08.10.2004 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

173. Промова Івана Дзюби у Бабиному Ярі 1966 р. [Текст] // Діялоги. – 1983. – № 3 – 4. – С. 132 – 138.
174. Процес Дем'янюка – виправдання для існування Ізраїля [Текст] // Діялоги. – 1987. – № 13 – 14. – С. 69 – 70.
175. Расевич В. Львівський погром [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичний ресурс Zaxid.net. – 14 серпня, 2008. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?lvivskiy_pogrom&objectId=1058971.
176. Расевич В. Постать у «чорно-білих» кольорах [Текст] / В. Расевич // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упорядн.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 110 – 120.
177. Рахманний Р. Кожна нація має право на існування [Текст] / Р. Рахманний // Наша мета. – 1967. – червень. – С. 4.
178. Рахманний Р. Роздуми про Україну. Вибрані есеї та статті, 1945 – 1990 [Текст] / Р. Рахманний. – К.: Просвіта, 1997. – 692 с.
179. Рахманний Р. Україна атомного віку. Есеї і статті 1945 – 86. [Текст] / Р. Рахманний, ред. Н. Олійник. – Торонто: Гомін України, 1987. – 683 с.
180. Роковини гітлеризму, Ізраїль і Голокост [Текст] // Діялоги. – 1985. – № 7 – 8. – С. 69 – 70.
181. Романовський Д. Советские евреи под нацистской оккупацией [Текст] / Д. Романовский // Ковчег: Альманах єврейської культури. – М.; Ієрусалим: Худож. лит; Тарбут, 1990 (5471). – Вып. 1. – С. 283 – 312.
182. Рудлінг П. А. Переконливі докази [Текст] / П. А. Рудлінг // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упорядн.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2011. – 195 – 196.
183. Рыбаков А. Н. Роман-воспоминание [Текст] / А. Н. Рыбаков. – М.: Вагриус, 1997. – 383 с.
184. Рыбаков А. Н. Тяжелый песок [Текст] / А. Н. Рыбаков. – М.: Советский писатель, 1982. – 605 с.

185. Рябчук М. Довкола Бандери [Текст] / М. Рябчук // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упорядн.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 358 – 378.
186. Сверстюк Є. Зерна українсько-ізраїльської солідарності [Електронний ресурс] / Є. Сверстюк // Сверстюк Є. Блудні сини України. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Sverstiuk_Yevhen/Bludni_synu_Ukrainy/.
187. Сверстюк Є. Якби покласти квіти [Електронний ресурс] / Є. Сверстюк // Дзеркало тижня. – 2002. – №48. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/esli_by_polozhit_tsvety.html.
188. Свідчення Івана Гірного [Текст] // Діялоги. – 1983. – № 3 – 4. – С. 65 – 68.
189. Символ мученичества [Текст] // Советиш Геймланд. – М., 1991. – № 9. – С. 6.
190. Симонов К. Дневник писателя. Разные дни войны [Текст] / К. Симонов. – М.: Художественная литература, 1982. – Т. 1. – 479 с.; Т. 2. – 688 с.
191. Сокольский П. Л. Письмо в редакцию о судьбе Дробицкого Яра [Текст] // Огонек. – 1989. – № 46. – С. 2.
192. Справа Митрополита А. Шептицького [Текст] // Діялоги. – 1983. – №1 – 2. – С. 55 – 56.
193. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза [Текст] / И. Сталин. – М. [Б.и.], 1946. – 208 с.
194. Стариков Д. По поводу одного стихотворения [Текст] / Д. Стариков // Литература и жизнь. – 1961. – 27 сентября. – С. 8.
195. Старовойтова Г. Геноцид [Текст] / Старовойтова // 50/50. Опыт словаря нового мышления / под. ред.: М. Ферро, Ю. Афанасьева ; пер. А. Тарасевич, А. Резников, Е. Баранова и др. – М.: Прогресс; Пайо, 1989. – С. 53 – 57.
196. Стахів Є. «За всяку ціну налагодити українсько-єврейські стосунки...». Інтерв'ю з головою американського Товариства українсько-єврейських зав'язків [Текст] // Хроніка 2000. Український культурологічний

альманах /ред. Ю. Буряк. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1998. – 512 с.

197. Стахів Є. До актуальних питань українсько-єврейських взаємин [Текст] / Є. Стахів // Українці та євреї: збірник статей, документів та есеїв / під ред. О. Панченко. – [Б.м.] «Гадяч», 2006. – С. 21 – 28.

198. Сусленский Я. Воспитательное значение процесса Ивана Демьянюка [Текст] / Я. Сусленський // Діялоги. – 1987. – № 13 – 14. – С. 73 – 82.

199. Сусленский Я. Шептицкий, «Черная книга» и мы [Текст] / Я. Сусленський // Діялоги. – 1984. – № 5 – 6. – С. 50 – 51.

200. Сусленський Я. За лаштунками полеміки [Текст] / Я. Сусленський // Діялоги. – 1985. – № 7 – 8. – С. 38 – 40.

201. Сусленський Я. Ізраїль шанує Праведників-українців [Текст] / Я. Сусленський // Діялоги. – 1983. – № 3 – 4. – С. 59 – 63.

202. Сусленський Я. Про єврейсько-українські взаємини в таборах і тюрмах для політичних в'язнів СРСР [Текст] / Я. Сусленський // Сучасність. – 1979. – №1(217). С. 84 – 103.

203. Трубаков З. А. Тайна Бабьего Яра: Документальная повесть-хроника [Текст] / З. А. Трубаков, ред. Г. Розинский. — Тель-Авив: Кругозор, 1997. — 184 с.

204. Указ Президента «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України» від 12.10.2007 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/965/2007>.

205. Указ Президента «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України» від 02.04.2010 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/46/2010>.

206. Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив [Текст] / Упоряд. о. Ю. Мицик. - К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 296 с.

207. Уманский Д. Что происходит в Иерусалиме?: К процессу над Эйхманом [Текст] / Д. Уманский // Литературная газета. – 1961. – 23 мая.

208. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 – 44) Сб. документов и материалов [Текст]. – М.; Иерусалим [Б.и.], 1991. – 424 с.
209. Файн С. Плач по Ялтушкову [Текст] / С. Файн // Истоки. Вестник Народного университета еврейской культуры в Восточной Украине. – Х.: Еврейский мир, 1998. – № 3 (июль – декабрь). – С. 86 – 92.
210. Хай не сходить трава забуття [Текст] // Вечірній Харків. – 1988. – 28 липня. – С. 4.
211. Хейфец М. Избранное: в 3 т. / Харьковская правозащитная группа [Текст] / М. Хейфец. – Х.: Фолио, 2000. – Т. 3. Украинские силуэты. Военнопленный секретарь. – 296 с.
212. Хорунжа Т. Исторична пам'ять у контексті долі народів України [Електронний ресурс] / Т. Хорунжа // Форум націй. – 2006. – № 12 (55). – Грудень. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/history/art00022.html>.
213. Царинник М. Тільки й єсть у нас ворог – наше серце / М. Царинник // Сучасність. – 1984. – №10. – С. 91 – 99.
214. Цимбалістий Б. «Голокост» і наша реакція [Текст] / Б. Цимбалістий // Свобода. – 1978. – 22, 23 червня. – С. 2.
215. Цімельс-Тролер К. Лист до Візенталя [Текст] / К. Цімельс-Тролер // Діялоги. – 1983. – № 3 – 4. – С. 69.
216. Черная книга [Текст] / сост. В. Гроссман, И. Эренбург. – Запорожье: Интербук, 1991. – Т. 2. – 254 с.
217. Черная книга под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга [Текст] // Год за годом: Ежегодник. – М.: Сов. Писатель, 1991. – С. 19 – 170.
218. Черная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев нем.-фашист. захватчиками во временно оккупир. р-нах Сов. Союза и в лагерях Польши во время 1941–1945 гг. [Текст] / Пер. с еврейск.; под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга; вступит. статья Гроссмана В. – К.: Обериг, 1991. – XXII, 615 с.
219. Шанковський Л. Про проблему антисемітизму в Україні [Текст] / Л. Шанковський // Свобода. – 1960. – 3 лютого. – С. 2.

220. Шаповал Ю. Бабий Яр: жизнь и смерть рядом [Электронный ресурс] / Ю. Шаповал // Зеркало недели. – 2011. – 23 сентября. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/babiy_yar_zhizn_i_smert_ryadom.html.
221. Шептицький фактично очолив єдину в Європі організовану акцію рятування євреїв. – Інтерв'ю з Жанною Ковбою, науковим співробітником Інституту Юдаїки, дослідницею діяльності Митрополита Андрея Шептицького, від 22.02.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prylbychi-ugcc.at.ua/load/pri_mitropolita_andreja/statti_v_interneti/sheptickij_faktichno_ocholiv_edinu_v_evropi_organizovanu_aksiju_rjatuvannja_evrejiv/9-1-0-12.
222. Шифрін А. Згадуючи Махайло Сороку [Текст] / А. Шифрін // Сучасність. – 1971. – №11(131). – С. 96 – 114.
223. Шлаен. Бабий Яр [Текст] / А. Шлаен. – К.: Абрис, 1995. – 301 с.
224. Шлаен А. Боль Бабьего Яра [Текст] / А. Шлаен // Огонек. – 1990. – № 42. – С. 6.
225. Шолохов М. Наука ненависти [Текст] / М. Шолохов // Правда. – 1942. – 22 июня. – С. 3.
226. Штрэнгель М. Примирення не починається зі списків взаємних обвинувачень. Інтерв'ю з Йосипом Зисельсом. [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 14 січня, 2010. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/primirenne_ne_nachinaetsya_so_spiskov_vzaimnyh_obvineniy.html.
227. Шульмейстер Ю. Гитлеризм в истории евреев [Текст] / Ю. Шульмейстер. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 253 с.
228. Шульмейстер Ю. Гитлеровский антиеврейский геноцид на оккупированной советской земле и сегодняшний день [Текст] / Ю. Шульмейстер // Перестройка и еврейский вопрос. – М.: АКСО, 1990. – Вып. 3. – С. 60 – 89.
229. Эренбург И. Евреи [Текст] / И. Эренбург // Красная звезда. – 1942. – 1 нояб. – С. 3.
230. Эренбург И. Земля Пирятина [Текст] / И. Эренберг // Красная звезда. – 1943. – 26 ноября. – С. 3.

231. Эренбург И. Конец Вильгельма Кубе [Текст] / И. Эренбург // Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 4.
232. Эренбург И. Народоубийцы [Текст] / И. Эренбург // Знамя. – 1944. – №№ 1 – 2. – С. 185 – 199.
233. Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь. В 3-х томах [Текст] / И. Г. Эренбург. – Т. 2 (Книги 4, 5) – М.: Текст, 2005. – 608 с.
234. 22 American rabbis start Soviet tour [Text] // New York Times; Jul. 6, 1966; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 6.
235. 2500 Soviet Jews Mark the massacre at Babi Yar [Text] // New York Times; Sep. 30, 1971; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 8.
236. 3 former Nazis go on trial for the Babi Yar Massacre [Text] // New York Times; May 4, 1971; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 16.
237. Anatoli (Kuznetsov A.) Babi Yar: a document in the form of a novel [Text] / translated by David Floyd. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 1970. – 477 p.
238. Antisemitism in the USSR [Text] // New York Times; Mar. 30, 1964; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 28.
239. Austin A. New play in Moscow exposes the anti-Semitism of Babi Yar [Text] / A. Austin // New York Times; Oct 16, 1980; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. C21.
240. Blumenthal R. Giving Nazis a break: Quiet neighbors. Prosecuting Nazi war criminals in America [Text] / R. Blumenthal // New York Times; Nov. 11, 1984; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 458.
241. Blumenthal R. War crimes alleged in suit on citizenship of L.I. Man [Text] / R. Blumenthal // New York Times; Nov. 22, 1979; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. B1.
242. Carlisle O. "Commissar makes a delayed debut [Text] / O. Carlisle // New York Times; Jun. 12, 1988; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. H29.

243. Dawidowicz L. Babi Yar's legacy: from Nurnberg to "White hotel" [Text] / L. Dawidowicz // New York Times; Sept. 27, 1981; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. SM12.
244. Dina Mironovna Pronichev remembers Babi Yar. By Anatoly Kuznetsov [Text] // New York Times; Dec. 11, 1966; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 16.
245. Documents on the Holocaust: selected sources on the destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union [Text] / ed. by Y. Arad, Y. Gutman, A. Margolit. – Jerusalem: Yad Vashem, 1981. – 504 p.
246. Dragan A. Vinnytsia: A Forgotten Holocaust [Text] / A. Dragan. – Svoboda Press. Ukrainian National Association Jersey Sity, New Jersey, 1986. – 52 p.
247. Dushnyck W. Soviet attack to Judaism. Letter to the Times [Text] / W. Dushnyk // New York Times; Apr. 13, 1964; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 28.
248. European Parliament Resolution of 25th February 2010 on the situation in Ukraine [Electronic resource]. – Available from: <http://mfa.gov.ua/en/legal-acts/2022-rezolyucija-jevroejsykogo-parlamentu-shhodo-situaciji-v-ukrajini-vid-25-lyutogo-2010-r>.
249. Friedman S. Decades later, Holocaust Survivors find their rescuer [Text] / S. Friedman // New York Times; Apr. 14, 1991; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. NJ1.
250. Golden boy of poetry: Yevgeny Yevtushenko [Text] // New York Times; July 8, 1971; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 2.
251. Grose P. Boys of Kiev play ball on Babi Yar [Text] / P. Grose // New York Times; Jun. 26, 1966; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. L5.
252. Haberman C. Prosecutor addresses doubts on identity of "Ivan the Terrible" [Text] / C. Haberman // New York Times; Jun. 9, 1992; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. A6.
253. Heiman L. They saved Jews: Ukrainian patriots defied Nazis [Text] / L. Heiman // Ukrainian Quarterly. – 1961. – Vol. 17. – № 4. – P. 320 – 332.

254. Himka J-P. Be Wary of Faulty Nachtigall Lessons [Text] / J-P. Himka // Kyiv Post, 27 Mar. 2008.
255. Himka J-P. Ukrainians who resisted. Letter to the editors [Text] / J-P. Himka // New York Times; Dec. 23, 1984; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. BR23.
256. Hoffman E. Shtetl: The Life and Death of a Small Town and the World of Polish Jews [Text] / E. Hoffman. – Boston and New York: Houghton Mifflin. – 1997. – 269 p.
257. Hryshko V. The Ukrainian holocaust of 1933 [Text] / V. Hryshko / ed. by M. Carynnyk. – Toronto: Bahriany Foundation, 1983. – 165 p.
258. Jewish partisans: a documentary of Jewish resistance in the Soviet Union during World War II [Text] / ed. by J. N. Porter. – Washington, D.C. : University Press of America, 1982. V. 1 – 2. – 256 p.
259. Kahana D. Yoman geto Levov [Text] / D. Kahana. – Yerushalayim: Yad-va-Shem, 1978. – 187 p.
260. Klein H. Shostakovich symphony stirs controversy [Text] / H. Klein // New York Times; July 12, 1970; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 91.
261. Korotych V. Babi Yar's legacy [Text] / V. Korotych // New York Times; Feb. 14, 1982; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. SM70.
262. Lewin K. I. A journey through illusion [Text] / K. I. Lewin. – Santa Barbara, Calif.: Fithian Press, 1993. – 461 p.
263. Lewin K. I. Aliti MiSpezia [Text] / K. I. Lewin; translated by Dov Sadan. – Tel-Aviv: Am Oved, 1946. – 707 p.
264. Lewin K. Andreas, Count Sheptytsky, Archbishop of Lviv, Metropolitan of Halych, and the Jewish Community in Galicia during the Second World War [Text] / K. Lewin // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1959. – V. 7, no. 1, 2 (23–24). – P. 1656 – 67.

265. Lewin K. I. Archbishop Andreas Sheptytsky and the Jewish Community in Galicia during the Second World War [Text] / K. I. Lewin // *Unitas*. – Summer, 1960 – V. 12, № 2. – P. 133 – 142.
266. Man's extradition to Israel ordered: Ukrainian immigrant accused of being Nazi Camp Guard [Text] // *New York Times*; Apr. 16 1985; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. –P. A21.
267. Mirchuk P. My meetings and discussions in Israel: Are Ukrainians “traditionally anti-Semites” [Text] / P. Mirchuk. – New York – London-Toronto: *Ukrainian Survivors of the Holocaust*, 1982. – 176 p.
268. Round-table discussion [Text] // *Ukrainian-Jewish relations in the historical perspective* / ed. by H. Aster, P. Potichnyj. – 1988. – P. 479 – 512.
269. Shankowsky L. Ukraine-Hating Innuendos in “Holocaust” [Text] / L. Shankowsky // *America*, 27 April, 1978. – P. 2.
270. Shipler D. K. Soviet monument to victims of Nazi Massacre [Text] / D. K. Shipler // *New York Times*; Oct 5, 1975; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 11.
271. Soviet plans to memorial for Babi Yar [Text] // *New York Times*; May 21, 1975; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 2.
272. Teller J.L. Anti-Semitism in Ukraine. Record of Nationalist Movement, Collaboration with Nazis cited [Text] / J. L. Teller // *New York Times*; Apr. 16, 1964; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. 36.
273. Trial of Ukrainian immigrant revives bitterness on 2 sides: Fifth case to be tried [Text] // *New York Times*; Oct 26, 1981; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. A18.
274. U.S. Commission visits Moscow [Text] // *The Washington Post*, Aug. 5, 1979; ProQuest Historical Newspapers: The Washington Post. – P. A12.
275. Wells L. W. The death brigade = The Janowska road [Text] / L. W. Wells. – New York : *Holocaust Library*. – 1978. – 305 p.
276. Wiesel E. The doomed and defiant [Text] / E. Wiesel // *New York Times*; Apr 26, 1981; ProQuest Historical Newspapers: The New York Times. – P. BW4.

277. Yevtushenko agrees to rewrite “Babi Yar” [Text] // The Washington Post, January 12, 1963; ProQuest Historical Newspapers: The Washington Post. – P. A9.

Література

278. Абакунова Г. Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ століття [Текст] / Г. Абакунова // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної конференції (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – К. [Б.в.], 2012. – С. 90 – 100.

279. Альтман И. Белые пятна «Черной книги» [Электронный ресурс] / И. Альтман. – Режим доступа: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/124/poznansk.htm>.

280. Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР, 1941–1945 [Текст] / И. Альтман. – М. [Б.и.], 2002. – 543 с.

281. Альтман И. Мемориализация Холокоста в России: история, современность, перспективы [Текст] / И. Альтман // Евреи в постсоветских странах: самосознание и образование / под ред. А. Д. Эпштейна. – Иерусалим: Еврейское агентство – Открытый университет Израиля. – 2008. – С. 186 – 209.

282. Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР [Электронный ресурс] / И. Альтман. – Режим доступа: jhistory.nfurman.com/shoa/hfond_102.htm.

283. Андреев А. Л. Методологические проблемы истории философии и общественной мысли [Текст] // Вестник АН СССР. – 1975. – № 7. – С. 126.

284. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-45) [Текст] / И. Арад. – Т. 1, Т. 2. – Д.: «Ткума»; М.: «Холокост», 2007. – 816 с.

285. Арад И. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации, 1941 – 44: сборник документов и материалов [Текст] / под ред. И. Арад. – Иерусалим: Яд Вашем, 1991. – 424 с.

286. Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сборник статей [Текст] / И. Арад. – Иерусалим [Б.и.], 1990. – 168 с.
287. Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика [Текст] / А. Ассман. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
288. Ассман Я. Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности [Текст] / Я. Ассман; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
289. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. В 5 книгах. Книга 1. Историческая топография. Хронология событий [Текст] / сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат, 2004. – 597 с.
290. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції, 24 – 25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті Бабиного Яру, 2012. – 256 с.
291. Бартов О. Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини [Текст] / О. Бартов // Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / Р. Брендон, В. Лауер., пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 433 – 480.
292. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні [Текст] / О. Бартов; пер. з англ. Сергія Коломійця. – К.: ДГВП «Зовнішторгвидав України», 2010. – 300 с.
293. Беркгоф К. «Поголовное уничтожение еврейского населения»: Холокост в Советских СМИ (1941–45) [Текст] / К. Беркгоф // Голокост і сучасність. – 2010. – №1 (7). – С. 62 – 122.
294. Беркгоф К. Бабин Яр у західній кінематографії [Текст] / К. Беркгоф // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної конференції (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – К. [Б.в.], 2012. – С. 101 – 106.

295. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою [Текст] / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
296. Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської свідомості (Суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.) [Текст] / А. Г. Болебрух. – Д.: Ліра ЛТД, 2008. – 452 с.
297. Болебрух А. Суспільна думка [Текст] / А. Болебрух // Історіографічний словник. – Х., 2004. – С. 257.
298. Боляновський А. Розстріли польських професорів у Львові в липні 1941 року: історичні факти, юридичні звинувачення, політичні інсинуації [Текст] / А. Боляновський // Україна – Польща. Історична спадщина та суспільна свідомість. – 2010 – 2011. – Вип. 3 – 4. – С. 107 – 146.
299. Винокурова Ф. Вирішення «єврейського питання» в охоронній зоні поблизу Ставки гітлера (огляд архівних джерел) [Текст] / Ф. Винокурова // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30 – 31 жовтня 2006 р. — К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 217 – 226.
300. Винокурова Ф. Міжнаціональні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939 – 44 рр.: огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області [Текст] / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». – Д.: Ткума; Ліра, 2010. – № 5. – С. 43 – 55.
301. Винокурова Ф. Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр. [Текст]: дисертація канд. іст. наук: 07.00.06 / Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – 225 арк.
302. Геллнер Э. Нации и национализм [Текст] / Э. Геллнер; пер. с англ, ред и послесловие Крупника И. И. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.

303. Гершензон О. Неизвестный Виноградов. Портрет режиссера [Электронный ресурс] / О. Гершензон // Искусство и кино. – 2011. – № 7. – Режим доступа: <http://kinoart.ru/archive/2011/07/n7-article17>.

304. Гірік С. Українсько-єврейський конфлікт 1941 р. в Галичині (Спроба пошуку причини) [Електронний ресурс] / С. Гірік // Культурологічний часопис «І». – 2007. – № 48. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/girik.htm>.

305. Гительман Ц. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней [Текст] / Ц. Гительман. Пер. с англ. А. Б. Каменского; науч. редактор О. В. Будницкий. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с.

306. Гогун А. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР: 1943 – 1949 [Текст] / А. Гогун. – [Диссертация] – СПб., 2005. – 211 с.

307. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы [Текст] / А. Гогун. – СПб.: Нева, 2004. – 416 с.

308. Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу [Текст] / М. Гон // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини», 23 – 24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. – Д.: Центр «Ткума», 2010. – С. 4 – 16.

309. Гон М. Єврейська візія українського і польського націоналізмів (1923 – 1941 рр.) [Текст] / М. Гон // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». – Д.: Ткума; Ліра, 2010. – №5. – С. 21 – 35.

310. Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні [Текст] / М. Гон // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Л.: ЗУКЦ, 2012. – С. 95 – 100.

311. Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 – 1944 рр.) [Текст]: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 /

Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 270 арк.

312. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941 – 1944 рр.) [Текст] / О. Гончаренко // УІЖ. – 2010. – № 1. – С. 128 – 141.

313. Горенштейн Н. Явление Холокоста: обзор научных исследований [Текст] / Н. Горенштейн // Экономические и гуманитарные исследования регионов – Ростов-на-Дону [Б.и.], 2012. – № 2. – С. 85 – 92.

314. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в сознании украинского общества [Электронный ресурс] / В. Гриневич // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2 – 3 (40 – 41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gri24.html>.

315. Гринченко Г. Презентація «голосов»: розказчик(и) vs дослідник(и) [Текст] / Г. Гринченко // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Збірник наукових статей / ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Х.: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – С. 50 – 56.

316. Грицак Я. Голокост попросту. Рецензія на книжку: Omer Bartov, *Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007 [Електронний ресурс] // Часопис «І». – 2009. – № 58. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n58texts/hrycak.htm>.

317. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. [Текст] / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1998. – 249 с.

318. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Стара історія на новий лад [Текст] / Я. Грицак. – Київ: Критика, 2011. – 176 с.

319. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях в роки Другої світової війни [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Культурологічний часопис «І». – 1996. – № 8. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n8texts/hrycak.htm>.

320. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів [Текст] / Г. Грінченко. — Х.: ХНУ, 2007. – 28 с.

321. Гунчак Т. Сімон Петлюра та євреї [Текст] / Т. Гунчак. – К., 1993. – 48 с.
322. Гунчак Т. Українсько-єврейські стосунки під час совєцької та німецької окупацій [Текст] / Т. Гунчак // Т. Гунчак. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни. – УВС ім. Ю. Липи. – К. [Б.в.], 2011 – С. 89 – 118.
323. Данилевский И. Н. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. Учеб. Пособие [Текст] / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – 702 с.
324. Дерейко І. Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір [Текст] / І. Дерейко // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної конференції (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – К. [Б.в.], 2012. – С. 34–53.
325. Дин М. Пособники Холокоста: преступления местной полиции Беларуси и Украины, 1941-44 [Текст] / М. Дин. – СПб.: Академический проект: ДНК, 2008. – 267 с.
326. Дитч Й. Поборюючи «нюрнберзьку історіографію» Голодомору [Текст] / Й. Дитч // Голокост і Сучасність. – 2008. – №1(3). – С. 7 – 26.
327. Долганов П. Євреї в ідеології та практиці ОУН: економічний аспект [Текст] / П. Долганов // Проблеми історії Голокосту. – Д.: Центр «Ткума», 2010. – №5. – С. 36 – 42.
328. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їх наслідків [Текст] / П. Долганов // Голокост і Сучасність. – 2015. – №1(13). – С. 21.
329. Дюков А. Р. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса» [Текст] / А. Р. Дюков. — М.: Regnum, 2008. — 152 с.

330. Евстафьева Т. Бабий Яр: послевоенная история местности [Текст] / Т. Евстафьева // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24 – 25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К.: Укр. Центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012. – С. 21 – 31.
331. Елисаветский С. Бердичевская трагедия [Текст] / С. Елисаветский. – К. [Б.в.], 1991. – 111 с.
332. Еремеева С. А. Каменные гости: монументальные памятники коммеморации [Текст] / С. А. Еремеева // Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом ВШ, 2012. – С. 499 – 532.
333. Еремеева С. А. Монументальные практики коммеморации в России XIX – начала XX века [Текст] / С. А. Еремеева // Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад. – М. [Б.и.], 2010. – С. 885 – 927.
334. Євстаф'єва Т. О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України [Текст] / Т. О. Євстаф'єва // Архіви України. – 2011. – № 5. – С. 137 – 158.
335. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві [Текст] / Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
336. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920 – 30 рр.): Нариси інтелектуальної історії [Текст] / О. Зайцев. – К.: Критика, 2013. – 488 с.
337. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі [Текст] / Л. Зашкільняк // Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 21 – 26.
338. Зельцер А. Тема «Евреи в Бабьем Яру» в Советском Союзе в 1941 – 45 годах [Текст] / А. Зельцер // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К.:

Укр. Центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012. – С. 83 – 100.

339. Иванова Е. Конструирование коллективной памяти о Холокосте в Украине [Текст] / Е. Иванова // *Ab Imperio*, 2004. – № 2. – С. 369 – 392.

340. Иванова Е. Память об исторических событиях (на материале Холокоста): гендерный аспект [Текст] / Е. Иванова // *Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкаревой. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2003. – С. 217 – 234.*

341. Иванова Е. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине [Текст] / Е. Иванова // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2008. – № 2 (4). – С. 9–28.*

342. История и память: историческая культура Европы до начала нового времени [Текст] / ред. Л. П. Репина. М., 2006. – 768 с.

343. Їльге В. Змагання жертв [Текст] / В. Їльге // *Критика. – 2006. – №5.*

344. Йонес Э. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства, 1934 – 44 [Текст] / Э. Йонес. – М.: «Российская библиотека Холокоста» – Иерусалим [Б.и.], 1999. – 488 с.

345. Канторович Н. Реакция на процесс Эйхмана в Советском Союзе: попытка предварительного анализа, 1960-65 гг. [Текст] / Н. Канторович // *Яд Вашем: Исследования / Сост. Д. Романовский, Д. Зильберкланг. – Иерусалим [Б.и.], 2009. – С. 193 – 232.*

346. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд [Електронний ресурс] / Г. В. Касьянов // *Ізборник. – К., 2003. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>.*

347. Касьянов Г. В. Теорії нації і націоналізму [Текст] / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

348. Касьянов Г. В. Украина 1991 – 2007: очерки новейшей истории [Текст] / Г. В. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.

349. Киридон А. М. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність» [Текст] / А. М. Киридон // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 2. – С. 116 – 121.

350. Ковальський Н. П. Проблемы классификации письменных источников в современной советской историографии [Текст] / Н. П. Ковальський // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции (Днепропетровск, 31 окт. – 2 ноября 1983 г.). – М. [Б.и.], 1983. – С. 14 – 27.

351. Ковальський М. П. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII – XX ст. [Текст] / М. П. Ковальський // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: Зб. статей. – Д. [Б.в.], 1995. – С. 147 – 155.

352. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «Остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене [Текст] / Ж. Ковба. – К. Дух і Літера, 2009. – 296 с.

353. Ковба Ж. Роль Митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту [Електронний ресурс] / Ж. Ковба. – Режим доступу: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=43&Itemid=41.

354. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії [Текст] / І. Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів: ПАІС, 2011. – С. 54 – 64.

355. Кононенко В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час другої світової війни та в перші повоєнні роки [Текст] / В. Кононенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини», 23 – 24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. – Д.: Центр «Ткума», 2010. – С. 308 – 315.

356. Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження [Текст] / В. Косик // Український визвольний рух: наук. зб. – Л. [Б.в.], 2003. – Збірник 1. – С. 176 – 189.
357. Костырченко Г. В. Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР [Текст] / Г. Костырченко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Ельцина, 2010. – 415 с.
358. Костырченко Г. В. Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос [Текст] / Г. В. Костырченко. – М.: Международные отношения. – 2012. – 528 с.
359. Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації [Текст] / А. Кравчук // Митрополит Андрей Шептицький Документи і Матеріяли 1941-1944. – К.: Дух і Літера, 2003. – 313 с.
360. Круглов А. Катастрофа украинского еврейства 1941 – 1944 г. Энциклопедический справочник [Текст] / А. Круглов. – Х.: Каравелла, 2001. – 376 с.
361. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах [Текст] / А. Круглов. – Д.: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2011. – 140 с.
362. Круглов А. Уничтожение еврейского населения в Винницкой области в 1941 – 1944 гг. [Текст] / А. Круглов. – Могилев-Подольский [Б.и.], 1997. – 89 с.
363. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине, 1941—1944 гг. [Текст] / А. Круглов. – Запорожье: Премьер, 2004. – 207 с.
364. Кульчицкий С. Голодомор в Україні та український Голокост [Текст] / С. Кульчицкий // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3). – С. 88 – 98.
365. Курило Т., Химка І. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою В. В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи» [Текст] / Т. Курило, І. Химка // Україна модерна. – 2008. – № 13. – С. 252 – 265.

366. Лауэр В. «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941-1944) [Текст] / В. Лауэр // Проблемы історії Голокосту. – 2007. – № 4. – С. 31 – 60.

367. Левченко Ю. Еволюція ідеології націонал-соціалізму щодо України протягом 1933–1942 рр. [Текст] / Ю. Левченко // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 156. Історичні науки. – С. 42 – 47.

368. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект): Монографія. [Текст] / Т. Ф. Литвинова. – Д.: «Ліра», 2011. – 732 с.

369. Макаров А. Диссидентская память о Холокосте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/history/soc/51954>, от 16 декабря 2013 г.

370. Маринович М. Постать митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу [Текст] / М. Маринович // Егупец. Художественно-публицистический альманах Института иудаики. – К.: Дух и Літера, 2007. – № 16. – С. 188 – 194.

371. Медушевская О. М. Источниковедение: Теория. История. Метод [Текст] / О. М. Медушевская. – М. [Б.и.], 1996. – 80 с.

372. Мельник О. Жнива історіографії: монографія Карела Беркгофа і проблеми інтерпретації джерел з історії окупованої нацистами України [Текст] / О. Мельник // Україна модерна. – 2008. – №13. – С. 266 – 289.

373. Миллер А. Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействие на европейскую культуру памяти [Текст] / А. Миллер // Политические культуры. – 2016. – № 1(80). – С. 111 – 121.

374. Миллер А. Россия: власть и история / А Миллер [Текст] // Pro et Contra. – 2009. – Май-август. – С. 6 – 23.

375. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы [Текст] /

Д. Михман; пер. с англ. – Академическая серия «Библиотека Холокоста «Ткума»». – Вып. 1. – Д.: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума», ООО Независимая издательская организация «Дива», 2005. – 448 с.

376. Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра [Текст] / М. Мицель // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2007. – № 1 (2). – С. 9 – 30.

377. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії [Текст] / Л. П. Нагорна. – К., ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

378. Нахманович В. Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. [Текст] / В. Р. Нахманович // УІЖ. – 2007. – № 3 (474). – С. 76 – 97.

379. Нахманович В. Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) [Текст] / В. Р. Нахманович // УІЖ. – 2011. – № 6. – С. 105 – 121.

380. Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941 – 1943) [Текст] / В. Нахманович // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30 – 31 жовтня 2006 р. — К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 227 – 262.

381. Нора П. Всемирное торжество памяти [Электронный ресурс] / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2 – 3 (40 – 41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.

382. Нора П. Проблематика мест памяти [Текст] / П. Нора // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во СПбУ, 1999. – С. 17–50.

383. Носенко-Штейн Е. «Невстреча поколений? Пути формирования еврейской самоидентификации в современной России [Текст] / Е. Носенко-Штейн // Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей / Отв. ред. О.В. Белова. – М. [Б.и.], 2010. – С. 207 – 221.

384. Парнис А. Виктор Некрасов и Бабий Яр [Электронный ресурс] // Журнал «Алеф». – 2005. – Режим доступа: <http://nekrassov-viktor.com/Papers/Parnis-Viktor-Nekrasov-Babiy-Yr.aspx>.
385. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні [Текст] / Т. Пастушенко // Історія України. – № 17 – № 18 (657 – 658), травень, 2010. – С. 10 – 15.
386. Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940-1942 рр. [Текст] / І. Патриляк. – К. [Б.в.], 2004. – 598 с.
387. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине, 1941 – 45 [Текст] / Т. С. Першина. – АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
388. Петровский-Штерн Й. До українсько-єврейського діалогу: Роман Рахманний [Текст] / Й. Петровський-Штерн // Єгупець. – 2004. – №14. – С. 353 – 356.
389. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.) [Текст]: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. – К., 1996. – 171 арк.
390. Подольський А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии [Текст] / А. Подольський // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30 – 31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 381 – 392.
391. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів [Текст] / А. Подольський // Голокост і сучасність. – 2009 – № 1(5). – С. 47 – 59.
392. Полян П. Советские и постсоветские традиции замалчивания и отрицания Холокоста [Текст] / П. Полян // Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем / под ред. А. Р. Коха, П. М. Поляна. – М. [Б.и.], 2008. – С. 48 – 66.
393. Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів [Текст] / А. Портнов // Україна Модерна. – 2008. – №13. – С. 82 – 114.

394. Портнов. А. О трех памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая [Электронный ресурс] / А. Портнов. – 3 мая, 2011.– Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1547>.

395. Примуш М. В. Загальна соціологія. Навчальний посібник [Текст] / М. В. Примуш. – К.: Професіонал, 2004. – 590 с.

396. Пристайко В. Справа Єврейського антифашистського комітету [Електронний ресурс] / В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал. – Режим доступу: <http://www.ssu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42995>.

397. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941 – 43: действия и мотивации [Текст] / А. Прусин // Голокост і сучасність. – 2007. – №1. – С. 31–59.

398. Пушкарьов Л. М. Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки [Текст] / Л. М. Пушкарьов // УІЖ. – 1984. – № 3. – С. 55 – 64.

399. Пушкарев Л. Н. Содержание и границы понятия «общественная мысль» [Текст] / Л. Н. Пушкарьов // Отечественная история. – 1992. – № 3. – С. 74 – 75.

400. Радченко Ю. «Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.) [Текст] / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. Вип. 13 / М-во освіти і науки України, Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна ; ред. С. І. Посохов. – Х. [Б.в.], 2010. – С. 172 – 181.

401. Радченко Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни [Текст] / Ю. Радченко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Сер. Історія. – Вип. 42. – С. 134 – 144.

402. Радченко Ю. Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941-1943 рр.) [Текст]: дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – 210 арк.

403. Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой

войны [Текст] / Ш. Редліх // Егупец. Художественно-публицистический альманах Института иудаики. – К.: Дух и Литера, 2007. – № 16. – С. 195 – 222.

404. Репина Л. П. Наука и общество: публичная история в контексте исторической культуры эпохи глобализации [Текст] / Л. П. Репина // Ученые записки Казанского университета. – Т. 157, кн. 3. Гуманитарные науки. – 2015. – С. 55 – 67.

405. Рудлинг П. А. Т. Шнайдер, Г. Россолински-Либе ОУН и УПА: Исследование о создании «исторических» мифов [Текст] / ред. П. А. Рудлинг. – К.: Золотые ворота, 2012. – 260 с.

406. Рутберг Н. И., Пидевич И. Н. Евреи и еврейский вопрос в литературе советского периода: хронологически-тематический указатель литературы, изданной за 1917 –1991 гг. на русском языке [Текст] / Н. Рутберг, И. Пидевич. – М.: «Грантъ», 2003. – 599 с.

407. Савельева И. М., Полетаев А. В. Современное общество и историческая наука: вызовы и ответы [Текст] /И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Мир Клио. Сборник статей в честь Лорины Петровны Репиной. В 2-х т. М.: ИВИ РАН, 2007. – Т. 1. – С. 157 – 186.

408. Серета В. Соціальна пам'ять і проблеми націотворення в сучасній Україні [Текст] / В. Серета // Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 37 – 43.

409. Сергійчук В. Сімон Петлюра та єврейство [Текст] / В. Сергійчук. – К. [Б.в.], 1999. – 152 с.

410. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером та Сталиным [Текст] / Т. Снайдер. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.

411. Стах С. Дисидентські комеморації : Голокост у східнонімецькій та польській опозиційній пам'яті, 1980-ті рр. [Текст] / С. Стах // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 13 – 14. – Історична пам'ять і

тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / за ред. В. Кравченка. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2009. – С. 161 – 178.

412. Сугацька Н. В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько- румунської окупації (1941-1944 рр.) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2006. – 189 арк.

413. Суковатая В. «Философия после аушвица» и «этика после Холокоста»: рефлексии нацистского геноцида в западном и постсоветском сознании [Текст] / В. Суковатая // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної конференції (21 – 22 листопада 2009 р., Вінниця). – К. [Б.в.], 2012. – С. 107 – 133.

414. Суровцев О. А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 234 арк.

415. Титаренко Д. В умовах зміни влади: міське населення Східної України напередодні та у перші місяці нацистської окупації [Текст] / Д. Титаренко // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної конференції (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – К. [Б.в.], 2012. – С. 77 – 88.

416. Тяглый М. Память о Холокосте в современной Украине: государственная политика, общественные инициативы и их взаимодействие [Электронный ресурс] / М. Тяглый. – Доклад на конференции «Память о Холокосте в современной Европе: Общее и разделяющее» (Москва, 25 – 26 сентября). – 20 ноября 2011. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/memory/conf/51921>.

417. Тяглый М. Противостояние евреев Крыма нацистскому геноциду (1941-1944) [Текст] / М. Тяглый // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 66. – С. 64 – 73.

418. Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23 – 24 травня 2008 р. [Текст]. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – 258 с.
419. Усна історія: теорія і практика [Текст] / упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – 100 с.
420. Фрезинский Б. Об Илье Эренбурге: избранные статьи и публикации [Электронный ресурс] / Б. Фрезинский. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 297 с. – Режим доступа: http://www.e-reading.mobi/bookreader.php/1032316/Frezinskiy__Ob_Ile_Erenburge__Izbrannye_stati_i_publicacii.html.
421. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти [Текст] / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступительная статья С. Н. Зенкина. – М.: новое издательство, 2007. – 348 с.
422. Хеслер И. Что значит «Проработка прошлого»? Об историографии Великой отечественной войны в СССР и России [Электронный ресурс] / И. Хеслер // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2 – 3 (40 – 41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/he10.html>.
423. Химка І.-П. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про львівський погром влітку 1941 р. [Текст] / І.-П. Химка // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2008. – № 2 (4). – С. 43 – 79.
424. Химка І.-П. Християнство та радикальний націоналізм: Митрополит Андрей Шептицький та бандерівський рух [Електронний ресурс] / І.-П. Химка // Спільне. – 2014. – №8. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/en/andrej-sheptitskij-ta-banderivskij-ruh/>.
425. Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины [Текст] / Я. Хонигсман. – Л., 1998. – 350 с.
426. Хонигсман Я. Катастрофа Львовского еврейства [Текст] / Я. Хонигсман. – Л. [Б.в.], 1993 – 74 с.
427. Царинник М. Золочев мовчить [Текст] / М. Царинник // Критика. – 2005. – № 10.

428. Черненко М. Красная звезда, желтая звезда: кинематографическая история еврейства в России 1919 – 1999 гг. [Электронный ресурс] / М. Черненко. – М. [Б.в.], 2000. – Режим доступа: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1042806/Chernenko_Krasnaya_zvezda%2C_zheltaya_zvezda._Kinematograficheskaya_istoriya_evreystva_v_Rossii_1919-1999.html.

429. Шварц С. Антисемитизм в Советском Союзе [Текст] / С. Шварц. – Нью-Йорк: Изд-во имени Чехова, 1952. – 262 с.

430. Шварц С. Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1965) [Текст] / С. Шварц. – Нью-Йорк: Изд-во Американского Еврейского Рабочего Комитета, 1966. – 430 с.

431. Шитюк М. М. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944) [Текст] / М. М. Шитюк. – Миколаїв [Б.в.], 2008. – 153 с.

432. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр.. ХХ ст.: Док. і мат.: До 20-ї річниці незалежної України [Текст] / Гол. редкол. В. А. Смолій, кер. упор. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 626 с.

433. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане [Текст] / упорядн. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера, 2003. – 267 с.

434. Щупак І. Я. Голокост в Україні: пошуки відповідей на питання історії. Навчальний посібник для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. Закладів [Текст] / І. Я. Щупак. – Д.: Центр «Ткума», 2009 – 148 с.

435. Щупак І. Я. Некоторые методологические аспекты создания музея истории евреев Украины и Холокоста [Текст] / И. Я. Щупак // Проблемы історії Голокосту. – Д.: Центр «Ткума», 2010. – № 5. – С. 160 – 171.

436. Щупак І. Я. Трагедія євреїв України / І. Я. Щупак // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси [Текст] / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк та ін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 402 – 424.

437. Щупак І. Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту [Текст] / І. Я. Щупак // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 34. – С. 128 – 141.

438. Эпштейн А. Д. Между бабушкой и учительницей: значим ли диалог поколений в формировании памяти о Холокосте еврейской молодежи современной России и Украины? [Текст] / А. Эпштейн, В. Ханин, В. Лихачев // Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей / Отв. ред. О. В. Белова. – М. [Б.и.], 2010. – С. 188 – 206.

439. Altshuler M. Antisemitism in Ukraine toward the end of the WWII [Text] / M. Altshuler // Bitter legacy. Confronting the Holocaust in the USSR / ed. by Z. Gitelman, Indiana University Press, 1997. – P. 77 – 90.

440. Altshuler M. Escape and evacuation of Soviet Jews at the time of the Nazi invasion [Text] / M. Altshuler // The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the Ussr, 1941 – 1945. – M. E. Sharpe, 1993. – 260 p.

441. Altshuler M. Religion and Jewish Identity in the Soviet Union, 1941 – 1964 [Text] / M. Altshuler. – UPNE, 2012. – 334 p.

442. Altshuler M. The Holocaust in the Soviet Mass Media during the War and in the First Postwar Years. Re-examined [Text] / M. Altshuler // Yad Vashem Studies. – 2011. – № 2 (39). – P. 121 – 168.

443. Altshuler M. Soviet Jewry since the Second World War: Population and Social Structure. Studies in Population and Urban Demography [Text] / M. Altshuler. – New York: Greenwood Press. Greenwood Press, 1987. – 278 p.

444. Altskan V. On the Other Side of the River: Dr. Adolph Herschmann and the Zhmerinka Ghetto, 1941–1944 [Text] / V. Altskan // Holocaust and Genocide Studies. – 2012. – V. 26 – № 1. – P. 2 – 28.

445. Amar T. C. The paradox of Ukrainian Lviv: A borderland city between Stalinists, Nazis and Nationalists [Text] / T. C. Amar. – Cornell University Press, 2015. – 356 p.

446. Anti-semitism and the treatment of the Holocaust in postcommunist Eastern Europe [Text] / Ed. by R. Braham– New York.: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center/The City University of New York; Boulder : Social Science Monographs, 1994. – 253 p.
447. Arad Y. The Holocaust in Soviet Historiography [Text] / Y. Arad // The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference / ed. by Y. Gutman, G. Greif. – Jerusalem: Yad Vashem, 1988. – P. 187 – 216.
448. Arad Y. The Holocaust in the Soviet Union [Text] / Y. Arad. – University of Nebraska Press, 2009 – 720 p.
449. Armstrong A. J. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe [Text] / A. J. Armstrong // The Journal of Modern History. – V. 40. – № 3 (Sep., 1968). – P. 396 – 410.
450. Art from the ashes: A Holocaust Anthology [Text] / ed. by L. L. Langer. – NY – Oxford: Oxford University Press, 1995.
451. Aster H., Potichnyj P. Jewish Ukrainian relations: two solitudes [Text] / H. Aster, P. Potichnyj. – Mosaik Press, 1983. – 70 p.
452. Bartov O. Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine [Text] / O. Bartov. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. – 232 p.
453. Bartov O. From the Holocaust in Galicia to contemporary genocide: common ground – historical differences [Text] / O. Bartov. – Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies, 2003. – 27 p.
454. Bauer Y. Rethinking the Holocaust [Text] / Y. Bauer. – New Haven: Yale University Press, 2001. – 335 p.
455. Bechtel D. The 1941 Pogroms as Represented in Western Ukrainian Historiography and Memorial Culture [Text] / D. Bechtel // The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations CAHS. – USHMM, 2013. – P. 1 – 16.

456. Bergman J. Soviet Dissidents on the Holocaust, Hitler and Nazism: A Study of the Preservation of Historical Memory [Text] / J. Bergman // *The Slavonic and East European Review*. – V. 70. – № 30 (July 1992). – P. 477 – 504.

457. Berkhoff K. Harvest of despair : life and death in Ukraine under Nazi rule [Text] / K. Berkhoff. – Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 2004. – 463 p.

458. Berkhoff K. Hitler's clean slate : everyday life in the Reichskommissariat Ukraine, 1941 – 1944 [Text] / K. Berkhoff. – 1998. – 547 p.

459. Berkhoff K., Carynnyk M. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepys [Text] / K. Berkhoff, M. Carynnyk // *Harvard Ukrainian Studies*, 1999. – № 23(3). – P. 149 – 184.

460. Bernard-Donals M. F. Forgetful Memory: Representation and Remembrance in the Wake of the Holocaust [Text] / M. F. Bernard-Donals. – SUNY Press, 2009. – 201 p.

461. Bilinsky Ya. Methodological problems and philosophical issues in the study of Jewish-Ukrainian Relations during the Second World War [Text] / Ya. Bilinsky // *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective* / ed. by P. Potichnyj, H. Aster. – Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute for Ukrainian studies, 1990. – P. 373 – 394.

462. Burds J. Holocaust in Rovno: a massacre in Ukraine, November 1941 [Text] / J. Burds. – New York: Palgrave Macmillan, 2013. – 134 p.

463. Carynnyk M. Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929 – 1947 [Text] / M. Carynnyk // *Nationalities Papers*. – 2001. – V. 3. – № 3. – P. 315 – 352.

464. Clowes E. W. Constructing the Memory of the Holocaust: the Ambiguous Treatment of Babii Yar in Soviet Literature [Text] / E.W. Clowes // *Partial Answers*. – № 3 (2). – 2005. – P. 153 – 182.

465. Dawidowicz L. The Holocaust and the historians [Text] / L. Dawidowicz. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1981. – 187 p.
466. Dawidowicz L. The War against the Jews, 1933 – 1945 [Text] / L. Dawidowicz. – NY: Holt, Rinehart and Winston, 1975. – 460 p.
467. Dawson G. Judgment before Nuremberg: The Holocaust in the Ukraine and the First Nazi War Crimes Trial [Text] / G. Dawson. – Pegasus Books, 2012. – 336 p.
468. Dean M. German ghettoization in occupied Ukraine: regional pattern and sources [Text] / M. Dean // Holocaust in Ukraine: new sources and perspectives, conference presentations. – Washington, DC: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2013. – P. 63 – 89.
469. Dean M. Schutzmannschaften in Ukraine and Belarus : profiles of local police collaborators [Text] / M. Dean // Lessons and legacies. V. 7. – 1991. – P. 219 – 232.
470. Dean M. Collaboration in the Holocaust: crimes of the local police in Belorussia and Ukraine, 1941 – 44 [Text] / M. Dean. – New York : St. Martin's Press, 2000. – 241 p.
471. Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews [Text] / P. Desbois. – Palgrave Macmillan, 2008. – 233 p.
472. Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture [Text] / J. Dietsch. – Lund: Lund University Press, 2006. – 280 p.
473. Finder G. N., Prusin A. V. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust [Text] / G. N. Finder, A. V. Prusin // East European Jewish Affairs. – 2004. – V. 34. – № 2 (Winter). – P. 95 – 118.
474. Friedlander S. Memory of the Shoah in Israel. Symbols, rituals and ideological polarization [Text] / S. Friedlander // The art of memory: Holocaust memorials in history / edited by J. E. Young; with contributions by M. Baigell. – New York, N.Y.: Prestel: Distributed in the US and Canada on behalf of Prestel by Neues Pub. Co., 1994. – P. 149 – 158.

475. Friedman Ph. Ukrainian-Jewish Relations During the Nazi Occupation [Text] / Ph. Friedman // YIVO Annual of Jewish Social Science. – V. 12. – 1958 – 1959. – P. 259 – 296.
476. Friedman F. Zagłada żydów lwowskich [Text] / F. Friedman. – Łódź : Centralna Żyd. komisja historyczna w Polsce, 1945. – 38 p.
477. Gershenson O. The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe [Text] / O. Gershenson. – New Brunswick: Rutgers University Press, 2013. – 290 p.
478. Gesin M. Holocaust: The reality of genocide in Southern Ukraine [Text] / M. Gesin. Thesis (Ph.D.). – Brandeis University, 2003. – 288 p.
479. Gilbert M. Holocaust writing and research since 1945 [Text] / M. Gilbert. – Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 2001. – 31 p.
480. Gitelman Z. Glasnost, Perestroika and Antisemitism [Text] / Z. Gitelman // Foreign Affairs. – V. 70 – № 2. – Spring 1991. – P. 141 – 159.
481. Gitelman Z. History, Memory and Politics: The Holocaust in the Soviet Union [Text] / Z. Gitelman // Holocaust and Genocide Studies. – V. 5. – №. 1. – 1990. – P. 23 – 37.
482. Gitelman Z. Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity [Text] / Z. Gitelman. – Cambridge University Press, 2012. – 379 p.
483. Gitelman Z. Jewish nationality and Soviet politics [Text] / Z. Gitelman. – Pinceton University Press, 1972. – 573 p.
484. Gitelman Z. Jewish Reconstruction and Jewish Issues in Post-Soviet Politics [Text] / Z. Gitelman // Studies in Contemporary Jewry. – V. 11. – 1995. – P. 136 – 156.
485. Gitelman Z. Perceptions of Ukrainians by Soviet Jewish Emigrants: Some Empirical Observations [Text] / Z. Gitelman // Soviet Jewish Affairs. – V. 17. – № 1. – Winter, 1987. – P. 3 – 24.
486. Gitelman Z. Politics and the historiography of the Holocaust in the Soviet Union [Text] / Z. Gitelman // Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR, edited by Z. Gitelman, 1997. – P. 14 – 42.

487. Gitelman Z. Soviet Antisemitism and its Perception by Soviet Jews [Text] / Z. Gitelman // Antisemitism in the Contemporary World / ed by M. Curtis. – Westview Press, 1986. – № 1. – P. 85 – 205.

488. Gitelman Z. Soviet Jewish Emigres: Why Are They Choosing America? [Text] / Z. Gitelman // Soviet Jewish Affairs, VII, 1. – 1977. – P. 31 – 46.

489. Gitelman Z. Soviet reaction to the Holocaust, 1945 – 1991 [Text] / Z. Gitelman // The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945 / eds. L. Dobroszycki, J. Gurock. – Armonk, NY, 1993. – P. 3 – 27.

490. Gitelman Z. The Social and Political Role of the Jews in the Ukraine [Text] / Z. Gitelman // Ukraine in the 1970s / ed by P. Potichnyj. – Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. – P. 167 – 186.

491. Gitelman Z. The Soviet Union reacts to Holocaust [Text] / Z. Gitelman // The World react to the Holocaust / ed. By D. S. Wyman. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 295 – 324.

492. Golbert R. L. Holocaust sites in Ukraine: Pechora and the politics of memorialization [Text] / R. L. Golbert // Holocaust and Genocide Studies, 2004. – V. 18. – № 2. – P. 205 – 33.

493. Golbert R. “Neighbors” and the Ukrainian Jewish experience of the Holocaust [Text] / R. Golbert // Lessons and legacies. V. 7. – 1991. – P. 232 – 252.

494. Gunchak T. Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal [Text] / T. Hunchak // Jewish Social Studies. V. 31. – № 3. – 1969. – P. 163 – 184.

495. Hilberg R. The destruction of the European Jews [Text] / R. Hilberg. – Chicago: Quadrangle Books, 1967. – 790 p.

496. Himka J-P. Debates in Ukraine over nationalist involvement in the Holocaust, 2004–2008 [Text] / J-P. Himka // Nationalities Papers. – V. 39. – № 3, May 2011. – P. 353 – 370.

497. Himka J-P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd [Text] / J-P. Himka // Canadian Slavonic

Papers/Revue canadienne des slavistes. – V. LIII, № 2–3–4, June-September-December 2011. – P. 209 – 243.

498. Himka J-P. The Ukrainian Insurgent Army and the Holocaust [Text] / J.-P. Himka // Paper prepared for the forty-first national convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies. – Boston, November 12–15, 2009. – 8 p.

499. Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine [Text] / J.-P. Himka // Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe / J.-P. Himka, J. Michlic (ed.). – University of Nebraska Press, 2013. – P. 626 – 661.

500. Himka J.-P. Ukrainian collaboration in the extermination of the Jews during the Second World War: Sorting out the long-term and conjunctural factors [Text] / J-P. Himka // The Fate of European Jews, 1939 – 1945: Continuity or Contingency? Edited by J. Frankel. (Studies in Contemporary Jewry: An Annual. – V. XIII.). – Oxford: Oxford University Press, 1997. – P. 170 – 189.

501. Himka J-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora [Text] / J-P. Himka // Spaces of Identity. – V. 5. – № 1. – April 2005. – P. 9 – 24.

502. Hirszowicz L. The Holocaust in the Soviet mirror [Text] / L. Hirszowicz // The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945 / eds. L. Dobroszycki, J. Gurock. – Armonk, NY, 1993. – P. 29 – 60.

503. Hunczak T. Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations [Text] / T. Hunczak // Ukraine during World War II: History and Aftermath / ed. by Yuri Boshyk. – Edmonton, Alberta, 1986. – P. 40 – 45.

504. Ivanova E. Changes in Collective Memory. The Schematic Narrative Template of Victimhood in Kharkiv Museums [Text] / E. Ivanova // Journal of Museum Education. – V. 28. – № 1. – winter 2003. – P. 17 – 22.

505. Ivanova E. Ukrainian High School Students' Understanding of the Holocaust [Text] / E. Ivanova // Holocaust and Genocide Studies. – V. 18. – № 3. – winter 2004. – P. 402 – 420.

506. Jews in eastern Poland and the USSR, 1939 – 46 [Text] / ed. by N. Davies and A. Polonsky. International Conference on the History and Culture of Polish Jews (Jerusalem, 1988). – New York: St. Martin's Press, 1991. – 426 p.

507. Jilge W. Competing victimhoods – Post-Soviet Ukrainian narratives on World War II [Text] / W. Jilge // Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941 / edited by E. Barkan, E. A. Cole, K. Struve. – Leipziger Universitätsverlag, 2007. – P. 103–134.

508. Judt T. Postwar. A History of Europe since 1945 [Text] / T. Judt – New York: Penguin Books, 2006. – 960 p.

509. Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe [Text] / T. Judt / The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath. – Princeton University Press, 2009. – 368 p.

510. Kansteiner W. Finding meaning in memory. A methodological critique of collective memory studies [Text] / W. Kansteiner // History and Theory. – 2002. – V. 41. – № 2. – P. 179 – 197.

511. Kaplan H. I never left Janowska [Text] / H. Kaplan. – New York: Holocaust Library, 1989. – 150 p.

512. Kasianov G. «Nationalized history»: past continuous, present perfect, future...[Text] / G. Kasianov // A laboratory of transnational history. Ukraine and recent Ukrainian historiography / ed. By G. Kasianov, Ph. Ther. – Budapest – NY: Central European University Press. – P. 7 – 24.

513. Kleiner I. The Jewish question and Ukrainian-Jewish relations in Ukrainian Samizdat [Text] / I. Kleiner // Ukrainian-jewish relationship in historical perspective. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies, University of Alberta, 1990. – P. 421 – 436.

514. Korey W. A monument over Babi Yar? [Text] / W. Korey // *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the Ussr, 1941 – 1945* – M.E. Sharpe, 1993. – P. 61 – 74.

515. Korey W. Anti-semitism and the treatment of the Holocaust in the USSR / CIS [Text] / W. Korey // *Anti-semitism and the treatment of the Holocaust in postcommunist Eastern Europe*. – New York, N.Y.: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center / ed by R. Braham. – The City University of New York; Boulder: Social Science Monographs; New York: Distributed by Columbia University Press, 1994. – P. 207 – 224.

516. Kostyrchenko G. The genesis of establishment anti-semitism in the USSR: the black years, 1948-1953 [Text] / G. Kostyrchenko // *Revolution, repression, and revival: the Soviet Jewish Experience* / ed. by Z. Gitelman and Y. Ro'i. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2007. – P. 179 – 192.

517. Koval M. The Nazi genocide of the Jews and the Ukrainian population (1941 – 44) [Text] / M. Koval // *Bitter legacy. Confronting the Holocaust in the USSR* / edited by Z. Gitelman – Indiana University Press, 1997. – P. 51 – 60.

518. Levin D. The attitude of the Soviet Union to the rescue of Jews [Text] / D. Levin // *Rescue attempts during the Holocaust: proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8–11, 1974*. – NY: Ktav Pub. House, 1977. – C. 225 – 237.

519. Levin N. The Jews in the Soviet Union since 1917: paradox of survival [Text] / N. Levin. – New York: New York University Press. New York University Press, 1990 – 1017 p.

520. Litani D. The destruction of the Jews of Odessa in the Light of Romanian documents [Text] / D. Litani // *The “Final solution” outside of Germany* / ed. by M. R. Marrus. – Westport: Meckler, 1989. – P. 484 – 503.

521. Lower W. Anticipatory Obedience and the Nazi Implementation of the Holocaust in the Ukraine: A Case Study of Central and Peripheral Forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941-1944 [Text] / W. Lower // *Holocaust and Genocide Studies*. – V. 16. – № 1. – P. 1 – 22.

522. Lower W. Anti-Jewish Violence in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories and Explanations [Text] / W. Lower // *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentations CAHS.* – USHMM, 2013. – P. 143 – 174.

523. Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine [Text] / W. Lower. – University of North Carolina Press, 2006 – 328 p.

524. Lower W. The dairy of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia [Text] / W. Lower. – Rowman Altamira, 2011. – 177 p.

525. Melamed V. Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust: The Multifaceted Ukrainian Context [Text] / V. Melamed // *East European Jewish Affairs.* – 2007. – V. 37. – № 2. – P. 217 – 248.

526. Messmer M. Sowjetischer und postkommunistischer Antisemitismus: Entwicklungen in Russland, der Ukraine und Litauen [Text] / M. Messmer; V. Von Walter Laqueur. – Konstanz : Hartung-Gorre, 1997. – 533 p.

527. Novick P. Holocaust memory in America [Text] / P. Novick // *The art of memory: Holocaust memorials in history* / edited by J. E. Young; with contributions by M. Baigell. – New York, N.Y. : Prestel : Distributed in the US and Canada on behalf of Prestel by Neues Pub. Co., 1994. – P. 159 – 165.

528. Petrovsky-Shtern Y. Reconceptualizing the alien: Jews in modern Ukrainian thought [Text] / Y. Petrovsky-Shtern // *Ab Imperio.* – 2003. – № 4. – P. 519 – 580.

529. Pinchuk B.-C. Soviet media on the fate of Jews in Nazi-occupied territory (1939 – 41) [Text] / B.-C. Pinchuk // *Bystanders to the Holocaust* / ed. with an introduction by M. R. Marrus. Vol. 3. – Westport : Meckler, 1989. – P. 1021 – 1033.

530. Pinkus B. The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority [Text] / B. Pinkus. – Cambridge: Cambridge University Press. Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. 1989. – 397 p.

531. Pinkus B. The Soviet Government and the Jews 1948-1967: A Documented Study [Text] / B. Pinkus. – Cambridge University Press, 1984. – 632 p.

532. Pohl D. Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – a research agenda [Text] / D. Pohl // *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941* / edited by E. Barkan, E. A. Cole, K. Struve. – Leipziger Universitätsverlag, 2007. – P. 305 – 315.

533. Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens [Text] / D. Pohl. – Munich, 1997. – P. 54–67.

534. Pohl D. The German Occupiers' Milieu and the Murder of the Jews in Eastern Europe 1941-1945 [Text] / D. Pohl // *On Germans and Jews under the Nazi Regime. Essays by Three Generations of Historians* / ed. by M. Zimmermann. – Jerusalem, 2006. – P. 223 – 237.

535. Prus E. Holocaust po banderowsku: Czy Żydzi byli w UPA? [Text] / E. Prus. – Wrocław: Nortom, 1995. – 201 s.

536. Redlich Sh. Jewish-Ukrainian Relations in Inter-War Poland as Reflected in Some Ukrainian Publications [Text] / Sh. Redlich // *Polin*. – № 11. – 1998. – P. 232 – 46.

537. Redlich Sh. Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi, Ukrainians and Jews during and after the Holocaust [Text] / Sh. Redlich // *Holocaust and Genocide Studies*. – V.5. – № 1. – P. 39 – 51.

538. Reitlinger G. The final solution: the attempt to exterminate the Jews of Europe 1939-1945 [Text] / G. Reitlinger. – New York: The Beechhurst Press, 1953. – 622 p.

539. Rohdewald S. Post-soviet remembrance of the Holocaust and national memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania [Text] / S. Rohdewald // *Forum for Modern Language Studies*. – 2008. – V. 44. – № 2. – P. 173 – 184.

540. Rossolinski-Liebe G. Debating, Obfuscating and Disciplining the Holocaust: Post-Soviet Historical Discourses on the OUN-UPA and other Nationalist Movements» [Text] / G. Rossolinski-Liebe // *East European Jewish Affairs*. – 2012. – V. 42. – № 3. – P. 199 – 241.

541. Rossolinski-Liebe G. Erinnerungslücke Holocaust. Die ukrainische Diaspora und der Genozid an den Juden [Text] / G. Rossolinski-Liebe // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – V. 62. – № 2. – 2014. – P. 397 – 430.

542. Rudling P. A. The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths [Text] / P. A. Rudling // The Carl Beck Papers in Russian and East European studies. – 2011. – № 2107. – 72 p.

543. Sabrin B. F. Alliance for murder: The Nazi-Ukrainian Nationalist partnership in Genocide [Text] / B. F. Sabrin. – New York: Sarpedon, 1991. – 304 p.

544. Shared history, divided memory : Jews and others in Soviet-occupied Poland, 1939 – 1941 [Text] / E. Barkan, E.A. Cole, Kai Struve Leipzig : Simon-Dubnow-Institut für Jüdische Geschichte und Kultur e.V.: Leipziger Universitätsverlag, 2007. – 390 p.

545. Shkandrij M. Ukrainian nationalism: politics, ideology, and literature, 1929-1956 [Text] / M. Shkandrij. – New Haven; London: Yale University Press, 2015. – 331 p.

546. Stampfer Sh. What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648? [Text] / Sh. Stampfer // Jewish History. – Vol. 17. – Issue 2. – 2003. – P. 207 – 227.

547. Spector Sh. The attitude of the Ukrainian diaspora to the Holocaust of Ukrainian Jewry [Text] / Sh. Spector // The historiography of the Holocaust period: proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, March 1983 / editors Y. Gutman, G. Greif. – Jerusalem : Yad Vashem, 1988. – P. 275 – 290.

548. Spector Sh. The Holocaust of Ukrainian Jews [Text] / Sh. Spector // Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR, edited by Z. Gitelman, 1997. – P. 43 – 50.

549. Spector S. The holocaust of Volhynian Jews, 1941 – 1944 [Text] / S. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem: Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 p.

550. Stone D. The Historyorgaphy of genocide: Beyond Uniqueness and ethnic competition [Text] / D. Stone // Rethinking History 8. – 2004. – №1. – P. 127 – 142.

551. Stone D. The Holocaust, Fascism and memory: essays in the History of ideas [Text] / D. Stone. – Palgrave Macmillan, 2013. – 264 p.
552. Struve K. Eastern experience and Western memory – 1939–1941 as a paradigm of European memory conflicts [Text] / K. Struve // Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-occupied Poland, 1939–1941 / edited by E. Barkan, E. A. Cole, K. Struve. – Leipziger Universitätsverlag, 2007. – P. 43 – 66.
553. Struve K. Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941 [Text] / K. Struve // Polin. Studies in Polish Jewry / K. Struve. – 2012. – Vol. 24. – P. 257 – 274.
554. The Jews of Poland between two world wars. International Conference on the Jews of Poland Between Two World Wars (Brandeis University, 1986) [Text] / ed. by Y. Gutman. – Hanover, NH : Published for Brandeis University Press by University Press of New England, 1989. – 574 p.
555. The people's war: responses to World War II in the Soviet Union [Text] / ed. by R. W. Thurston and B. Bonwetsch. – Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2000. – 276 p.
556. Turner C. Holocaust memory and history [Text] / C. Turner // History of the Human Sciences 9. – 1996. – № 4. – P. 45 – 63.
557. Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution [Text] / A. Weiner. – Princeton University Press, Princeton, 2001. – 416 p.
558. Weiss A. Jewish-Ukrainian relationship in Western Ukraine during the Holocaust [Text] / A. Weiss // Ukrainian-jewish relationship in historical perspective. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies, University of Alberta, 1988. – P. 409 – 420.
559. Weiss A. The Attitude of the Ukrainian nationalists groups towards Jews during the Second World War [Text] / A. Weiss // Nazi Europe and the Final Solution, edited by David Bankier and Israel Gutman. – Jerusalem, 2003. – P. 265 – 275.

560. Young Ja. E. Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation [Text] / Ja. E. Young. – Bloomington: Indiana University Press, 1988. – 243 p.

561. Zbikowski A. Local anti-Jewish pogroms in the occupied territories of Eastern Poland, June-July 1941 [Text] / A. Zbikowski // The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the Ussr, 1941-1945. – M. E. Sharpe, 1993. – P. 173 – 179.